

Mirjana
Miočinović
**NEMOĆ
OČIGLEDNOG**

Prvi i
drugi deo

EDICIJA TRANSKRIPTI

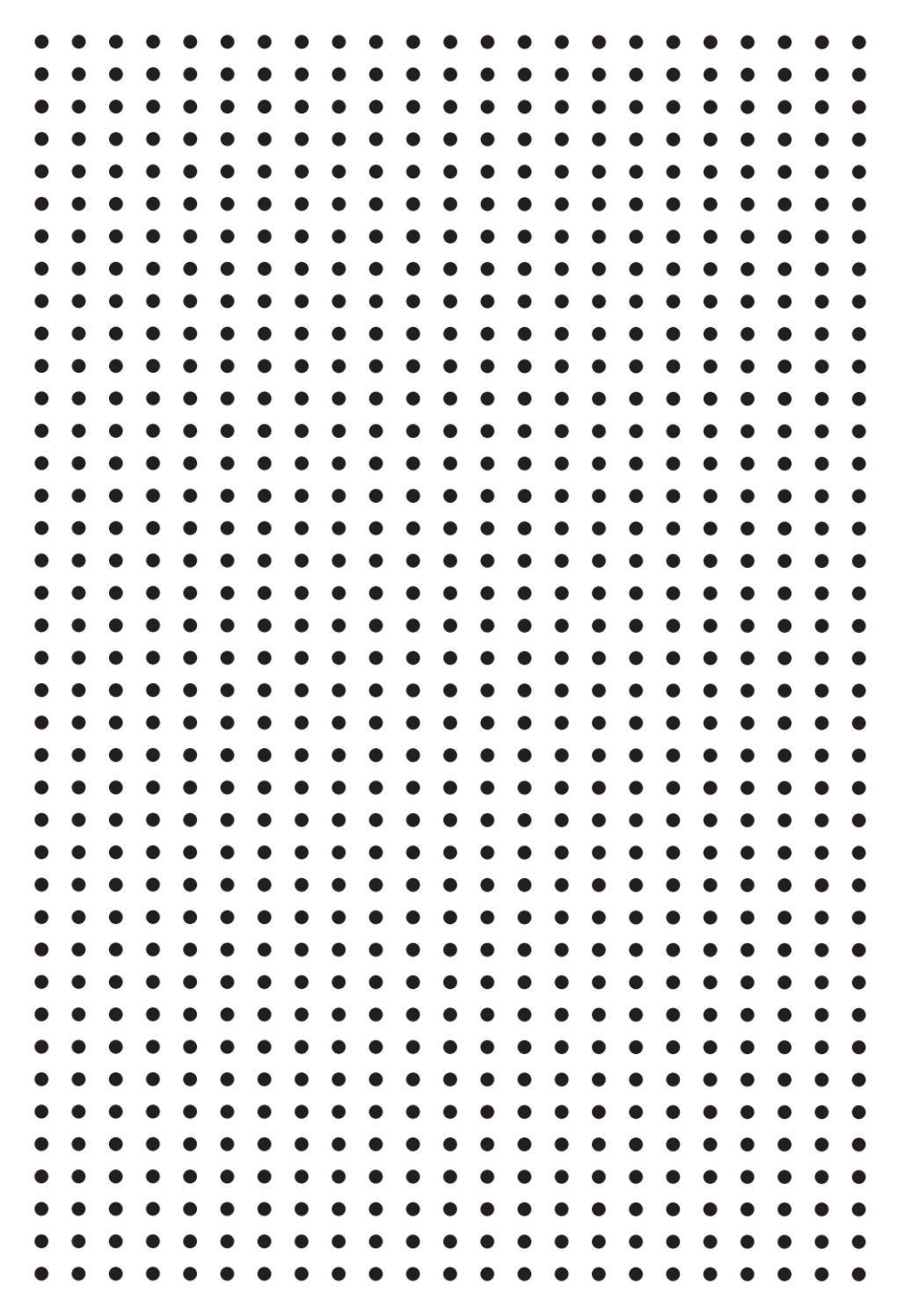
EDICIJA

“TRANSKRIPTI CZKD”

Dugogodišnjim radom u Centru za kulturnu dekontaminaciju kumulirana je ogromna količina materijala koji ne svedoče samo o CZKD-u i njegovoj aktivnosti već i o kontekstu, vremenu, te političkim, socijalnim i kulturnim konstantama i promenama. Kako su u CZKD-u mnogobrojni okrugli stolovi, predavanja, skupovi i seminari postavljali određena kulturna, politička i umetnička pitanja čitav ovaj materijal zavređuje da bude pokazan našoj javnosti u formi izdanja što istovremeno znači i određeno preispitivanje kako sopstvene delatnosti tako i vremena u kom se ona odvijala. Kako je čitanje kod nas dosta zaboravljen proces i kako Internet sa svim dobrim i diskutabilnim posledicama čini osnovno sredstvo informisanja i sporazumevanja, mislimo da je veoma važno da se sadržaji koji su se odvijali u Centru pojave u formi štampanog izdanja.

Prvo izdanje je knjiga *Danilo Kiš (1935-2005): između poetike i politike*, transkripti sa međunarodnog skupa održanog 2005.

Knjiga Mirjane Miočinović, Nemoć očiglednog, prvi i drugi deo, objavljuje se povodom 20-godišnjice osnivanja Centra za kulturnu dekontaminaciju uz podršku ImagoLit-a iz Švedske.

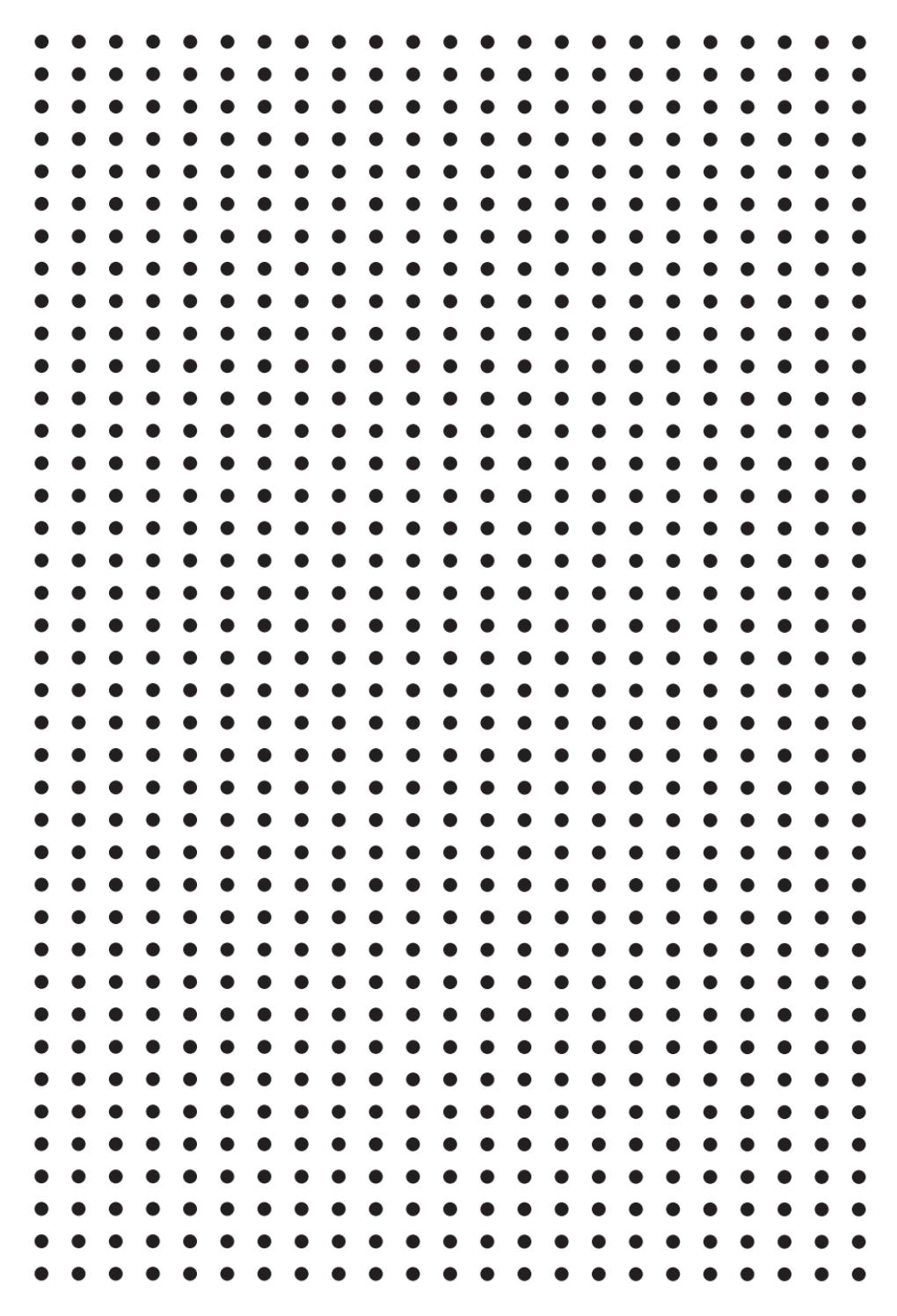
Mirjana Miočinović

NEMOĆ OČIGLEDNOG

.....

Prvi i drugi deo

Edicija Transkripti
Beograd, 2014.

SADRŽAJ

Uvod	9
-------------------	----------

PRVI DEO (1991–1997)

Predgovor	15
01 Ljudskim egoizmom hrani se svaki amoralni sistem.....	17
Mi smo u vlasti mutanata	21
Nemoć očiglednog	34
Vlast ima korozivno dejstvo	40
Biti na margini društva, jedina moralno zdrava pozicija.....	46
02 Uzurpacija prava na javnu reč	53
Neronovske zabave Dragoša Kalajića.....	61
Žrtve samozavaravanja	62
Primeri „čojstva i junaštva“	65
03 Ima li kraja ovoj mori?.....	68
U karantinu	71
Dnevnik	74
Kako zaustaviti ubijanje Bosne?.....	78
Bosna post bellum.....	81
Moralni delikti	83
Kraj strahu od vlasti	86
04 Sudbina pesnika.....	89
„Dekonstrukcija“ događaja	92
O zlu i iskustvu	84

O jednoj prećutanoj zbirci pesama.....	97
Razaranje južnoslovenskog kulturnog identiteta.....	101
Crno na belo.....	111
DRUGI DEO (1999–2014)	
01 Užas izgubljenih godina.....	119
Oslobodili smo se straha i sada vidimo bolje.....	126
Nemam šta tu da tražim.....	132
Fantazmi o neprijatelju	137
Razgovori u emisiji „Peščanik“	142
02 Gde su granice verske slobode?	161
O nekim gresima lista <i>Danas</i>	162
Opis i komentar jedne fotografije.....	165
Istorija kao privatno vlasništvo	168
O kiću, megalomaniji i političkom licemerju.....	172
Otvoreno pismo glavnom i odgovornom uredniku e-novina	176
03 Pitanje krivice	178
Svedočenje i razumevanje.....	182
Poziv na oprez u odnosu na profesiju pisca	187
Kultura u slobodnim i zarobljenim društvima.....	190
O prijateljstvu i dobroti	194
Dometi i granice zalaganja za slobodu govora.....	196
Sabirno mesto „kulture pamćenja“	200
04 Nema bezazlenih reči.....	202
Vučje vreme.....	204
Slobodni strelac.....	207
O beloj kafi i krvi	208
<i>Dodatak: Margina slobode</i>	212
<i>Zahvalnost.....</i>	230

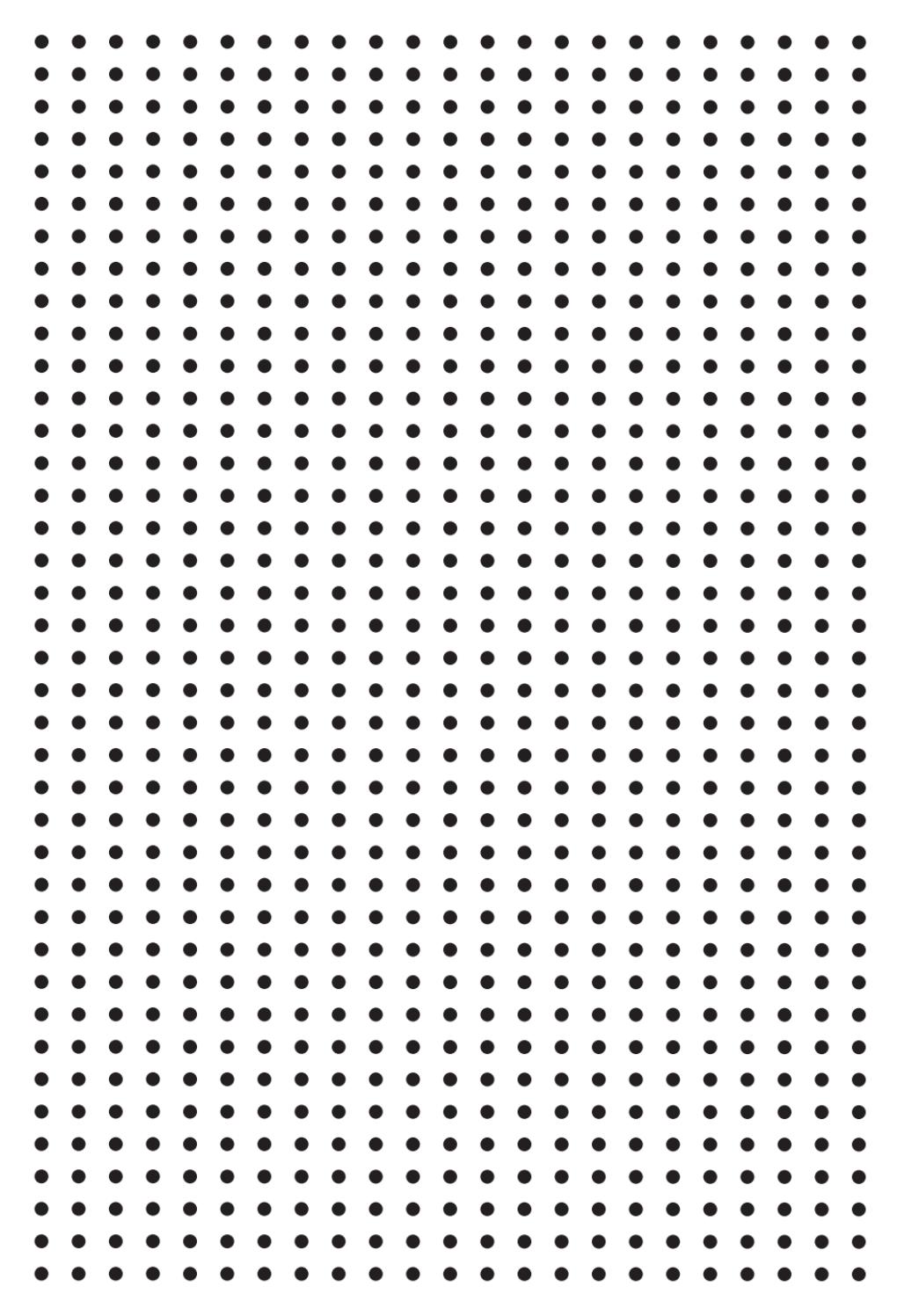
UVOD

Tekstovi obuhvaćeni ovom knjigom, bilo da je reč o intervjuiima ili drugim oblicima izražavanja ličnih stavova, koji su mi stajali na raspolaganju, bili su u doslovnom smislu iznuđeni. Iznudile su ih prilike u kojima smo živeli i ljudska potreba da se na njih reaguje. Ako je u njima bilo nekog dubljeg, svesnog razloga onda je on izvirao iz želje da se još neko podstakne da svoje neslaganje sa politikom koja se već četvrt veka vodi u naše ime izrazi kako zna i ume i gde god mu se za to ukaže prilika. A prilike najčešće sami stvaramo.

Prvo izdanje knjige *Nemoć očiglednog* objavio je Beogradski krug 1997. i tekstovi u nju uključeni čine prvi deo ove nove celine. Drugi deo obuhvata sve što je napisano ili izgovorenovo za poslednjih petnaest godina, s jednakim razlogom i jednakom uzaludno. Ali ja nisam prorok i moja su očekivanja skromna. Možda će neko u ovome što mislim videti neku srodnost sa svojim stavovima i osetiće istomišljeničku bliskost koju sam i ja osećala čitajući tekstove mnogih meni znanih i neznanih i to mi je ulivalo pouzdanje.

Ova je knjiga, nažalost, obeshrabrujuća. Ona govori o izneverenom očekivanju i potvrđuje najgore slutnje. Čitalac će iz nje izvući sumorne zaključke o našoj nespremnosti da pogledamo istini u oči, o našem svesnom pristajanju na laži, o našoj ravnodušnosti prema svemu što se nas lično ne tiče, i šta više, o našem voljnom pristajanju na zlodela prema drugom, o našoj

podaničkoj prirodi za koju ne možemo uvek tražiti izgovor u ljudskom strahu od kazne, o našoj svesnoj želji da ne znamo jer nas znanje obavezuje. I pitanje je da li se političari koriste tim našim slabostima ili su te slabosti posledica njihovog načina vladanja. Na sociologima i psihologima je da tu dvosmislenost razjasne. Jedino u šta sam uverena to je da taj nejasan odnos međuzavisnosti najzad mora da se razreši, da se amoralnost ljudi na vlasti ne sme preslikavati na nas, da moramo prestati da ličimo na njih i da oni ne mogu više biti alibi za naše nedoličnosti. Oni nemaju pravo da budu iznad nas, mi ne smemo bespogovorno biti uz njih. Mi smo naspram njih i njihov smo korektiv. A ta se pozicija stvara znanjem, nepotkupljivošću i prihvatanjem rizika. I, naravno, brojnošću kojom bismo mogli da damo „težinu vlastitim idealima“.

PRVI DEO

.....

(1991–1997)

PREDGOVOR

Šta je nekom ko se bavio pozorištem, i to kao istoričar i teoretičar, preostajalo da čini u deceniji (1987–1997) koja je bila u značku rata, autoritarnog režima, kriminalizovanog društva i opšte pometnje vrednosti? Takvoj su osobi pre svega nedostajali žanr i tip diskursa koji su u prirodnoj saglasnosti s vrstom razmišljanja. Nedostajala su joj i šira politička, filozofska i sociološka znanja koja bi dala težinu njenim reakcijama na događaje. Stoga tekstovi sakupljeni u ovoj knjizi pripadaju „nižim oblicima“, ali i jedinim koji su stajali na raspolaganju nekom čiji su profesionalni rad, znanja i skripturalne navike bili sasvim bez koristi u ovim vremenima. Intervjui, otvorena pisma, članci namenjeni skupovima na određene teme, sa stilskim pojednostavljenjima svojstvenim formama koje su pre *govor no pismo*, čine ovu knjigu. Koja je njena svrha? Jednostavna i možda ne sasvim lišena taštine. Kao zbir sasvih ljudskih („odveć ljudskih“) reakcija na događaje, ona je neka vrsta svedočanstva o skućenim mogućnostima, ali ipak mogućnostima, koje stoje svakom na raspolaganju da iznese svoj stav. Nezavisno, dakle, od osnovne profesije i nezavisno od toga da li raspolaze takozvanim javnim ugledom ili ne. I tako gledano, njena je primarna funkcija gotovo didaktička. Da li ovi tekstovi, post festum (ako se o post festumu već može govoriti) imaju neku spoznajnu vrednost nije na autorki da tvrdi. Događaji o kojima je reč možda su mogli imati drugačiji tok da su mišljenja koja se ovde zastupaju bila bliska širem krugu ljudi. To je jedino što ona

može sa sigurnošću da tvrdi i iz toga možda izvuče neko „tašto zadovoljstvo“.

Kako je skroman autorkin angažman u ovim godinama započeo odlaskom sa Fakulteta dramskih umetnosti u oktobru 1991, a u znak protesta protiv rata, to u ovom kratkom *Predgovoru* donosimo pismo upućeno dekanu FDU, jer je ono imalo izvesnog odjeka u javnosti, bacivši čak i prejaku svetlost na jedan sasvim lični gest. Citiramo ga, jer bez njega neke pojedinosti iz ove knjige ne bi bile dovoljno jasne. Kako je sve u njoj pomalo isповест, verujemo da se i ovo pismo, koje nije bilo namenjeno javnosti, u nju može uklopliti.

Dekanu Fakulteta dramskih umetnosti

*Suočena sa užasnim razaranjem zemlje koju i dalje smatram svojom domovinom, sa divljačkim rušenjem najvrednijih spomenika kulture u čijim su okvirima nastale i one duhovne vrednosti o kojima predajem na ovoj školi, s neizmernim ljudskim stradanjem, a svesna činjenice da u tome i kao žrtva i kao rušitelj ima krupnog udela i narod kome sama pripadam, vođena dubokim osećanjem ogorčenosti i stida, ja Vas obaveštavam da u ovakvim okolnostima ne mogu i ne želim da držim nastavu na Fakultetu koji nije našao načina da se svemu tome usprotivi. Sa današnjim danom, dakle, ja prestajem da držim nastavu iz predmeta *Istorijski pogled na jugoslovensko pozorište i drame* u narednih mesec dana. Molim da mi se obustave sva novčana primanja za mesec oktobar, a ukoliko za to vreme u ovoj zemlji ne bude uspostavljen mir, ja ću napustiti ovu školu.*

Beograd, 7. oktobar 1991.

Rat je, kao što znamo, prestao krajem 1995. O nekim njegovim posledicama reč je i u tekstovima koji slede.

01

.....

LJUDSKIM EGOIZMOM HRANI SE SVAKI AMORALNI SISTEM

Da li je postojala neka konkretna kap koja je prelila čašu i dovela do odluke da napustite Fakultet?

Da, postojala je, ako ta reč sme da se upotrebi za smrt bliskog prijatelja. Vest o pogibiji Milana Milišića u Dubrovniku stigla je do mene 6. oktobra uveče i ja sam, posle jedne neprospavane noći, napisala to pismo i odmah ga odnela dekanu svog fakulteta. Kada je nedelju dana kasnije taj isti dekan tražio da se protiv mene preduzmu takozvane administrativne mere, što će reći da naprsto budem izbačena s fakulteta, jedan me je od kolega, u najboljoj nameri, branio činjenicom da sam ratom i lično pođena. A ja se, zapravo, stidim što je bila potrebna ta „kap“ da uradim to što sam uradila. Ali čoveku, valjda, treba da iza cifara vidi neko konkretno lice i ja sam, eto, morala da platim tako visoku cenu za jedan normalan čin pobune protiv nasilja. Ostaje mi samo da svog prijatelja molim za oproštaj.

Kako biste definisali današnju klimu na Beogradskom univerzitetu?

Beogradski univerzitet nikada nije bio doveden u sramniju poziciju od ove u kojoj se nalazi poslednjih godina. On je u svojoj posleratnoj istoriji bio društveno marginalizovan, materijalno upropasćen, lagano duhovno degradiran, ali nikada nije bio

moćno oružje u rukama vlasti, kakvo je postao od pojave Miloševića na političkoj sceni Srbije. Ni sama ne znam u kakvim se to instancijama univerzitetske hijerarhije odlučivalo o tome da se šalju podrške vlastima, i to za najinfamnije poteze koji su činjeni. Takvo manipulisanje ugledom Univerziteta sasvim mi je, ponavljam, nepoznato u vremenu od nekih dvadesetak godina kako na njemu radim. U svemu je najžalosnija činjenica da su i studenti imali ogromnog udela u učvršćivanju vlasti koja nas je dovela do ovoga u čemu se danas nalazimo. Navešću dva primera skorašnjeg datuma. Beogradski univerzitet, ne znam na kakvim to seansama i u kakvom sastavu, odlučuje u ime svega živog što na tom univerzitetu postoji, pa tako i u moje ime, da se ne prihvati Haški sporazum. Dakle, jedna intelektualna institucija koja broji hiljade ljudi i koja pod svojim okriljem ima na desetine hiljada mladih, prihvata odluku vlasti da se rat nastavi. A evo šta za to vreme čini takozvana demokratska omladina (podmladak Demokratske stranke, kako se u novinama kaže): ona šalje zahtev vojnim vlastima da odmah sa ratišta vrate studente, asistente i profesore. Molim, dakle, neka ostali ginu. Neka se „pravedan“ rat vodi, ali bez njih. Takvo rezonovanje moguće je samo u sredini koja je sistematski onemogućava svaki oblik solidarnosti jer solidarnost je opasna: ljudskim egoizmom hrane se svi amoralni sistemi.

Šta bi, po vašem mišljenju, bila najpreciznija definicija stajna duha srpske inteligencije u ovom neproglasenom ratu? Koja se strujanja tu prepoznaju?

Ja tu ne vidim nikakva strujanja; gde bi nam bio kraj kad bi bilo strujanja! To je, na žalost, kompaktna celina koja ima nekoliko svojih moćnih institucija: pored već pomenu tog Univerziteta, tu spadaju: SANU, Udruženje književnika i Crkva. Naravno, ja ovde nemam dovoljno prostora da iz svega toga izdvojim časne izuzetke. Neki su se sami izdvojili tako što su se oglasili i javnost za njih zna. Na rat se, dakle, globalno gleda kao na rat za „od-

branu ugroženog srpstva“, a ono se brani hajdučko-martirskom retorikom, i nema bitnih razlika, čak ni stilskih, između proglaša što ih izdaje SANU, Udruženje pisaca, „sveti oci“ ili nekakve vojničine bez škole i bez pametи. Kad sveštenici počnu da govore o „morbidnom pacifizmu“, onda jao nama.

Šta da se kaže o delu inteligencije koja se ponaša kao da nismo u ratu?

Sasvim je ljudski da se čovek plaši, da želi da sebe poštedi patnji i da se spase osećanja krivice. Ali svako „ko gleda svoja posla“ mora bar ponekad da se oseti kao neko koga su pozvali na gozbu u vreme kuge.

I u vreme nastajanje nacističke Nemačke, a i tokom njenog procvata, postojala je armija intelektualaca koji su se bavili apologijom nacizma. Zašto se takve stvari skoro redovno događaju u profesijama kojima je kritičko mišljenje osnovna prepostavka?

Naravno, ne samo u nacističkoj Nemačkoj već i u svim komunističkim zemljama. Bojim se samo da je na ovo pitanje dato toliko mudrih odgovora, da je o „izdaji intelektualaca“ napisano toliko knjiga da bi moj pokušaj da objasnim tu pojavu bio suvišan i pretenciozan. Ja bih možda samo ukazala na stvar o kojoj se nije vodilo dovoljno računa: moderna su društva, i ne samo totalitarna, izgubila smisao da prave razliku između „dubine i privida dubine“; gluposti nikada nije bilo dato toliko prostora, a oduvek se znalo da je mudrost redak dar i da se saveti ne traže od svakog. I mislim da će totalitarni sistemi jednog dana propasti samo zato što se verovalo da uz pomoć glupih može da se vlada. A ne može se, ne bar neograničeno dugo.

Kako biste definisali najpoželjnije oblike moralnog otpora koji inteligencija može da pruži ratu?

Ja ne vidim nikakvog drugog načina do upornog odbijanja svakog opravdanja za rat. U času kad nađete opravdanje, učestvujete u ratu. Međutim, dok ne postoji način da se protesti – bilo pojedinačni, bilo organizovani – saopšte, svi su pokušaji uzaludni.

Šta će biti potrebno da inteligencija u Srbiji sa sebe spere ljagu zbog davanja podrške ratu i ljudima koji ga vode i koliko će vremena za to biti potrebno?

Kako je u pitanju prava „ekološka katastrofa“, ja ne znam koji je lek za njene posledice i koliko će biti potrebno vremena da se one otklone, znala bih samo da pobrojim neke od šteta: svodjenje sopstvenog naroda na razjarenu zver, dakle njegovo moralno degradiranje do granica kad se ljudski materijal nepovratno kvari; njegovo masovno zaglupljivanje; njegovo sistematsko odvikavanje od sumnje, pa tako i zatiranje sposobnosti da razdvoji laž od istine; njegovo fizičko obogaljivanje; njegovo osiromašenje do stepena koji ukida svako ljudsko dostojanstvo...

A šta tek da kažemo o preziru koji drugi počinju da gaje prema nama. Biće tu posla za sledećih sto godina, pod uslovom, naravnom da ga ne obavljaju ljudi slični današnjim „narodnim spasiocima“.

U protivnom, spasa nam nema.

(*Vreme*, 4. novembar 1991.
Razgovor vodila Roksanda Ninčić.)

MI SMO U VLASTI MUTANATA

Nakon ostavke ste izjavili kako Beogradski univerzitet nikada nije bio tako moćno oružje u rukama vlasti, kakvo je postao od pojave Slobodana Miloševića. Zar Stambolići, Draža Marković ili Vlaškalić nisu još otvorenije instrumentalizovali Univerzitet pre svega kadrovskom politikom?

Uprkos svemu, ja sam za vreme Stambolića, pre nekih dva desetak godina, primljena na fakultet, imajući iza sebe samo nešto skromnog i striktno stručnog ugleda. A danas ga napuštam, doduše svojom voljom, kada imam mnogo više znanja, pa valjda i pameti, zbog situacije koju smatram moralno nedopustivom za instituciju kakav je Univerzitet. No, nemam nameru da poredim ljude identičnog političkog profila. Razlike treba praviti samo između dva vremena: suočeni smo sa ideologijom koja je dovedena do kraja, koja je samu sebe uništila, taj proces bio je neminovan i toplo se nadam – nepovratan. Nama sad vladaju njeni definitivni proizvodi, mi smo u vlasti mutanata.

Ovaj period je suroviji iz više razloga, a u prvom redu jer je javno prihvaćena još jedna militantna i destruktivna ideologija – nacionalistička. Nacionalizam kao latentna pojava postojao je sve vreme u okrilju srpskog, hrvatskog i ostalih komunizama i pogrešno je tvrditi da nije bio u sprezi s vlastima i ranije. Vlast se samo klonila ekstremnih nacionalista koji su je mogli kompromitovati. Čak se oslanjala na nacionalističku inteligenciju

građanskog pedigrea. Političari su se jedino bojali slobodne i zapadno orijentisane inteligencije. Ne zaboravite, oni su se kartali sa Mihizom, a nikako sa jednim Šejkom.

Razumljivo je što je sad izašao na površinu i ekstremni nacionalizam, pošto je i komunizam u fazi autodestruktivnog ekstremizma, kad se umire u surovim mukama. Otud sve te mezačijanse s polusvetom i ljudima poput Šešelja koji predaje pravo, a njegovo lično ponašanje je izvan svake pravne norme. Dodatni apsurd je njegova profesura usred Prištine, što je isto kao da Ajhman predaje pravo u Izraelu. Primer opasnog izazivanja i vulgarne demonstracije moći.

Ne možete ipak zaboraviti činjenicu da je aktuelni režim rehabilitovao sve profesore Filozofskog i Pravnog fakulteta, kao i FDU.

Režim je pre svega rehabilitovao profesore koji su bili deklarirani kao nacionalisti i kao takvi su danas politički upotrebljivi.

Ubrajate li u tu grupu i ljude poput Mićunovića ili Košturnice?

Demokratska stranka, na čijem je čelu gospodin Mićunović, u svojoj opozicionoj funkciji nije uradila apsolutno ništa. U najdelikatnijim pitanjima, kao što je pitanje rata i skandaloznost činjenice da se on prihvata kao političko rešenje, ona nije učinila ništa što bi imalo bilo kakvog dejstva. Mićunović mene, uostalom, ni kao političar ni kao filozof ne zanima. Čovek čija je mudrost dostoјna poštovanja, čije tekstove redovno čitam u *Borbi*, jeste gospodin Desimir Tošić. I njegov verovatno najslabiji tekst je onaj u *Vremenu* („Ko može zaustaviti rat?“) u kojem pokušava da objasni držanje svoje stranke u ovom momentu. Njegov *Pro domo sua* (već ovaj nadnaslov otkriva izvesnu kultipabilizovanost) nije izneo nikakve valjane argumente.

No, vratimo se profesorima i komunističkom poigravanju ljudima koje se eufemistički naziva rehabilitacijom. Ona u principu uvek više služi onima koji rehabilituju nego rehabiliti-

tovanima. Za sistem, u konkretnom slučaju, bio je to potez od višestruke koristi. Možda ti intelektualci nisu imali namjeru da svesno doprinose ulepšavanju slike vladajućeg režima, ali se uglavnom sve na to svelo. Kako su sada politički vrlo aktivni, možda njihovom poslu stranačkih vođa ovaj vid kolaboracije s vlastima daje širi manevarski prostor. A u profesionalnoj politici nema čistih stvari i gotovo je sve dozvoljeno.

Malo preoptimistički zvući vaš stav da će „totalitarni sistemi jednog dana propasti, jer su verovali da uz pomoć glupih može da se vlada. A ne može se, ne bar neograničeno dugo“. Zar istom kadrovskom politikom SPS nije pobedila na izborima i po istom sistemu sastavila vladu?

SPS nije pobedila zahvaljujući velikom broju mediokriteta koji su za nju glasali, već zato što je imala moćnu mašineriju koja je omogućila predizbornu kampanju neviđenih razmara. Narod, zahvaćen strahom od neizvesnog, ova je partija uspeila da fascinira, trošeći pri tom novac tog istog naroda. Da i ne govorimo o ogromnom kapitalu stečenom „rešavanjem kosovskog pitanja“. A kako je taj posao obavila znamo.

Međutim, kad sam rekla da se ne može (beskonačno dugo) vladati uz pomoć glupih, imala sam na umu notornu činjenicu da kad su glupaci na čelu vitalno važnih institucija, što je bilo pravilo u komunizmu, toj zemlji nema spasa. Dužina degradacija zavisi od polaznih resursa. Za uništenje onoga što je za sobom kao kapital komunistima ostavila ruska imperija bilo je potrebno preko sedamdeset godina. Sovjetska zemlja je materijalno uništena, zagađena u doslovnom i moralnom i duhovnom smislu, više nije kadra nikoga da hrani, pre svega ne onako obilato policiju i vojsku na kojima je politička vlast počivala. To je i sa nama slučaj. S tim što je glupost većih razmara, jer je u međuvremenu stradalo školstvo. Nas su spasavali predratni profesori, kao što je SSSR nekoliko postrevolucionarnih decenija sve cedio iz svog carskog univerzitetskog kadra. Dovoljno bi bilo

pogledati, na primer, u kakvom je stanju danas naša Univerzitetska biblioteka. Nove knjige i periodika uopšte ne stižu u to žalosno zdanje, stari fondovi propadaju ili su tako pohranjeni da su nedostupni studentima, po hodnicima te zapuštene zgrade čovek se doslovno spotiče o knjige i časopise, zaudaraju prljavi toaleti, kompjuteri služe službenicima za Tetris igre...

A pogledajte samo ko je ministar kulture, ko ministar prosvete: jedan tipičan politički komesar (u prvom slučaju) čiji pogled na umetnost ne seže dalje od soc-realističkog (sovjet-skog) modela i jedna osoba koju biste još mogli da zamislite kao upravnika nekog poljoprivrednog dobra, ali ne kao čoveka koji treba da se stara o školstvu celog jednog naroda. I šta iz toga može proizaći osim žalosno zaostajanje i zaostalom mentalno stanje. Dakle – generalizovana glupost.

Na tim izborima ispoljen je gotovo histeričan antiintelektualizam, pa su od anonimusa gubili najugledniji umetnici i stvaraoci.

Taj antiintelektualizam uporno je negovan čitavih pedeset godina. Nisu komunisti uzalud rabilii (mada ne i izmislili) izraz „poštena inteligencija“, što znači da inteligencija u principu nije poštena, ali, eto, postoje i izuzeci. Nacionalisti su taj rečnik beščašća upotpunili po istom principu izrazima „pošteni Albanci, Madari, Hrvati...“. Zato me ne čudi da jednog Borislava Pekića na izborima pobedi jedan „pučki demagog“, Šešelj, ali me plavi i dovodi do očajanja saznanje da je za narod bila privlačna upravo agresivnost prisutna u tonu i leksici njegovih govorova. Šešelj je pobedio ne obećavajući dobro svom narodu, već zlo tuđem, i nije ponudio ništa drugo osim klanja Hrvata do granice koju on odredi.

Nakon punih osamnaest godina rehabilitovan je i Saša Petrović, poslednji iz plejade predavača odstranjenih sa Univerziteta početkom sedamdesetih. Da li će proći toliko vremena dok vaši, danas proskribovani stavovi, ne budu pomilovani?

Prvo, ja sam fakultet napustila dragovoljno, mada je dekan bio spremam i da me izbaci. Osim toga moj postupak pripada onom fundusu elementarnih moralnih postupaka za koje se samo u amoralnim sistemima čovek kažnjava ili nagrađuje, kad to sistemu zatreba.

Što se tiče gospodina Petrovića, njegovo lično ponašanje smatram infamnim i ono pre podleže kazni no „rehabilitovanju“. Po francuskom zakonu, na primer, možete biti kažnjeni „jer niste pritekli u pomoć osobi koja je u opasnosti“. A gospodin Petrović je mirno pustio svog studenta Lazara Stojanovića da odsedi tri godine u zatvoru, da godinama bude bez posla i život mu bude najdoslovlijie ugrožen. Da sam na mestu gospodina Petrovića ne bih se usudila da kročim pred lice studenata i ne znam otkud njemu ta hrabrost.

Da li ste očekivali da će vaša ostavka izazvati u univerzitetским krugovima i među „kulturno-političkim radnicima“ tako kolerične reakcije i mogu li se one opravdati ratnom psihozom?

Moja ostavka i njeno obrazloženje mogli su biti opasno raznji, pa se moralo sve žestoko i u korenu saseći, naravno, sa što manje buke, baš zbog značaja institucije u kojoj sam radila – Univerziteta. Da su nastavnici i studenti u ovim amoralnim vremenima učinili ono što je trebalo da učine, stvari bi se bitno izmenile, jer je moć Univerziteta daleko veća od one koju imaju Akademija nauka i Udruženje književnika. Uprkos tome, partija na vlasti ima još dovoljno snage da neutrališe prave opasnosti i dovoljno pameti da ih na vreme uoči, što su pokazali i martovski događaji. Nije, naravno, zatajio ni stari sistem nagradivanja. Doskorašnji dekan FDU Svetozar Rapajić, koji je svojevrucno cepao studentske proglose i protivio se obustavi nastave, čiji su opoziv zahtevali studenti i neki nastavnici, među koje i ja spadam, unapređen je u jednog od prorektora Univerziteta umetnosti. To sebi može dopustiti samo arogantan partijski sistem koji i dalje misli da mu je sve dopušteno.

Zašto su nakon pada komunizma istočnoevropski intelektualci odustali od svog ekskluzivističkog statusa i postali spikeri nacionalističkih i populističkih grupacija? Možda iz straha da ostanu na margini relevantnih političkih strujanja?

U istočnoevropskim zemljama, kao i kod nas, inteligencija koja je zaista decenijama bila na margini, nije ni pokušala da igra značajnu ulogu ni u „novim vremenima“. Bar ja ne vidim prave intelektualce s tim ambicijama. To što je Havel postao predsednik, samo po sebi nije loše: ako se ne varam i Miteran je imao neku, ne baš sjajnu književničku karijeru, Pompidu je zavirio u književnost kao pesnik, što znači da u nekim piscima postoji ne samo volja, već i sposobnost da vladaju. Da li to Havel ume treba pitati Čehe, a pre svega Slovake.

Vladajući nacionalsocijalistički program nema uza se nijednu zaista „mudru glavu“. Uostalom, da bi se neko uklopio u te uske međe ne treba mnogo pameti, ona je zapravo kontraindcirana. Što se tiče intelektualaca boljševičkog, komunističkog tipa (ako to već samo po sebi nije flagrantna protivurečnost), neću ići daleko u prošlost, evo vam svežeg primera – Milorada Vučelića. Površnost, bahatost, arogancija, vulgarnost cele pojave – sve je to svojstveno komunističkom aparatu, ali je naročito upadljivo, i još teže podnošljivo, u svetu kulture, u kojem ova osoba vršlja već gotovo dve decenije.

Ohrabruje li vest da će u Ljubljani, usred monolitnog poricanja svega što je južnoslovensko, profesor Rastko Močnik na Univerzitetu držati celu seriju predavanja o srpskoj epskoj poeziji?

Ja sam jedan od ubedjenih Jugoslovena i u ovom času se osećam kao osoba lišena domovine. Ne pomerivši se s mesta postala sam apatrid. Decenijama je taj široki prostor bio spasoносан за sve nas, uvek se u nekom centru otvarao ventil, cenzura nije mogla istovremeno da drži pod kontrolom Beograd, Zagreb, Ljubljana... Slovenci su, recimo, sredinom osamdeset-

tih imali svoj (a i zajednički) zvezdani trenutak: najozbiljnije su uzdrmali sistem samo uz pomoć korozivnog dejstva humora i persiflaže. Setite se samo plakata za proslavu 25. maja sa Hitlerjugend mladim parom koji je lako prošao kao slika i prilika srećne socijalističke omladine. U Beogradu je izazvao žestoke napade pravovernih komunista. I moram priznati da me je sada slovenačka opsесivna želja za otcepljenjem intimno duboko povredila, osećam se kao da me je napustio dobar prijatelj, mada sam imala razumevanja za njihovu želju da se otmu čvrstom, „bratskom zagrljaju“. Verujem, međutim, da Slovenci moraju biti svesni da ogromno gube odlaskom iz ove zajedničke kuće.

Interesovanje profesora Močnika za srpsku epiku samo po sebi ništa ne kazuje, ali bi moglo biti i diskretan dokaz kajanja što je Jugoslavija prebrzo otpisana, pa će Slovenci možda biti prvi koji će početi da razmišljaju o nekom novom zajedništvu.

Adorno je Aušvic odredio kao tačku nakon koje se mora prevrednovati smisao umetnosti, pa će to verovatno morati i naši stvaraoci posle Vukovara, Dubrovnika, Pakraca...

Aušvic i Vukovar u podjednakoj su meri simboli bezumlja i destrukcije koji su posledica paradoksalnog spoja iracionalnog i naopake racionalnosti. Aušvic je nepovratno kompromitovao jednu ideologiju i bacio čak gustu senku na čitav jedan narod. Mnogi su danas skloni da rat i logore pripisu tobožnjoj urođenoj nemačkoj agresivnosti, što smatram nedopustivim amoralnim uopštavanjem. Ako se iz razaranja može izvući nekakva korist, u slučaju Vukovara mogla bi to biti konačna smrt komunističkog sistema u našim prostorima. I tu ima i neke „srećne“ analogije. Vukovar baca takođe gustu senku, u ovom slučaju na oba sukobljena naroda. Ali ne mogu da ne priznam da su Armija i Srbi taj prljavi posao obavljali dajući svemu privid pravednog rata, izigravajući heroje i zaštitnike srpskog naroda. A kakvi su se prizori ukazali pred nama: mase mrtvih, i svakom je pametnom

(poštenje na stranu) jasno da to nisu mogle biti samo žrtve hrvatskih vojnih odreda, jer su u porušenom Vukovaru, kao u strašnoj klopcici, i oni morali masovno da stradaju, kao i ostali hrvatski živalji, od daleko razornijeg „oslobodilačkog oružja“. A grad je tako temeljno razrušen, da se slike mogu uporediti samo sa nemačkim razaranjima na ruskim teritorijama ili pak sa savezničkim u Nemačkoj. Niko, međutim, u susretu sa Aušvicom nije mogao da oseti radost pobednika. Do temelja sravnjen Vukovar proglašen je za srpsku pobedu i ne znam kako će se u okvirima jedne nacionalne svesti moći da ispravi ta perverzna logika. Dubrovnik je takođe žrtva jedne naopake logike. I tu je bilo u pitanju jedno ili/ili – „kamenje“ ili ljudski životi – koje su kao tobožnju dilemu postavili oni kojima nisu sveti ni „kamenje“ ni životi. Pre svega jer ne znaju da je sveto sve što je nepovratno, a još manje da je u tom nasleđu jedini dokaz ljudskog trajanja i najdublja svrha čovekovog postojanja.

Čini li vam se da je zbog raznih neodmerenosti samih stvaralaca izgubljena i šansa da duhovna sfera, u sledećem miru, pored privrednih veza bude kohezivni faktor za obnavljanje južnoslovenskih prostora?

Na našu nesreću još nismo u miru i još se govori o osvajanjima, što znači da se niko stvarno ne priprema za mir. Za sad se uglavnom svi ponašaju kao da je južnoslovenski duhovni prostor nepovratno uništen i svi se odriču zajedništva kao da nikom i nikad nije bio od koristi. Prava prilika da lokalne veličine konačno dođu do izražaja, da lenji đaci smanje obavezne programe i jednom za svagda zaborave „zajednička jezgra“. Ne znam ni kakva sudbina predstoji mom predmetu Istoriji jugoslovenskog pozorišta i drame, pošto će sigurno neko poželeti da ga prekroji, suzi. Možda će naši studenti moći da proučavaju Držića samo ako Dubrovnik postane republika, a po izričitoj želji gospodina Novaka Kilibarde. A kad se bude krenulo sa izbacivanjem Krleže i Cankara iz đačkih programa, na red mora

doći i Gete, i neće mu se kao „olakšavajuća okolnost“ uzeti ni to što je voleo srpsku narodnu poeziju.

Hoćete li nakon rata moći bez mučnine da razgovarate sa jednim Foretićem, Dušanom Jovanovićem, Brešanom, Šnajderom... u čijim se užim domovinama ratovalo ili još ratuje. Postoji li mogućnost za normalnu saradnju srpskih i hrvatskih umetnika nakon neumetničkog angažmana Borisa Buzančića, šovinizma Vanje Draha ili ratovanja Svena Laste. Kako u tom svetu ocenjujete ideju o osnivanju „umetničke čete“ u koju bi se uključili Danilo Lazović, Dragan Nikolić, Petar Božović...?

Da krenem poimence, mada je reč o ljudima koje, osim Šnajdera, jedva ili uopšte ne poznajem. Za mene će oni „posle rata“ biti isto što su bili i „pre rata“: Foretić korektan pozorišni kritičar, Dušan Jovanović dobar reditelj i vrlo prosečan dramski pisac čija dva najpoznatija komada – *Oslobodenje Skoplja* i *Karamazovi* – duguju slavu sjajnim režijama Ljubiše Ristića i njegovim neumoljivim skraćenjima, Brešan je pisac koji je bio u mom nastavnom programu i čijeg *Hamleta*... i sada, posle toliko godina pročitavanja, vrlo volim... Šnajdera prisnije poznajem, volim mnoge od njegovih baroknih konstrukcija iz kojih bije stvarna ljudska drama. Sam je u Hrvatskoj imao dovoljno neprijatnosti da ne bi imao razloga da mene sad proglaši svojim jedinim neprijateljem. Iako čoveku savest nikad nije sasvim čista, ipak mislim da pomenuta gospoda i ja ne bismo imali jedni drugima mnogo šta da zamerimo.

Ali kao pripadnik srpskog naroda imam duboko osećanje krivice, i mislim da ni hrvatska inteligencija ne može imati mirnu savest, no prepuštam da o tome sama sudi. Znam da je ogroman deo Hrvatske vandalski porušen, uništena njena privreda, zatriven turizam, razrušeni spomenici, poubijano na hiljadu Hrvata, za šta su dovoljan dokaz veliki armijski „vojni uspesi“ u uništavanju tzv. žive sile. Naravno da nisam zaboravila Pakrac i srpske crkve, ali bi bilo licemerno tvrditi da u opštem kulturnom bilansu one

imaju istu vrednost kao i porušeni hrvatski spomenici. Paralela bi se mogla praviti samo da je neki vojnički genije izjavio da mora porušiti Studenicu ne bi li deblokirao kasarnu.

A što se tiče pomenutih zagrebačkih i beogradskih glumaca, reč je o recidivima onih prolet-kult parada čija je operetska dimenzija još najmanje žalosna stvar. Uostalom, čarobna Merlin Monro i opskurni Bobi Houp isto su se vrzimali po američkim ratištima. To je rodoljubni pompijerizam „bez granica“. Sumnjam jedino da bi bilo čiji borbeni moral mogli podići oni agramerški klipani ili ovi dobro natreskani hajduci. Ne vidim samo zašto bi Buzančićev ili Drahov nacionalizam morao biti neukusniji od našeg, i zašto bi morao sadržati veću meru ideološkog prostaštva.

Od upotrebe već se izlizala floskula o „čutanju hrvatske inteligencije“. Da li je ona tek sada dobila svoje krajne konsekvence, kad se, gotovo bez izuzetka, intelektualni Zagreb ne oglašava sa opozicionim stavovima? Može li se to objasniti egzistencijalnim strahom većim nego u vreme jednopartijskog sistema, pošto sankcije ne preduzima sam državni aparat, već „široke pučke mase“.

Sećate li se koliko su se Srbi pre nekoliko godina dičili svojom homogenizacijom, znači povezanošću naroda i inteligencije sa vlašću. Ta su vremena za mene bila pravi košmar, prosto nisam mogla da podnesem mentalno srozavanje (svog) naroda. Isto se događa u Hrvatskoj, uz jednu uistinu olakšavajuću okolnost da je zemlja u ratu protiv nesrazmerno jačeg neprijatelja. Neuporedivo sam više razočarana ponašanjem hrvatske inteligencije nakon Tuđmanove izborne pobede, koja me nije začudila, kao ni Miloševićeva, uostalom. Odsustvo opozicije i bilo kakvog građanskog otpora strahovladi koja je zavedena mnogo pre no što je rat počeo i nezavisno od „srpskog pitanja“ je ono što me porazilo i čini hrvatske intelektualce sukrivcima za ove krvave dogadaje. Zapanjila me i količina malograđanskog kiča i ne vidim da bi on sam po sebi imao veću vrednost od srpskog

folklornog kiča. U oba slučaja pojave su retrogradne i diskvalificuju, bar u mojim očima, svakog ko u njima ima udela.

Još 1988. dr Ivan Đurić je za potrebe EZ napravio analizu o položaju Srbije i pokazao da srpski narod nikad u svojoj istoriji nije bio tako usamljen. Čime tumačite toliku mundofobiju srpskog režima, kojom je i nacija inficirana, pa su u opticaju termini o sabornom, svetosavskom, pravoslavnem, ali ne i evropskom srpskom narodu? Više se insistira na vepru sa Karadorđeve zastave nego, na primer, na Brani Petronijeviću ili Cvijiću.

Kada u jednoj sredini počne da kola teorija o zaveri (ta politička izvedenica iz gnostičkih teorija), onda se toj sredini loše piše, jer to je znak da oni koji treba da reše njene probleme nisu za to kadri pa pribegavaju oprobanom metodu uvođenja tzv. „državnog razloga“ i izmišljanju neprijatelja. No, mnogo je veća nevolja što taj strah od Zapada postaje prava zaraza i on nas može dugo držati, bez ikakvih embarga, u samoizolaciji u kojoj će se boriti za prevlast martirska osećanja i pompijerska nadmenost. A s tim se daleko ne stiže. Što se tiče sveta, on nas s pravom povezuje s rušilačkim instinktom Armije i s njenim megalomanskim i krajnje egoističnim ciljevima. Ništa nismo učinili da to razdvojimo, ako se išta ima razdvajati.

Nakon mirotvornog apela 18 uglednih akademika, ekspre-sno je stiglo ogradijanje genseka SANU Dejana Medakovića. Mislite li da Srbija u Akademiji ima paralelni sistem vlasti?

Možda nije paralelna vlast, ali je jedna od najmoćnijih institucija na koje se vlast oslanja. Njen lični ugled nesumnjivo raste, a s njim i moć, jer ta gospoda koja su uzela pravo da zastupaju „srpske interese“, bilo kakvi da su, pametniji su, elokventniji, pa i pretenciozniji od naših gotovo poslovično glupih političara, s čijom se glupošću narod pomirio kao s prirodnom nepogodom, što znači da ju je prozreo. Ali se u ovu gospodu

gleda kao u bogove. A specimeni su izabrani za svačiji ukus: Bećković je zadužen za plemensko naricanje, Medaković zadovoljava uglađenu građansku gospodu i treba da posluži kao krunski adut u večnom odmeravanju snaga po pitanju otmenošti na relaciji Zagreb-Beograd (posle Efemerisa jedan je uistinu značajan pisac rekao za gospodina Medakovića da je jedna od naših sestara Bronte: pogađate koje su druge dve), dok je Isaković najbolji primerak komunističke nadmenosti i ograničenošti... I to je „borbeno jezgro“ oduzelo reč tolikim časnim i mudrim ljudima koji pripadaju SANU.

Apel me je iskreno obradovao, jer se pojavila prva pukotina u tom monolitnom zdanju, pa nemam razloga ni prava da sumnjam u iskrenost tih ljudi, pogotovo onih koje lično poznajem i cenim. Mislim u prvom redu na Borislava Pekića, Radomira Reljića i profesora Pantića.

Takozvani „intelektualni princ“ Srbije već decenijama ponavlja kako Srbi gube u miru ono što dobiju u ratu, iako malo kritičniji istoričari znaju da je Srbija od Ička pa sve do pojave posleratne ruralno-učiteljske generacije bila uspešna i u ratu i u diplomaciji. Da li je ova teza doprinela militarizaciji svesti dela srpskog naroda?

Teza ne samo da nije tačna, već je i kriminalna po konsekvenscama koje bi mogle uslediti kad bi je ljudi ozbiljno prihvatali. Ona je istovremeno jedna od onih fraza za koju je kadar samo Dobrica Čosić, ta pučkoškolska figura, koja bi nanela šteće i kao provincijski učitelj, a kamoli kao osoba kojoj se, uprkos njenoj uprošćujućoj pameti, daju tako krupni „nacionalni zadaći“. No, ne mogu tek tako zbrisati književni ugled tog čoveka, za koji, naravno, nije on sam zaslužan (uvek je imao moćne zaštitnike), mogu samo pokušati da ga najpre sebi samoj objasnim. On ima čitalaca u svim slojevima, što znači da za svakog ima po nešto. Najpre ima impresivnu književnu megalomaniju, pošto je uvrteo sebi u glavu i ubedio druge da je duhovna vertikala ce-

log svog naroda. Zauzeo je prostor Boga na ispräžnjenom nebu, zato je njegovo delo *biblia pauperum*, nedostaju samo slike. I taj je gospodin već četrdeset godina književna veličina i ja sam ga, iako „predratno dete“, još kao partizanskog vunderkinda morala da čitam u obaveznoj lektiri. „No gde su u nepovrat otišli duh i ukus ove nacije“ (kako bi rekao Krleža za sve nas sku-pa), ostaje tek da se odgonetne.

(*Stav*, 20. decembar 1991.
Razgovor vodio Miško Lazović.)

NEMOĆ OČIGLEDNOG

Vi ste prva javna ličnost koja se individualnim, javnim činom usprotivila ratu i ratnom ludilu. Tim usamljenim gestom, jasno, rat se nije mogao zaustaviti. Da li se, i na koji način, mogao preduprediti? Zar neke stvari nisu bile jasne već 1988/89?

Redosled je ovde manje važan od činjenice da je taj postupak bio toliko usamljen. Ličim sebi na one medicinske slučajeve koji ulaze u leksikone: bizarni su, retki i potpuno irrelevantni sa stanovišta lečenja primarne bolesti. A bilo je očigledno da je s Miloševićem stupio na scenu jedan lako prepoznatljiv primerak demagoga: mesijansko obećanje socijalne pravde bez ikakvog ekonomskog pokrića, imenovanje „neprijatelja“ koji je izvor zla, kanalisanje ljudskog nezadovoljstva u željenom pravcu. Bilo je, istovremeno, od samog početka vidljivo da nije u pitanju demagog koga bi zadovoljio mali i kratkotrajan uspeh, već da je reč o megalomanu, o školskom primeru vulgarne volje za moć koja ide s opasnim defektima u karakteru. I ovaj požar kojem danas prisustvujemo, to je njegova neronska zabava. A svima nam je bio poznat jezik demagogije i morali smo biti imuni na njega. Da stvar bude paradoksalnija, nije bilo ni drugih okolnosti koje idu naruku demagozima: nije to bilo razdoblje bede, nije bilo nikakve spoljne opasnosti, bili smo čak na pragu neke skromne i sasvim ljudske sreće. Rat, dakle, nije bio naša neizbežna perspektiva i o njegovoj neizbežnosti govo-

re samo oni koji su ga priželjkivali. A kako je bio ukalkulisan u jednu politiku, on se očigledno nije mogao sprečiti. Njegova je strategija stvorena u Srbiji i tu je verovatno načinjena greška u proračunu: on je planiran kao osvajački Blitzkrieg i niko se od stratega nije nadao ovom zaglibljivanju u blato. Kako rat nije mogao biti sprečen, postavlja se pitanje da li je mogao biti zaustavljen? Ne verujem, jer nam je na raspolaganju bila samo opšta građanska neposlušnost, a za to se čovek priprema vaspitanjem i obrazovanjem za koje mi ne znamo. Sada je sve dobilo razmere autentične apokalipse, na delu su četiri jahača: ratu, gladi i smrti pridružuje se, čujem i kuga (tifus, kolera). Naša nam „bespomoćnost“ nikada neće biti oproštena.

Jesu li komunizam i primitivizam dovoljno objašnjenje za rađanje šovinizma/nacional-socijalizma/fašizma na kraju XX veka?

Verovatno nisu, ali je nacionalizam u svom ekstremnom vidu pojava koja se registruje pre svega u postkomunističkom svetu. Čak i kad je reč o neonacizmu u Nemačkoj, on se najčešće manifestuje u prostorima koji su pripadali Istočnom bloku. Nisam, na žalost, dovoljno (hoću reći profesionalno) upućena u tajne funkcionisanja društvenih zajednica i u mehanizme rađanja i umiranja ideologija. Znam samo da, na nesreću, pre umiru društva no ideologije koje ih uništavaju. Bojim se stoga da će komunizam kao ideologija, kao vulgaran, populistički utopizam, uprkos razornim posledicama svoje vladavine, imati još dugo svoje poklonike. Isto važi i za nacionalizam. Paralele između ove dve ideologije već su odavno uspostavljene, no čini mi se da postoji jedna suštinska srodnost na kojoj se nedovoljno insistira. Obe te ideologije imaju mržnju kao podlogu svog zvaničnog programa, obe mobilišu svet, računajući na najniže instinkte. No, dok se pod tezom o socijalnoj jednakosti teže razaznaje praksa otimačine, rasistička crta prisutna u nacionalizmu (i ja nemam nameru da tu bilo šta stepenujem, jer to ne či-

nim ni u slučaju komunizma) veoma je upadljiva i automatski diskvalificuje njegove pristaše. Tu nema dvosmislenosti i, što je najstrašnije, tu nema nikakve odstupnice za odabranu žrtvu. I dok me komunizam užasavao kao ogromna laž koja se održava silom oružja, nacionalizma se plašim kao zarazne bolesti. On u meni budi neku vrstu metafizičke jeze.

Otkud nacionalizam u ideji o građanskom društvu? Srpsko građanstvo?

Priznajem da me je zbumjivala činjenica da građanska (liberalna) ideologija može imati nacionalizam kao svoju prateću crtu. Rad i kapital su dva koheziona faktora na planu koji mora da premaša nacionalne interese, jer se i ti interesi najbolje štite saradnjom i kompromisima. Ipak mi se čini da jaka građanska društva, ona s dugom liberalnom tradicijom, nikada nisu bila ekstremno nacionalistička. Pogledajte samo situaciju sa sukobljenim nacijama u Drugom svetskom ratu. Što se srpskog građanstva tiče, ono može služiti kao ilustracija upravnog odnosa koji postoji između slabog građanstva i jakog oblika nacionalizma. Iz svoje tragične posleratne sudbine ono nije izvuklo nikakvu pouku. Ukoliko nije kolaboriralo sa komunistima (pre svega iz straha), ono se (jednako iz straha) hiberniralo, i sada, kada se budi, kada je „dočekalo svoj čas“, jedino što ima da nam ponudi to su kralj, svetosavski balovi i litije. Njihov je nacionalizam najžalosnije i najopasnije vrste, mešavina krvoločnosti „Belih orlova“ i domaćičke ideologije Kola srpskih sestara, spoj agresivnosti i kiča. Kad samo pomislim da bih po njihovoj teoriji „tla i krvi“ moral da prepoznam sebe u dominantnim crtama svoga naroda koje oni smatraju kanonskim i da bih, prema tome, moral da izvedem zaključak kako između mene i Dragoša Kalajića mora postojati „prirodna srodnost“ po liniji pripadnosti istom narodu, bila bi to za mene „porodična nesreća“, slična onoj koja može zadesiti čoveka koji svoju šizofreniju duguje *spiroheti pallidi* nekog svog dalekog pretka.

Postoji li „Druga Srbija“, ili je jedino tačno da „ono što smo postigli samo su razni oblici“ Jogija i Komesara? Gde su naši intelektualci i „intelektualci“ – u Beogradskom krugu, u DEPOS-u, na Univerzitetu, u inostranstvu (odliv pameti)?

Razumevanje za tuđe nevolje, posmatranje srpskog „nacionalnog interesa“ u korelaciji sa „nacionalnim interesima“ i pravima drugih, to smatram osnovnom distiktivnom crtom skupine intelektualaca koja sebe naziva Beogradskim krugom, distiktivnom u odnosu na druge skupine, od kojih jedna ima i praktične političke ciljeve (DEPOS). I, naravno, neprihvatanje nijednog razloga za skandal rata. Što se tiče kestlerovske opozicije između Jogija i Komesara na koju se pozivate, ona se najbolje rešava kompromisom. Krugu pripadaju mnogi bivši „Komesari“ i mnogi bivši „Jogiji“, i to je činjenica, ali bez potrebe za bilo kakvim travestijama, pa se i po tome ova skupina razlikuje od ostalih u koje se može stupiti samo uz obilato posipanje pepelom. Sama pak „Druga Srbija“ nije nikakav mesijanski projekat, i bogu hvala. Iza toga pojma stoje neke elementarne pretpostavke o tome kako bi mogla da izgleda jedna civilizovana i normalna zajednica koja ima atribute države, uz saznanje da je to mala zemlja, a da sama po sebi ta činjenica nije nimalo tragična.

Smatrati li da je svaki oblik kolektiviteta intelektualcu imenitno stran, ili je komunizam decenijama radio na toj averziji, čak i kad je u pitanju izbor po srodnosti?

Istina je pre u drugom delu vašeg pitanja. S tim što komunizam nije samo stvarao averziju, što će reći kompromitovao svaku ideju zajedništva, on je zajedništvo sistematski sprečavao, uništavajući uporno osećanje solidarnosti i sapatnje. Cilj je bio smanjivanje opasnosti od pobune. I užasne dimenzije koje je poprimio ovaj rat posledica su, pored ostalog, i te „atomizacije“ društva o kojoj govori Hana Arent analizirajući totalitarne sisteme. Od intelektualca se može samo očekivati da se kloni predrasuda i da ne

podlegne fantazmima kojima se hrane kolektivistički projekti... A zajedništvo je svakom potrebno, pa i intelektualcu.

Smisao i svrha teatra kad je „tragedija na ulici – kako prekoracim prag, krv mi dopire do gležnjeva“ (Ducis)? Mogućna manipulacija teatrom (tzv. „prsten ljubavi“ u Hrvatskoj bio je prvobitno antiratna akcija koju je HDZ „uzeo pod svoje“)? „Ratno profiterstvo“ (Đukić, Ševarlić, Tomić, S. Kovačević, Koprivica) i „čuvanje stolice“ (Ćirilov, Ršumović, Draškić, Ognjenović, Pavičević)?

Na „smisao i svrhu teatra“ može se gledati dvojako. To je jedno od ljudskih zanimanja od kojeg se živi, i na tom egzistencijalnom planu ljudi koji se njime bave nemaju većih obaveza od ostalih. Na moralnom planu stvari nešto drugačije stoje i stoga ima nečeg moralno sumnjivog u tome kada upravnici pozorišta, a tu spadaju svi koje ste pomenuli, razvijaju neku estetiku utehe i razonode u trenucima kada su i uteha i razonoda bestidne. Oni tako na svoj način učestvuju u zloupotrebi pozorišta, tražeći pri tom za sebe alibi u sferi „umetnosti sreće“, dakle kiča. I tu u krajnjoj instanciji ne vidim bitnu razliku između njihove estetike i „čizmaške“ estetike Milorada Vučelića. Što se, pak, tiče trećerazrednih pisaca, u koje spadaju svi koje ste ovde pomenuli, od njih nema spasa, ali je njima oprošteno u meri u kojoj su lišeni stvarnog dara. Ovakvi su trenuci njihovi jedini trenuci i neka im je prosto. Međutim, savremena tragedija nije bila u znaku minornih pisaca, njene su obrise odredili oni koji slove za najveće. Sada se, pak, pripremaju za veliku metamorfozu u zagovornike mira i tolerancije, što znači da će nam život i dalje proticati pod njihovom zvezdom i to im ne mogu oprostiti. Valjda će se i ova sitna riba nekako snaći, neka samo svakoga dana zaviruje u valutnu listu tema.

Broj FDU-ideologa (Pajkić, Tucaković, Bjelica), pa i FDU-ratnika (Lazović, Bokan, Petrović) daleko je veći od FDU-mirovnjaka. Kako to?

Ti „nadljudi“ od kojih su mnogi moji bivši đaci, izazivaju u meni duboku nelagodnost, onu koju sam vam pomenula govorći o nacionalizmu kao ideologiji. Istovremeno ima u njima nečeg smešnog i možda je to džinovska nesrazmerna između bombastičnosti njihove ideologije i njihove lične beznačajnosti. Pomenuta „braća po oružju“ obični su razbojnici, a romantični oreol uz njihove ličnosti mogu staviti samo gorepomenuti ideolozi. Svi kao da su izašli iz nekog žanr-filma iz podvrste horora i pretvorili ovu stvarnost u košmar. I ostavljam gospodinu Pajkiću da se iz svega toga izvuče uz „pomoć vjere i monarhiјe“. Što se pak tiče „FDU-mirovnjaka“, ja za takve malo znam. I možda ću jednoga dana morati da kažem, slično Prustovom junaku Svanu kad svodi svoj ljubavni bilans sa Odetom, „*kako sam upropastila ceo svoj život zbog umetnosti koja nije bila po mom ukusu*“!

(*Pacifik*, novembar 1992.
Razgovor vodila Dubravka Knežević.)

VLAST IMA KOROZIVNO DEJSTVO

Na početku rata u Hrvatskoj dali ste ostavku na profesorsko mjesto na Fakultetu dramskih umjetnosti u Beogradu – odbijajući da držite nastavu za trajanja rata. Kako danas gledate na svoj postupak? Je li vam vrijeme dalo za pravo? Je li to bio očajnički postupak? Postupak koji drugi neće slijediti, dapače u njemu će vidjeti ucjenu i tako pokušati umiriti zakržljalu savjest?

Bilo je to 7. oktobra 1991., dan nakon što sam vrlo komplikovanim putevima (preko Splita i Sarajeva) čula za smrt svog prijatelja Milana Milišića u Dubrovniku. Toga sam dana predala dekanu kratko pismo iz kojega za ovu priliku navodim nekoliko rečenica: „Suočena s užasnim razaranjima zemlje koju i dalje smatram svojom domovinom [...] a svesna činjenice da u tome kao žrtva i kao rušitelj ima krupnog udela i narod kome pripadam [...] ja vas obaveštavam da u ovakvim okolnostima ne mogu i ne želim da držim nastavu na fakultetu koji nije našao načina da se svemu tome suprotstavi“. Kako ja nisam nikakva Jovanka Orleanka, kako ne samo da nemam nikakvog smisla za „misije“, već se i klonim svakog u kome slutim tu ambiciju, ja sam to učinila iz očajanja i sasvim refleksno, onako kako bi čovek mogao da skoči u vodu da nekoga spase i onda tek shvati da ne zna da pliva. Ako u tom gestu ima nečega hvale vrednog, sa čisto ljudskog stanovišta, onda je to upravo činjenica da mi refleksi nisu sasvim otupeli premda sam živela u svetu u kojem

je sistematski i programski uništavano osećanje solidarnosti s drugim. Danas na to gledam kao na postupak koji bih u sličnim prilikama, verovatno isto tako refleksno, sigurno ponovila. Da li mi je vreme dalo za pravo? Pa ja ništa nisam tvrdila, ništa pro-ricala, samo sam se užasnula. Nad ljudskom okrutnošću, nad ljudskom ravnodušnošću, nad bestidnošću izgovora... A to je tek bio početak. Danas, zbog količine nepopravivoga, nepovratnoga, zbog svega što mi je bilo drago, a čega više nema, ja ne vidim nikakvog smisla ni u ovome što sad govorim i čega se, zahvaljujući vašim pitanjima, sećam. Da li je moj postupak opteretio nečiju savest? Savest mojih kolega? Te 1991. sve im je to ličilo na ekstravaganciju izvesne gospode, u izvesnim godinama... Danas im sigurno ne bi bilo priyatno da to otvoreno tvrde.

Niste se povukli iz javnog života. Djelujete u okviru Beogradskog kruga, gdje ste iniciator niza akcija. Kakva je njegova snaga i domet? Koliko je obuhvatio intelektualaca?

To da se treba kloniti sudelovanja u javnom životu naučilo me je nekoliko decenija provedenih u autoritarnom sistemu. Ne zato što je to bilo opasno, nego zato što je taj život bio neodvojiv od vlasti i njenog korozivnog delovanja. O učešću u javnom životu i danas mislim sa određenom nelagodnošću i stavljam, i nesvesno, pod sumnju svakog ko za to ima volje. S tim osećanjem, s tom predrasudom, ako hoćete, prihvatile sam se i nekih obaveza u Beogradskom krugu, i konačno shvatila da nisam za tu vrstu posla. I dalje sam član Kruga, u istomišljeničkom zajedništvu s ljudima koji već gotovo tri godine nastoje da sačuvaju običnu ljudsku meru pameti i čestitosti u uslovima i sredini koji se tome opiru. Samih članova Kruga ima oko petstotinak, istomišljenika je, prepostavljam, znatno više. Njegova je snaga pre simbolična, nego realna, domet vrlo ograničen. Pre svega stoga što je rad Kruga sistematski prešućivan, ako nije javno omalovažavan. Možda čak i više omalovažavan nego napadan, jer je ovo prvo mnogo moćnije sredstvo diskvalifikacije. I to

jednako od strane vlasti i opozicije, koja je, sa zanemarljivim izuzecima, blizanački jednaka partiji na vlasti (isto vlastoljubje, ista arogancija, isti oblik ludila u odnosu na pitanja od tzv. nacionalnog interesa).

Zašto su intelektualci bili i ostali najkvarljivija roba, roba koju najlakše nagriza crv „tla i krvi“?

Zašto je inteligencija, u ime praktičnih ciljeva, izdala svoju osnovnu funkciju, a to je odbrana opštih vrednosti, kao što su pravda i razum, pitanje je koje je, od Žilijena Bende, koga ovde zapravo parafraziram, do danas imalo mnogo autorativnih odgovora. Šta ja tu da dodam? Znamo da je stara definicija pojma „inteligencije“ podrazumevala ne samo pravo, nego i obavezu tog sloja ljudi da „slobodno misle“, što nikad, od kako je sveta i veka, nije značilo da je to lagodna i nekažnjava pozicija. Ipak mislim da su kazne za „delikt mišljenja“ postale zastrašujuće tek u totalitarnim sistemima, kao što su i nagrade za poslušnost nadmašile sve što je mogla da smisli mašta velikodušnih prinčeva. Perspektiva egzemplarnih kazni ili egzemplarnih nagrada pokvarila bi i nešto bolju robu od one koju je predstavljala tzv. inteligencija u komunističkim sistemima. A ideologija „tla i krvi“ i inače je ideologija osrednjosti, bogom dano polje koje će đubriti i obrađivati oni skromne pameti i niskih pobuda. Spomenite mi samo jednu osobu od stvarnog autoriteta, pameti i dara koja je stavila sebe u službu te ideologije, dok ćete suprotnih primera imati na pretek. Ja ne znam, primera radi, osobu koja bi bila moralno i intelektualno problematičnija od „oca srpske nacije“ – Dobrice Ćosića. I ako Hrvati u ovom trenutku imaju jednu krupnu prednost nad Srbima, to je činjenica da su pošteđeni jedne takve „veličine“, jednog takvog zastupnika.

Kakvo je značenje individualnog čina protesta u kontekstu nacionalnog amalgama u kojem je teško raspoznati razliku između službene opozicije i vlasti?

Muslim da ništa ne uliva ljudima više hrabrosti od „individualnog čina protesta“. Ne znam kakvi su psihološki mehanizmi u pitanju; možda i dugogodišnje nepoverenje prema sve му što je organizovano polako vraća vrednost individualnom gestu. Muslim da su vlasti svesne toga: stoga se uvek daje više prostora onima koji govore u nečije ime nego onima koji govor e u svoje lično.

Postoji li literatura otpora u Srbiji i tko je predstavlja?

Postoji najpre nezavisno novinarstvo i ono je u ovim trenu cima zanimljivije i efikasnije od literature. Muslim na dnevni list *Borba*, na nedeljnik *Vreme*, na dvonedeljnik *Republika*, na Radio B92, na televizijsku stanicu Studio B. Kad se pogleda, to i nije malo, za funkcionisanje svega toga potrebna je oveća skupina ljudi. Međutim, mehanizmi neutralizovanja njihovog delovanja neuporedivo su jači. Država (partija na vlasti) stoga je ograničila domet ovog radija i TV stanice, što je još perfidnije od otvorenog uskraćivanja frekvencija. Kupovna moć ljudi je mala, novine se malo čitaju, a šta uopšte očekivati od novina u zemlji sa tako visokom stopom nepismenih i polupismenih. Što se literature tiče, ona je napravila toliko štete, donela poslednjih godina toliko nesreće svojim „angažovanim formama“, da napraviti nekakvu protivtežu tome u beletrističkim oblicima gotovo da je u ovom trenutku nemogućno. Izuzetaka ipak ima i to je za mene u prvom redu Miodrag Stanisavljević. Postići to što on postiže u formi koja se samo uslovno može podvesti pod satiričnu poeziju, ravno je čudu. Tu su, naravno, i Filip David sa *Fragmentima iz mračnih vremena*, pa Ivan Čolović s *Bordelom ratnika* i Ranko Bugarski sa esejima o *Jeziku od mira do rata*. (Sve su knjige izašle u izdanju Beogradskog kruga.)

Što za vas danas predstavlja nacionalizam? Što pak bespri mjerno masovno konvertiranje ljudi posebna kova u ljude posebna podrijetla?

Što i uvek do sada – dokaz ozbiljne bolesti svake sredine u kojoj se javi. Delim Kišovo mišljenje: „Nacionalizam je, pre svega, paranoja. Kolektivna i pojedinačna paranoja. Kao kolektivna paranoja, on je posledica zavisti i straha, a iznad svega posledica gubljenja individualne svesti; te prema tome, kolektivna paranoja i nije ništa drugo nego zbir individualnih paranoja doveden do paroksizma“ (1973). Što se tiče konverzije koju spominjete, ona je sasvim prirodna: u oba slučaja funkcioniše isti mehanizam netrpeljivosti. Neko ko je mrzeo iz „klasnih razloga“, sasvim će lako promeniti objekat i početi mrzeti iz „nacionalnih razloga“: kad to još osigurava pristup vlasti, onda je konverzija tim lagodnija.

Ako ostavimo vaš značajan rad unutar vaše profesionalne vokacije (studija o Artaudu, na primjer) u posljednje vrijeme objavili ste dvije knjige zaostavštine Danila Kiša: Gorki talog iskustva i Lauta i ožiljci. Koliko je Kiš bio ophrvan mračnim slutnjama – u Gorkom talogu iskustva – koje će se potvrditi nakon njegove smrti, 1989. godine. Nije li „afera Kiš“, taj kulturno-književni skandal, bila najava ove krvave lakrdije? Mnogi su akteri – s one druge strane palube – ponovo na svojoj straži.

Kiš je „osetio zlo na svojoj koži“ i bio od rana svestan „relativnosti svih mitova“ kojima se uglavnom hrane nacionalizmi. Bila mu je poznata „priroda bolesti“, zato je pravovremeno (za ostale, pre vremena) uočio njene simptome. O tome da se kod nas stvari mogu završiti krvavo govorio je još krajem osamdesetih, u vreme relativnog blagostanja, kad je dakle nedostajao socijalni momenat kao najčešći uzrok pojave nacionalizma. Izvukao je zaključke iz političke, a ne socijalne klime: nacionalističke se strasti mogu indukovati kao deo političke strategije. Uprkos predviđanjima, žestina ovoga rata sigurno bi ga porazila. Ne zato što bi imao nekakvih iluzija o čovekovoj prirodi, već zato što bi morao uočiti užasnu nesrazmeru između povoda i posledica u konkretnom slučaju. A šta bi tek rekao, šta

normalan čovek uopšte može da kaže o ovim novim državnim tvorevinama, od kojih bar dve liče na „zakarpatske kneževine iz holivudskih filmova“ (izraz je Stanislavljevićev). (Naravno, sa svojim jakim jugoslovenskim osećanjem, i danas bi Kiš bio jerešnička pojava.) – Ono pak što nazivate „aferom Kiš“ nije samo bilo najavom ovoga što će doći, nego i rani dokaz da su komunisti i nacionalisti uvek imali neku „tajnu vezu“, da su uvek bili upućeni jedni na druge i da su im „neprijatelji“ bili identični.

(*Feral Tribune*, 25. srpnja 1994.
Razgovor vodio Frano Cetinić.)

BITI NA MARGINI DRUŠTVA, JEDINA JE MORALNO ZDRAVA POZICIJA

Zašto ste otišli s Fakulteta i kako su reagovali vaši prijatelji, kolege?

Bilo je to, da počnem kao u kakvoj starinskoj priči, na samom početku rata u Jugoslaviji, u prvim danima napada na Dubrovnik kada je, kao jedna od prvih civilnih žrtava, poginuo i moj prijatelj, pesnik Milan Milišić. Prošle su od tada ravno četiri godine i iz te perspektive postaje mi još jasnije do koje je mene pojedinac nemoćan u ovakvim društвima, što će reći društвima koja su podozriva prema svakom obliku solidarnosti, pogotovu sa slabijim. To su društva u kojima se neguje odanost, ali prema jačem, odanost koja je zapravo poslušnost.

Kako se više nisam vraćala na fakultet, nepoznate su mi reakcije mojih kolega, pa i mojih studenata. Sudim li pak po tome da mi se mnogi od njih ne javljaju i uskraćuju mi pozdrav kada me susretnu, moj je postupak za njih bio neka vrsta skandala. O šta sam se ja to ogrešila? O njihovo „rodoljublje“, o njihova „nacionalna osećanja“ ili sam uznemirila njihovu savest? Ako je ovo poslednje u pitanju, sigurna sam da će mi se to teško oprostiti. Što se studenata tiče, oni su za mene i inače jedna od najvećih nepoznanica. Gde su korenji njihove ravnodušnosti? Ostavim li po strani jedno militantno, neofаističko jezgro, čiji su ideolozi upravo na mom fakultetu, studenti nisu bili za rat. No, činjenica je da se oni nikad nisu protiv njega masovno po-

bunili. Čak i njihova kratka pobuna iz 1992. pre je bila socijalne naravi: više ih je zanimala cena coca-cole nego strašna činjenica rata. Na socio-psihologizma je da objasne tu činjenicu. Za mene, oni su prosto sinovi svojih očeva, ogrezli u konformizmu, nenavikli da misle svojom glavom, ali ipak dovoljno lukavi da bi znali kako da je sačuvaju. Možda je ovaj sud bez nijansi, ali izuzetaka je bilo premalo da ne bih pomislila kako sam možda u pravu. Što se prijatelja tiče, oni su još davno stvarani linijom „izbora po srodnosti“ i tu nisam imala nikakvih, ili skoro nikakvih iznenađenja.

Šta se to dešava sa intelektualcima, zašto čute?

Inteligencija je tokom ovoga veka toliko puta stavila sebe u službu zločinačkih ideja i sistema, ta „izdaja klerika“, kako kaže Benda, nekom je vrstom osobenog znaka ovog stoleća, da poнаšanje intelektualaca u našoj sredini tokom proteklih godina ne mora naročito da čudi. Tim pre što je to u visokom процентu bila komunistička inteligencija (ako ovaj pojam nije sam po sebi besmislen) koja i inače nije kadra da misli izvan pojednostavljujućih shema, „velikih projekata“ koji se lako međusobno zamenjuju. Naša nacionalistička inteligencija (i ovaj pojam nije manje protivurečan od prethodnog) zapravo je istog mentalnog sklopa: i ona ne misli izvan klišea, i ona je jednako netolerantna i, što je najvažnije, i ona je jednako neuka. Iz ove primarne ograničenosti lako nastaje sve ostalo: i nadmenost, i odsustvo lične hrabrosti (jer se svako skriva iza uopštenih ideja), i nedolična želja za vlašću, pa otud i potkulpljivost. Od takve se inteligencije nikakvo dobro nije moglo očekivati.

Da li ste imali neprijatnosti zbog svojih javnih istupa?

Ne, nisam imala ozbiljnih problema, izuzmem li jedno žestoko anonimno pismo, jedan telefonski poziv koji je ličio na pretjeru i neke kratke replike na moje tekstove u novinama. No, ja to

u prvom redu tumačim činjenicom da živim vrlo povučeno, da sam dovoljno marginalna da moje mišljenje ne može imati nikakvog uticaja. Zašto bi se iko sa olimpskih visina Akademije nauka, Udruženja književnika, da političare ne pominjem, osvrtao na „ekstravagancije“ tamo neke gospode M. M. koja je bez vlasti, bez novca, bez onoga što oni smatraju javnim ugledom. Moj mi je skromni doprinos otporu protiv opštег ludila pre doneo nove prijatelje nego neprijatelje. I to me ispunjava radošću.

Kako biste definisali ovaj rat: verski, građanski, tribalni, pljačkaški?

Ovaj rat je projektovan u srpskim političkim krugovima i glavama srpske inteligencije i zamišljen je kao osvajački Blitzkrieg i niko se od stratega nije nadao ovom zaglibljivanju u ratno blato, niko nije računao s promenljivom ratnom srećom i s mogućnošću da i drugi požele da urade isto. Zaboravilo se pri tom na činjenicu da u modernim vremenima, od Napoleonovog doba, da budem preciznija, nije bilo osvajačkog rata, dakle rata za teritorije, koji se nije završio porazom po onoga koji ga je započeo. Što su se u rat potom umešale i druge strasti, nekakvi stari resantimani, što se kroz njega kanalisalo nezadovoljstvo svih vrsta, to pre ulazi u konsekvencije rata, a ne njegove povode. Razloge pak za njegovu neviđenu bestijalnost i razornost sklona sam da vidim u njegovoj besmislenosti. On je bio do te mere besmislen, hoću reći bezrazložan, da se morao hraniti iz sebe samog i održavati snagom sopstvenog ludila. Sva ostala objašnjena liče mi na filozofske mistifikacije stavljene u službu trivijalnih političkih ciljeva.

Ideja o „Velikoj Srbiji“ je poražena. Hoće li autori ideje uspeti da pretvore poraz u pobedu?

Političko opsenarstvo ima suprotne efekte od skromnih madiioničarskih radnji. Madiioničar obično u šešir stavlja neku ma-

jušnu stvar, svilenu maramicu, na primer, a iz njega izvlači život živcatog zeca. U ovom političkom opsenarstvu sa „Velikom Srbijom“ postigao se obrnut efekat: obećanja su bila ogromna, ulog na stotine hiljada mrtvih i prognanih, a rezultat je poražavajući, on se čak ne može ni kvantifikovati. I verujem, nadam se bar, da nema te političke veštine kojom se on može pretvoriti u politički vredan kapital. Jedino ako se ne raspolaže sredstvima za dugoročnu hipnozu.

Posledice rata su na stotine hiljada mrtvih i povređenih, i četiri miliona ljudi raseljenih u etničkim čišćenjima. Verujete li da će krivci odgovorati?

Na samom početku rata u Bosni i Hercegovini, na jednoj od sesija Beogradskog kruga, nazvala sam Karadžića i celu njegovu svitu ratnim zločincima. U međuvremenu, taj se spisak znatno proširio i sva tri naroda umešana u ovaj tragični sukob moraće da ispostave zamašne spiskove svojih kandidata za Haški sud. I u ovom mi se času čini da se sve snage moraju usredsrediti da se omogući nesmetano funkcionisanje tog suda, jer je on jedina instancija koja bi mogla omogućiti moralno ozdravljenje sva tri naroda. Bojim se samo da će podli projektanti rata bolje proći od najmljenih „izvođača radova“.

Narod brzo zaboravlja. Može li se tom činjenicom tumačiti to što je tri puta birao istu vlast koja nam je skrojila ovakvu sudbinu?

Zaborav je nekad spasonosan. Ja bih bila vrlo srećna kada bi ovi nesrećni narodi što pre zaboravili šta su jedni drugima uradili. No uvek će se naći neko ko će ih na to podsetiti, ko će tu njihovu ranjivost iskoristiti, ko će razbudit strahove. Ova je nesreća potencijalni kapital za buduće političke zloupotrebe. Ona može garantovati negativnu beskonačnost na ovim prostorima. Ali, u okvirima jednog ljudskog veka, koji je tako žalosno kratak,

zaboravljanje (što je za mene znak oprاشtanja) jedino je što priliči čoveku. A što se tiče drugog dela vašeg pitanja, odgovor treba tražiti u okvirima „političke prakse“ sistema kakav je ovaj u kojem, na nesreću, živimo već pedeset godina. Čovek je u njemu navikavan da ne misli svojom glavom, on je čak srećan što su ga lišili te sposobnosti, jer su ga time oslobođili odgovornosti. U konkretnom slučaju, ljudima su ne samo servirani razlozi za rat (a opozicija se nije trudila, ni kad je mogla, da baci sumnju na te razloge, naprotiv), već im je sve vreme umrtvljivana savest i njihovo osećanje sapatnje sa stradanjima drugih. I pošto samim tim mehanizam represije nije morao da bude pušten u pogon, počeli smo da svoju bedu merimo merom svojih virtuelnih nesreća (dakle onih kojih smo do tada bili pošteđeni) i da smatramo kako živimo u najboljem od svih svetova. Od takve iluzije do ropstva samo je jedan korak. I bojim se da je on već učinjen. Promene u ovoj državi nikako neće doći iznutra. Nas samo mogu prisiliti spolja na poštovanje nekakvih ljudskih standarda na koje smo mi već odavno zaboravili. I ja se još jedino u to uzdam.

Sociolozi kažu da u ovim strahotama nestaje i srednja klasa. Da li to osećate?

Nema stabilnog društva bez jake srednje klase, a mi jaku srednju klasu nikada nismo imali. Imali samo konzervativno seljaštvo (a ono je po pravilu konzervativno, i mi tu nismo nikakav izuzetak), jedno po mentalitetu sasvim prigradsko radništvo i partijsku birokratiju koja je zaposela gradove. O našoj inteligenciji ponešto sam već rekla. Mada je živila po građanskim civilizacijskim standardima, njena je svest bila kontaminirana ideologijom (ili dvema totalitarnim ideologijama: komunističkom i nacionalističkom) koja je u suprotnosti s normama građanskog liberalizma, dakle, s tom osnovnom tekovinom građanske civilizacije. Postojali su samo pojedinci koje je uglavnom njihov dar preneo preko tih mutnih voda ideologije i primitivizma. Srećom, takvih i danas ima.

Svedoci smo moralne degradacije društva. Zašto je do toga došlo?

Čvrstina moralnih normi proverava se u teškim vremenima. Ali ta moralna čvrstina nije bogom dana stvar. Nju čovek stiče: vaspitanjem, obrazovanjem, iskustvom stečenim u dodiru s primerima moralnog ponašanja. Čak i kada ima sreće da živi u društвima sa čvrstим moralnim kodeksima, što s nama nije bio slučaj, nije sigurno da će se u ovakvim ekstremnim prilikama u kojima se mnogo gubi ili mnogo dobija, čovek ponašati u skladu s naučenim. Jer svi smo mi ljudi ipak slabi i najbolje je ne dovoditi nas u ovakva iskušenja, ne stavljati nas na ovako surove probe.

Čini se da u ovoj zemlji uvek postoje „dežurni“ neprijatelji. Kao da ih vlast sistematski neguje?

Autoritarni sistemi zapravo su paranoidni sistemi. U njima se neguje kult „izabranog neprijatelja“ i ovaj samo povremeno menja svoja lica. Izabrani neprijatelj jedini je kohezioni faktor u tim nesrećnim, razjedinjenim društвima. Vlast tu ima ulogu zaštitnika, ona je tu da štiti i kažnjava, i Milošević je jedan od najboljih đaka te škole vladanja.

U poslednje vreme sklapaju se neobična politička zajednica. Doskora ljuti neprijatelji režima kao da sada žele saradnju s njim.

Takozvana „realna politika“, kako je ja razumem, dozvoljava svaku vrstu koalicija, iako se zna da je to samo način da se pomogne jačem da bude još jači. U našem političkom životu to su uvek bile koalicije sa SPS-om koje su ovoj partiji pomagale da ostane na vlasti. A to što SPS uvek uspeva da pronađe koalicionog partnera objašnjavam opшtom fascinacijom vlašćу, činjenicom da ona na ovim prostorima donosi neviđene privilegije

i da tom iskušenju malo ko odoleva. Biti izvan tih koalicija, biti na margini društva, jedina je moralno zdrava pozicija.

Možda je mir na horizontu. Sve više se govori o skidanju sankcija. Kako ste ih vi doživeli i podneli?

Kako za našu socijalnu bedu ne okriviljujem sankcije, ne bar samo sankcije, jer smo pre njihovog uvođenja već bili temeljno opljačkani i ekonomski unazađeni, ja ni od njihovog skidanja ne očekujem mnogo. Stanje u kulturi, s nezdravim bujanjem subkulturnih oblika, takođe nema nikakve veze sa sankcijama. Njena provincijalizacija, njeno zatvaranje uz osećanje samodovoljnosti, sve je to započelo mnogo ranije. Stanje u hrvatskoj kulturi, po onome što znam o njoj, identično je našem, a da Hrvatska nije u izolaciji ove vrste. To samo pokazuje da smo žrtve iste ideologije, i dok je ona vladajuća, spasa nam nema. Meni je lično najteže palo uvođenje viza, dakle spolja nametnuto ograničenje slobode kretanja. I samo neko ko nije imao slična iskuštva neće shvatiti šta za čoveka znači ta vrsta zabrane.

(*Bilten Glas*, 8. novembar 1995.
Razgovor vodila Milica Lučić-Čavić.)

02

UZURPACIJA PRAVA NA JAVNU REČ

„Saopštenje za domaću i svetsku javnost predstavnika srpskih opozicionih stranaka i nezavisnih intelektualaca“, objavljeno u *Borbi* 31. januara, nagnalo me je da postavim nekoliko načelnih pitanja i saopštim javno svoju ličnu ocenu tog dokumenta.

1) Opoziciona koalicija, stvorena pred drugi izborni krug, bila je legitimna taktička koalicija koja, međutim, nije nivelašala razlike među stranačkim programima. Izbori su završeni i bilo bi logično da sada, pri zajedničkim proglašima opozicionih stranaka, budu navedena imena istih, jer bez toga ti proglaši nemaju nikakav legitimitet i mogu se tretirati kao što se tretiraju anonimna pisma – uskraćuje im se poverenje. Jer, šta znači „većina opozicionih stranaka“ i ko predstavlja *manjinu* koja ne prihvata *Saopštenje*? Kako članstvo stranaka uopšte može znati gde su se svrstali njegovi predstavnici (u *većinu* ili u *manjinu*) i kako će ogroman broj ljudi koji ne pripadaju nijednoj stranci znati ko стоји iza tog *Saopštenja*, da bi mogao odlučiti hoće li mu ili ne ukazati poverenje, jer bi bilo prirodno očekivati da sama reč *većina* nema više nikakav kredibilitet.

2) Isto važi i za *udruženja*. Koja su to udruženja, da li su njihovi članovi bili pitani prihvataju li ili ne prihvataju takvo *Saopštenje*?

3) Poseban problem predstavlja pojam *nezavisnih intelektualaca* zbog svoje širine i visokih moralnih konotacija. Članovi

bratstva *nezavisnih intelektualaca*, koji su podržali ovo *Saopštenje*, a neki od njih verovatno učestvovali u njegovom pisanju, bili su dužni da javnosti saopšte svoja imena i prezimena, jer su morali znati da se neovlašćeno ne mogu koristiti jednim tako širokim pojmom.

Sve bih ovo rekla i da se u načelu slažem sa sadržinom ponutog *Saopštenja*, jer je u pitanju uzurpacija prava na javnu reč, govor u ime onih koji za saglasnost nisu bili pitani. Tri sam godine bila primorana da slušam i čitam proglose i saopštenja u ime naroda kome pripadam (srpskog) i u ime institucije za koju sam poslom vezana (Univerzitet), a da me niko nije pitao da li se sa tim slažem niti mi je iko pružio priliku da se od toga ogradim. Priznajem da tu uzurpaciju više ne mogu da trpim, tim pre što sam verovala da je više neće biti i da će se o tome upravo opozicija starati.

Stoga ja, kao *nezavisni intelektualac*, po imenu Mirjana Miočinović, profesor Fakulteta dramskih umetnosti, izjavljujem da filozofija, retorika i argumentacija *Saopštenja*¹ nisu moje, da su mi njegova arogancija i pompijerizam duboko strani, da ga smatram užasno opasnim i ne manje ubojitim od dejstva paravojnih organizacija, da njegova uopštavanja smatram amoralnim, da se njegove nadmenosti stidim, da me nizina njegove intelektualne razine zapanjuje, a da se njegove dvoličnosti doslovno gnušam.

(*Borba*, 5. februar 1991)

1 Kako je sadržina *Saopštenja* danas teško dostupna čitaocima, onda ovaj obiman tekst, u kojem je na najočigledniji način, bez ikakvog zazora, iznesen program budućeg osvajačkog rata i njegova pokretačka ideologija, prilažemo, crno na belo, u njegovom izvornom vidu.

Или интегрална Југославија, или српска држава

Представници српских партија и удружења предложују СПС и органима власти српских федералних јединица да се у суботу 2. фебруара у неколико места одржи протестни митинзи поводом отварања геноцидних планова Хрватске, а да један од говорника на митингу у Београду буде и Цорији Буш.

Београд. — Представници већине српских опозиционих странака, удружења и независних интелектуалаца, на позив Савеза срба слета са свим састанку одржаним у Београду 28. јануара 1991. године после дуже расправе формирали су радну групу и очекујући је да у њивко им кооперира и у јавност да саопште:

Срби су последњих година, у отпору албанских геноцида на Косову и Метохији, учинили све да спас, посебно обнадите западнокосовски "саземи" истину о тома да борбене војнице које су извршиле разочарене и са жељом конституативе да инсуз били на састанци. Више него икада су уверени да се из љукове зле судбине краје велика завера у којој учествују и неки истакнути западни политички кругови, спремни да на њу одговоре на одскочнати начин. Тада цивилизација свет очигледно није ни склати основу: да су управно најновији српско ослободилачкој бунтовни покрети били увод у велике промене на европскомистоку, промена које су довеле до рушења божићевачко-сталинистичких система. Данас и наш обичан човек мисли да се иза велике завере крије католичка мултинационализација, да она очигледно жели да у сумраку божића оствари своје старателјство, односно да процес покатачуће и однaroђења нашег народа довриши, аскимилацијом.

Демократија и нечасне улоге

Тужни смо пред сазијема да и неки политички кругови почињу у крилу западних цивилизованих и узвиднијим демократијама да могу обављати нечаше улове у овим подухватима, посебно британски и амерички кругови. Тужни смо јер и деца неше не могу поворчати да су криви само дипломатски представници, понижавају само амбасаде, али и јавни који је слоју зглобао доколично. Министри Срби мисле да је оштавано, као православни народ, недужни сматрају "стварим" или "потенцијалним" божићевачким упориштем, пренебрегавају при том чијеменду да су управо они и у рату и после њега били предводници антибогићевашким и антисталинијским на балканским просторима. Српске опозиционе странке очекују објашњење које би скинуло ѡагу са честитих најира. Велике Британије и Сједињене Америчкије Држава, са најира у којима се изведе ове бездушне и опасне удуре. У том смислу посебно се обрађују

њивовим представницима господији Бушу и Мјерору.

Представници српских опозиционих странака, удружења и независних интелектуалаца су посебно признајме љутогословачким народом армији што је открила гравитије планове и испрugaња хрватског вроћинеца, али да он ћејак захтевају до докрија дисиденције не само експонирају појединачне него и државне представнике и институције у којима су могли да добију до изражажа. Зајактаје не само разоружавање паравојничких фармија него и повлачење оружја са територије где се већ дејицијама стварају симболи геноцидног планирајући да са потпуно дескарају и ономенавају љутогословачку Хрватску демократичку заједницу, те да се светској јавности стави на њене информације о Србима, које су козете и ваде у последњим дејицијама, биле тенденцијом сирварије преко антисрпских љутогословачких дипломатских представништава, да су најчешће такве биле оне лансирани у теку по следњим неколико година. Овој јавности стављамо на знање да су већ произошли једне пре фидне политике у којој Срби су имали никакву улогу, будући да су у последњем периоду биле на среће начине притискивани и онемогућавани.

Завернијки планови органа власти дају доказе овога, такве су природе да се наш народ најмае као логична потреба за једноликом реконструкцијом љутогословачке државе. Српски народ је дејицијама пред алтернативу ЈУГОСЛОВЕНСТВО, које је извршио сопствену борбу и све победе, пропране љутогословачким катаклизмом, или ОБЈЕДИЊЕНО СРПСТВО.

У интересу мира

Његовој веомајкој нападложној и неиступоји говори да је и утилитаристичко и фејерверкерско љутоговство било, у првом реду за хрватске аонда и за словеначке најчешће истином потребу изнападања нових решења како би се избегао више него икада до сада могући грађански рат, који би био опасан и по европски мир. Представници српских опозиционих странака, удружења и независних интелектуалаца, попладеји од вековима испловавши световским духовностима свог народа, поново пред домаћу

и светску јавност желе да истакну — у интересу мира — старе, у европским размерама већ афирмисане алтернативе: или интеграција љутогословача, без републичких граница, држава заснована на културно-историјској комплементарности свих народа, организованој јединству и са пуним грађанским правима и слободама, или српска држава. У свим њеним стручним, историјским и духовним оквирима, као ортанској јединствујућој држави Срба православље, католичке, муслиманске, других вероисповести. Елементарно прихватаваме друге солузије имплементација страгетичких договора са Словеном Стодјелом у циљу обезбеђења пуне првостепене Србе католичке вере и слободе Србе на бази широког, дубоког утицаја културе и историјске самобитности љутогословачког народа. Историјско искривљење, које нас је пратило у теку виковнога праћења наших пренеса, односно одвајања овоге основе, скоро по правилу водило ренегатском, антиимперијалистичком потпричашњу и ликалном братоубиличким зачинаима. Евидентнији договор са Србима мухамеданске вероисповести биће једнотворни, и због специфичне аутономистичке позиције двеју конфесија и због геополитичких разлога, који су истиција и који ће све више утицати културно-историјској јединству два дела јединственог народа, као основни услов његовог светсаног богатог идентитета.

Представници опозиционих странака, удружења и независних интелектуалаца сматрају да елементално "супарничко" (љутогословачко или неко друго) неприхватљиво је ове спречне опије, српским матицијама, Црној Гори и Босни и Херцеговини, али неминовно да се по склону искривљеног стварају друге могућности за српски народ, ако се избегају више него икада до сада могући грађански сукоб народа. То је задатак који, уверени смо, она најразнога овога сукоба обавити. Управо нас епизоде велике антисрпске завере нагоји да сматрамо неопходним не само хитно установљавање културних аутономија за српски народ који живи у оквиру у условима мада однаправљана, нега и формирање љутогословачких државних целина, таквих које ће моријиј ободији да изразе своје друштвено опредељење, било је изједноје гетизирање као посебне феудалне јединине у оквиру Југославије, било да стапију у заједничку свесрпску државу.

Буша — за говорника

Представници српских партија, удружења и независних интелектуалаца

ијектуалаца предложу Социјалистичкој партији Србије и органима власти српских федералних јединица да се у суботу 2. фебруара 1991. године у Београду, Подгорици, Косову Пому, Книћу, Бамоју Луци, Невесињу, Бедром Манастиру и Куманову одрже велики противстручни митингови подврдом отварања геноцидних планова Хрватске Републике, освртаваних уз асистенције највећих иностраних кругова. Сматрамо да ови склопи треба да буду и спроведени тестирајују светске јавности, после чега треба да уследи или општи договор о конструкцији љутогословачкој будущности или одлучна државотворна акција, на линији доказаног слободства и демократизма нашеј нараџе. Свесни добраја, демонстрација светске јавности предложамо да један од говорника на великом народном митингу у Београду буде и амбасадор највећег Цорајија Буша или његових спорујених, од којег српски народ очекује отварање разлога чујне спасљиве америчке политике онога русајских времена, када је ћубог љутогословачког екстремизма и ћубог објављивања државе Срдићевићем Америчким Државама предложао стављање овога народу, као геноцид, под старатељством Организације ујединjenih нација, до садашњег понашања америчке политике, када су обновљени хрватски геноциди екстремизам настоји приказати као демократичка политика и капуљантски ускладити са борбом западних демократија за људска права.

Позивамо све Србе у расејају да у недељу 3. фебруара масовно изаду на улице северноамеричких, аустралијских и европских градова и подигнути глас протеста против велике завере уперене против највећег историјског народа, против нараџа који је вековима опстојао на бранику европске цивилизације и у њене темеље утврдио своје велике духовне традиције.

Представници српских опозиционих партија, удружења и независних интелектуалаца, политичких и пословних пажија Србије и Црне Горе и народне представнике српске матице Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине, представнике Српске православне цркве да учине одлучнујући корак који ће све српске политичке организације окунути око јединственог националног програма. Сматрамо да највишији догађаји највећу наодложњу потребу за стварањем Већа националног спаса у којем би представници свих српских земаља, као и представници Србија у расејају — каже се саопштењу.

САОПШТЕЊЕ ЗА ДОМАЋУ И СВЕТСКУ
ЈАВНОСТ ПРЕДСТАВНИКА СРПСКИХ ОПОЗИЦИО-
НИХ СТРАНАКА, УДРУЖЕЊА И НЕЗАВИСНИХ
ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА

Или интегрална Југославија, или српска држава

Представници српских партија и удружења предлажу СПС и органима власти српских федералних јединица да се у суботу 2. фебруара у неколико места одржи протестни митинзи поводом откривања геноцидних планова Хрватске, а да један од говорника на митингу у Београду буде и Џорџ Буш.

Београд. — Представници већине српских опозиционих странака, удружења и независних интелектуалаца, на позив Савеза свих Срба света а свом састанку одржаном у Београду 28. јануара 1991. године после дуже расправе формирали су радну групу и објестили је да у њихово име конципира и у јавност да саопштење:

Срби су последњих година, у отпору албанских геноцида на Косову и Метохији, учинили све да свет, посебно обмануте западне демократије", сазнају истину о њима — борећи се усменом и писаном речју, да би данас доживели разочарење и са жаљењем констатовали да нису били ни саслушани. Више него икада су уверени да се иза њихове зле судбине крије велика завера ју којој учествују и неки истакнути западни политички кругови, спремни да на њу одговоре на адекватан начин. Тај цивилизовани свет очигледно није ни схватио основно: да су управно најновији српски ослободилачки бунтовни покрети били увод у велике промене на европском истоку, промена које су довеле до рушења большевичко-сталинистичких система. Данас и наш обичан човек мисли да се иза велике завере крије католичка мултинационала, да она очигледно жeli да у сумраку большевизма оствари своје старе плано-

ве, односно да процес покатоличења и однарођења нашег народа доврши, асимилацијом.

Демократија и нечасне улоге

Тужни смо пред сазнањем да и неки политички кругови поникли у крилу западних цивилизованих и узвишених демократија могу да обављају нечасне улове у овим подухватима, посебно британски и амерички кругови. Тужни смо јер ни деца више не могу поверовати да су кривци само дипломатски представници, понајмање само амерички представник који је своју улогу обављао дволично. Многи Срби мисле да је у току она иста стратегија која их је одавно, као православни народ, недужни сматрала „стварним“ или „потенцијалним“ большевичким упориштем, пренебрегавајући при том чињеницу да су управо они и у рату и после њега били предводници антибольшевизма и антистаљнизма на балканским просторима. Српске опозиционе странке очекују објашњење које би скинуло лагу са честитих народа Велике Британије и Сједињених Америчких Држава, са народа у име којих се изводе ове бездушне и опасне ујдурме. У том смислу посебно се обраћају

њиховим представницима господи Бушу и Мејџору.

Представници српских опозиционих странака, удружења и независних интелектуалаца одјеју посебно признање Југословенског народној армији што је открил завереничке планове и прегнућа хрватског врховништва, али од ње одлучно захтевају да докраја дискредитује не само експониране појединце него и државне представнике и институције у којима су могли да дођу до изражaja. Захтевају не само разоружање паравојних фармација него и повлачење оружја са територије где се већ деценијама стварају слични геноцидни планови. Захтевају да се потпуно демаскира и онемогући политика Хрватске демократске заједнице, те да се светској јавности стави на знање да су све информације о Србима, које су колале и владале у послератним деценијама, биле тенденциозно сервиране преко антисрпских југословенских дипломатских представништава, да су нарочито такве биле оне лансиране у току последњих неколико година. Овој јавности стављамо на знање да су све то производи једне перфидне политike у којој Срби нису имали никакву улогу, будући да су у послератном периоду били на све начине притискивани и онемогућавани.

Заверенички планови органа

власти данашње титовски нереално скројене хрватске државе, очигледно договорени са разним антисрпским круговима и институцијама у земљи, такве су природе да се за наш народ на међе као логична потреба за темељитом реконструкцијом југословенске државе. Српски народ је деценијама пред алтернативама: ЈУГОСЛОВЕНСТВО, коме је жртвовао све своје борбе и све своје победе, пропраћене људским катаклизмама, или ОБЈЕДИЊЕНО СРПСТВО.

У интересу мира

Његово вековима наталожено искуство говори да је и унитаристичко и федеративно југословенство било, у првом реду за хрватске а онда и за словеначке политичке представнике само привремено уточиште — да би се избегле обавезе поражених народа. Полазећи од ове значајне чињенице истичемо потребу изналажења нових решења како би се избегао више него икада до сада могући грађански рат, који би био опасан и по европски мир. Представници српских опозиционих странака, удружења и независних интелектуалаца, полазећи од вековима испољаване светосавске духовности свог народа, поново пред домаћу

и светску јавност желе да истакну — у интересу мира — старе, у европским размерама већ афирмисане алтернативе: или интегрална Југославија, без републичких граница, држава заснована на културно-историјској комплементарности свих њених народа, органски јединствена и са пуним грађанским правима и слободама, или српска држава. У свим њеним етничким, историјским и духовним оквирима, као органски јединствена држава Срба православне, католичке, мухамеданске и других вероисповести. Евентуално прихваташе друге солуције имплицира стратешки договор са Светом Столицом у циљу обезбеђења пуне верске слободе Срба католичке вероисповести, слободе на бази широке, дубоко уткане културно-историјске самобитности нашеј нараода. Историјско искуство нас учи да је конвертитство, које нас је пратило у току вековних пресија, односно одвајање од ове богате основе, скоро по правилу водило ренегатском, антиматеријнском потврђивању и дивљим братоубилачким злочинима. Евентуални договор са Србима мухамеданске вероисповести биће једноставнији, и због специфичне аутономистичке позиције двеју конфесија и због геополитичких разлога, који су истицали и који ће све више утишати културно-историјској

динство два дела јединственог народа, као основни услов његовог свестрано богатог идентитета.

Представници опозиционих странака, удружења и независних интелектуалаца сматрају да евентуално „супарничко“ (хрватско или неко друго) неприхваташе ове српске опције, српским матицама Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини, неминовно намеће да по сваку цену створе друге могућности за обезбеђење пуног духовног јединства српског народа. То је задатак који, уверени смо, оне морају одмах обавити. Управо нас епилог велике антисрпске завере нагони да сматрамо неопходним не само хитно установљене културних аутономија за српски народ који живи у оквирима у условима однарођавања, него и формирање његових независних државних целина, таквих које ће моћи слободно да изразе своје друштвено опредељење, било за издвојено егзистирање као посебне федералне јединице у оквиру Југославије, било за ступање у заједничку свесрпску државу.

Буша — за говорника

Представници српских партија, удружења и независних инте-

лектуалаца предложу Социјалистичкој партији Србије и органима власти српских федералних јединица да се у суботу 2. фебруара 1991. године у Београду, Подгорици, Косову Польу, Кинну, Бањој Луци, Невесињу, Белом Манастиру и Куманову одрже велики протестни митинзи поводом откривања геноцидних планова Хрватске Републике, осавариваних уз асистенцију неких иностраних кругова. Сматрамо да ови скупови треба да буду и својеврсно тестирање светске јавности, после чега треба да уследи или општи договор о конструктивној југословенској будућности или одлучна државотворна акција, на линији доказаног слободарства и демократизма нашег народа. Свесни до мета дезинформација светске јавности предлажемо да један од говорника на великому народном митингу у Београду буде и амерички председник Џорџ Буш или његов опуномоћеник, од којег српски народ очекује откривање разлога чудне еволуције америчке политике: од рузвелтовских времена, када је због хрватског екстремизма и због објављивања рата Сједињеним Америчким Државама предлагано стављање овог народа, као геноцидног, под старатељство Организације уједињених нација, до садашњег понашања америчке политике, када су обновљени

хрватски геноцидни екстремизам настоји приказати као демократска политика и калкулантски ускладити са борбом западних демократија за људска права.

Позивамо све Србе у расејању да у недељу 3. фебруара масовно изађу на улице северноамеричких, аустралијских и европских градова и подигну глас протеста због велике завере уперене против нашеј историјског народа, против народа који је вековима опстајао на бранику европске цивилизације и у њене темеље утрагају своје велике духовне токовине.

Представници српских опозиционих партија, удружења и независних интелектуалаца, позивају социјалистичке партије Србије и Црне Горе и народне представнике српских матица: Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине, представнике Српске православне цркве да учине одлучујући корак који ће све српске политичке организације окупити око јединственог националног програма. Сматрамо да најновији догађаји намењују неодложну потребу за стварањем Већа националног спаса у које би ушли представници свих српских земаља, као и представници Срба у расејању — каже се у саопштењу.

NERONOVSKЕ ЗАВАВЕ ДРАГОША КАЛАЈИЋА

Svakome ko želi da zna poznat je krupan doprinos istoriji beščašća koji je svojim idejama dao Dragoš Kalajić. Iznosio ih je na raznim mestima, u raznim prilikama, sa većom ili manjom merom arogancije i okrutnosti. No sve je nadmašio bestidnošću svoje izjave (prenesene u *Borbi* od 2. marta) koja glasi: „Zato, kad sam video kako se Sarajevo puši i gori, moram priznati osetio sam radost. Sa muslimanima je moguće biti ili u ratu ili u primirju. Mir ne postoji“. I ovo je izrečeno u prostoru koji bi morao biti rezervisan za toleranciju, jer se u njemu skladište plodovi ljudskog duha nezavisno od kulture koja ih je dala – u Biblioteci (grada). Zbog ovih neronovskih sklonosti moga sunarodnika (avaj!), ja se u svoje ime, jer ništa osim toga nemam, izvinjavam svima onima koje je ova izjava morala surovo da pogodi i molim ih za oproštaj.

(*Borba*, mart 1994)

ŽRTVE SAMOZAVARAVANJA

Kako nemam nikakvih moralnih niti intelektualnih, a ni religioznih razloga da čitam bogoslovске listove, od kojih jedan nosi pretenciozan naslov *Logos*, tek sam iz *Borbe* (četvrtak, 5. januar) doznala za članak „Jevrejske igre iza kulisa svetske pozornice“, izašao iz pera dvojice pretendenata na sveštenički poziv.

Pojava tog teksta, na žalost, nimalo me ne čudi. Pre svega zato što ovu sredinu nikada nisam smatrala filosemitskom, što sam za manje-više latentni antisemitizam imala ne mali broj primera i što su mi u ovih nekoliko poslednjih godina bili pruženi neoborivi materijalni dokazi o otvorenom antisemitizmu najgore vrste. Ali poricanje te pojave, falsifikovanje činjenica i raspredanje idiličnih priča, koje je trebalo, po ko zna koji put, i iz svakovrsnih pobuda, da potvrди sopstvenu izuzetnost – to je već nešto što normalna ljudska pamet, uz malo čestitosti, naprsto više ne može da toleriše.

Istorija antisemitizma ove sredine biće valjda jednoga dana napisana i ona bi morala da izade iz pera nekog od prononsiranih demokrata, dovoljno „nacionalno utemeljenog“ da bi mu se moglo verovati. Jer, ova je sredina (iz lične idiosinkrazije, u koju su me gurnule „nacionalne vođe“, izbegavam reč narod i pridev srpski), do te mere žrtva samozavaravanja, da će joj teško otvoriti oči i oni koji su se nametnuli kao ljudi od poverenja.

Meni, stoga, samo preostaje da ovde podsetim na neke činjenice: *Protokoli sionskih mudraca* pojavili su se u Srbiji 1938,

1939. i 1941, dakle u najdelikatnijim godinama po sudbinu Jevreja, što bi značilo da naš doprinos toj tragičnoj sudbini nije nimalo za potcenjivanje. Od 1985. do danas objavljena su još tri izdanja te „knjige ubice“. Dva poslednja vezana su za 1994, a primerci knjige mogli su se videti i u izlozima najelitnijih knjižara. (Primera radi, u BIGZ-ovoj knjižari u Kosovskoj ulici, *Protokoli* su se mogli naći uz Kišovu knjigu *Enciklopedija mrtvih* u kojoj pripovetka „Knjiga kraljeva i budala“ upravo govori o nastanku i tragičnim posledicama ovog falsifikata.)

Toliko o priručniku koji je bio na dohvatu ruke mlađih bogoslova i koji je očigledno postao njihovom drugom Biblijom. Tih bogoslova o kojima njihov dekan veli, kao da je reč o šnajderskim kalfama, kako su „bez dovoljno iskustva o tragičnoj prošlosti jevrejskog naroda i genocida izvršenog nad njima“. A ko bi to trebalo da zna, ko bi bio pozvan da zna, ako ne studenti bogoslovije! Da i ne govorimo o psihološkom profilu tih studenata, kakvim ga ocrtava sam dekan te škole: „mladi ljudi puni naboja, želje za potvrđivanjem, za ličnom afirmacijom“. To bi se moglo možda reći za studente političkih nauka, za polaznike vojne i policijske akademije, ali bi bilo prirodno da se teologija studira iz manje taštih pobuda.

Možda bi ovom prilikom trebalo reći i koju reč o političkoj (i verovatno ne samo političkoj) zloupotrebi jevrejskog stradanja i od strane jednog opskurnog Društva jevrejsko-srpskog priateljstva, koje je okupilo srpsku militantnu nacionalističku elitu i nešto preplašenih Jevreja kojima je svaka nacionalistička euforija morala buditi sećanja na pogrome (manje-više metaforično rečeno), na čijem je čelu bila osoba koja je možda mogla davati lekcije iz libertinizma, ali ni iz čega što ima i najmanju moralnu težinu. Savez jevrejskih opština i sam snosi veliki deo krivice za nedoličnosti koje su iz toga proizašle služeći potom kao hrana ovom novom talasu antisemitizma.

Trebalo bi, dakako, već jednom račistiti i to famozno pitanje jevrejskog udela u „planetarnoj zaveri“ protiv srpskog naroda. Što bogoslovi iz *Logosa* na tome zasnivaju svoje antijevrejske

invektive, takođe ne čudi. Jer pravoslavna crkva je ta koja, uz zvaničnu vlast, najviše rabi tezu o „zaveri“. Pretendovati na svetost, a bestidno se ogrešivati o istinu, stvar je neoprostiva, i naše će sveštenstvo imati da sređuje račune sa Bogom po pitanju prava na laž. Hoću samo da kažem da je indukovana paranoja kojom je zahvaćen veliki procenat naroda delo „slugu Božjih“, bar koliko i Miloševićeva.

Neosporna je činjenica, međutim, da ima ne malo Jevreja među onima koji su oštro osudili ideo Srba u ovom razbojničkom ratu. I koga to čestitog može da čudi što ima Jevreja koji su stali na stranu slabijeg, koji se gnušaju etničkog čišćenja? Njihovo ih je viševekovno iskustvo na to moralo obavezivati.

Što se mene lično tiče, mislim da ih i nema dovoljno, osobito među Jevrejima u Srbiji. Poznat mi je samo jedan hvale doстоjan izuzetak – Filip David, koji je, znajući dobro do kakvih ga ozbiljnih ličnih posledica može dovesti nepristajanje na laž, pisao tekstove, vođen isključivo svojom savešću. I razumem zašto je gospodi klericima upravo on zasmetao.

(*Borba*, 11. januar 1995)

PRIMERI „ČOJSTVA I JUNAŠTVA“

Jedva je bilo mogućno odgledati emisiju o osvajanju Srebrenice koju je snimio jedan od reportera-marodera, po nadimku Piroćanac, a u subotu 15. jula emitovao Studio B. Onome ko je smogao snage da to odgleda do kraja, i želeo da vidi, pred očima se ukazala jedna od onih istina s kojom će svakom čestitom čoveku biti nepodnošljivo da živi. Svi podaci o „trijumfalnom“ pohodu na ovaj gradić svedoče o moralnom padu srpskog naroda čije dimenzije slute antropološku katastrofu.

Treba samo krenuti od osnovnih podataka koje nam je pružila ta trijumfalistička reportaža. Najpre taj da je Srebrenica bila grad od 7000 stanovnika u koji se za poslednje tri godine steklo 30 000 ljudi. Znači da su ti ljudi odnekud bili proterani i zgurani u prostor iz kojeg se nisu mogli maći. Reč je o opsadi sa svim elementima srednjovekovnog ratovanja: onaj ko se skloni u grad samo je relativno bezbedan, što će reći onoliko koliko se može biti bezbednim u klopcu. I tvrditi da su ti opkoljeni ljudi mogli predstavljati bilo kakvu vojnu opasnost za Srbe više je no cinično, to je naprosto bestidno.

Bestidnost te tvrdnje pokazala je pomenuta emisija. To malo žalosno naoružanih Muslimana, savršeno nemoćnih pred srpskom vojnom silom (čijom se snagom Piroćanac razmeće), rasterivano je po obližnjim brdima i na njih se išlo u lov kao na divlje zveri. Taj prizor njihovog zarobljavanja (onaj koji se smeо zabeležiti kamerom) bio je više no potresan. Nekoliko već

uveliko glađu i žeđu iscrpljenih ljudi, u odeći koja nije imala никакva vojna obeležja (presvukli su se u planini, vele Srbi), među njima dva-tri dečaka od četrnaest-petnaest godina, spuštaju se niz ogoljenu padinu, u susret dobro naoružanim vojnicima, odevenim u besprekornu kamuflažnu uniformu, s napadnim vojnim oznakama, nadmenim, a tobože ležernim i prijateljski prostosrdačnim. (Možemo samo zamisliti šta se događalo kad je kamera prestala da snima.¹)

A onda ulazak te „pobedničke“ vojske, te do zuba naoružane vojske u opusteli grad. U gradić, s tipično orijentalnom arhitekturom, ulaze, dakle, vrli oslobođenci, idu sredinom ulice, hodom seoskih đilkoša, sa sigurnošću periferijskih mangupa. Na stanici milicije već oznake „nove“ države, jer zna se kako se i gde najpre učvršćuje vlast. Mnogima od te bratije telo kipi iz uniforme. A reporter, jer mu ovaj prizor nije dovoljno sablasan, veli kako grad baš i nije tako porušen kako se mislilo. Za čestitog čoveka to je pak samo dokaz više da nije imao čime da bude branjen, da bi ga potom „oslobodioci“ mogli rušiti.

U jednom trenutku, i sasvim nakratko, snimak pravoslavne crkve: čitava, previše čitava, da bi bila prizor dostojan propagande. Jer, eto, hteli ne hteli, imamo dokaz da tu crkvu Muslimani nisu digli u vazduh, takvo se „neodgovorno“ lice, eto, nije našlo u tom nesrećnom gradu. Stvar nezamisliva s džamijama u bilo kojem „čisto srpskom“ mestu.

A onda prizori hiljade i hiljade kubika posečenog drveta, u svakom dvorištu, pred svakom kućom, jer zime su duge i teške, to meštani već znaju po ovim trima koje su proveli u ovoj „zaštićenoj zoni“. Potom slike unutrašnjosti kuća: znaci panične hitnje kojom su domovi napuštani; „uzeli su samo ono najvažnije“, veli reporter, sve ostalo je, dodajmo, prepušteno „pobednicima“.

1 Danas znamo šta se događalo: Srebrenica je ispraznjena od bošnjačkog stanovništva, a 8372 Bošnjaka, od staraca do golobradih mladića, bila su ubijena, a njihova tela sahranjivana u jamama, kojima se broja ni do dana današnjeg ne zna. Zločin je okarakterisan kao genocid i samo Srbija nije prihvatala tu činjenicu.

O kolonama izbeglica da ne govorimo: kilometri koji se prelaze pešice, prepuni stočni kamioni, rasklimani autobusi u kojima su isključivo žene i deca i čujemo glas reportera (ovi su ga prizori i inače manje zanimali), koji ih, onako unezverene, pita (i očekuje od njih istinu!) kako se s njima postupa.

I čovek se pita, mora se pitati, kako to ta sirotinja ugrožava „hrišćansku civilizaciju“ čiji su veliki i nekoristoljubivi zaštitnici Karadžići, Mladići, Koljevići. I kakva je zapravo „hrišćanska civilizacija“, koje su to njene vrednosti, kad su joj sredstva „odbrane“ tako monstruozna i inspirisana tako niskim pobudama.

Verujem da je slična reportaža, slavodobitna i podla, bila emitovana na HTV po ulasku hrvatske vojske u Zapadnu Slavoniju. No, to samo podlacima može biti alibi. Ovaj se rat, međutim, i održava na ravnoteži podlosti. Onaj ko u toj ravnoteži ne može da učestvuje, a to su Muslimani, očita je žrtva. Nema tih reči koje im se mogu uputiti kao uteha, možda samo jedna tal-mudska izreka: „Bolje je biti među progonjenima, nego među progoniteljima“.

(*Naša Borba*, 18. jul 1995)

03

IMA LI KRAJA OVOJ MORI?

Živimo u zemlji kojoj je sada ime Savezna Republika Jugoslavija. Ta će se zemlja (ukoliko je bude bilo) polako pretvarati u vojni logor, zaposešće je dosadašnja „narodna armija“ koja je odigrala ulogu malo poznatu u istoriji: temeljno je razrušila sopstvenu zemlju i neštedimice uništila svoju „živu silu“ (civilni inače nisu njena briga). A sada će doći na zasluženo logorovanje u „ostatke ostataka“ zemlje u kojoj je bila najpovlašćenija kasta. Sa činjenicom da se u ove prostore ukotvљava ova armada, raste arrogancija političkih vlasti ove novokomponovane zemlje. Ona se više ne obazire ni na jednu instanciju javnog mnenja; ona guši štrajkove bez milosti, ali i krajnje perfidno, strašnim iscrpljivanjem protivnika svojom kraljevskom ravnodušnošću; ona lišava prava na samoodlučivanje svaku instituciju u kojoj nazire potencijalnu opasnost (univerzitet, krupne kulturne ustanove, medije); ona prisvaja društveni kapital i tako stvara između sebe i svojih nemoćnih, siromašnih podanika nepremostiv (zaštitni) jaz; ona dovodi narod u stanje mentalne regresije, sužene svesti i opasne gluposti. I uopšte, ova negativna utopija koja nastaje pred našim očima ima jednu od najmračnijih crta: u njoj živi jedan neprepoznatljiv narod, kome su za svega pet godina neljudske vladavine sasvim promenili kolektivni genetski kod, već opasno deformisan decenijama života u amoralnoj klimi. I dok narod koji živi u ovim prostorima ulazi u negativnu fazu svoje istorije, megalomani i

rasisti uče ga da je „nebeski narod“ (a možda time žele reći da mu je kraj vrlo blizu!).

Naravno, nikada mi neće biti jasno kako su mogućne protivprirodne pojave ovakvog reda: kako šaka nesposobnog, nadmenog, prostačkog ljudstva, čiji se pogled na vlast i vladanje i dana današnjeg može svesti na dve nušićevske reči „musti“ i „uzjahati“, kako, dakle, ona može uživati poverenje naroda kojim vlada (pa neka je ovaj i zahvaćen strahom i bačen u najdublje očajanje)? „Nebeski narod“ mora da je duboko sišao u podzemlje, gde je sve preteće isto, gde nema putokaza za izlazak na svetlost dana.

Uopšteno gledano, mi živimo u svetu koji liči na uprošćujuća književna preterivanja, gde se kombinuju farsa i najcrnja tragedija. Evo nekoliko primera. Naš „ministar za izbeglička pitanja“¹, sa dimenzijama rableovskih junaka – valjda zbog samlosti koju mu nalaže poziv – priziva Boga (kao da je Bog na čelu mafijaškog klana pa deli pravdu po meri ljudske potkuljivost) da „Srbima poda(j) stazu čistu / Bez katolika, s varvarskim lukom, / Kojim se rugaju Tebi i Hristu“ (*Politika*, 25. april). Naš se „ministar prosvete“², naočigled daka i nastavnika čiju sudbinu drži u šaci, bori s elementarnim zakonima jezika na kojem mu je suđeno da govori. „Ministar kulture“³ premaša jezičku fantaziju najsmelijih pisaca (dimenzije gluposti teško su sagledive) kad kaže: „...smatram da politička dimenzija intelektualne radoznalosti povećava stepen dostojanstva svakog pojedinca, ali samo ako zaista prihvati istinu kao svojstvo podupiranja i poniranja sopstvenog odnosa prema vrednostima uopšte. Inače čovek se samo zavrti na duhovnoj inerciji sredine zaustavljajući svoju radoznalost pred želatinskom mlitavošću čaršijskih predrasuda beogradskih masmedija“ (*Borba*, 25/26. april). Ovaj put od vojske do ministrovih elukubracija koji sam opisala nije ni-

1 Brana Crnčević

2 Danilo Ž. Marković

3 Miodrag Đukić

malo nelogičan. To je samo žalosna i groteskna slika međuzavisnosti svih instancija vlasti, dokaz njihove košmarne srodnosti.

Pa kako se oslobođiti more u kojoj živimo? Možda uz pomoć literature kao egzorcističke duhovne discipline. Predlog je verovatno naivan, ali je on bar iz bezopasne sfere fikcije. Imam, dakle, na umu umetničko fingiranje realnosti (kao u ritualnim radnjama) ne bi li došlo do isceljenja.

Godine 1988, Danilu Kišu je jedan italijanski novinar postavio sledeće pitanje: „*Kad biste morali u jednom romanu da sažmete jugoslovensku stvarnost, na kojim biste se aspektima zadržali?*“ Kišov odgovor je glasio: „*Riziko komadanja i građanskog rata potencijalno postoji, ali želim da budem optimista, iako su težnje u korist jugoslovenskog jedinstva u manjini. Postoje tragovi prošlosti, dugo vremena skrivani, koji sada ponovo sa žestinom izbijaju. Moramo da preživimo i da ne zaboravimo svoju evropsku maticu. Jedna knjiga o Jugoslaviji? Opisao bih Gargantue i Pantagruele, koje razdire ogroman apetit, i skup učenjaka, komunističkih i nekomunističkih, koji govore, čak i među sobom, jedan nerazumljiv jezik i ne uspevaju da komuniciraju sa stanovništвом*“ (*Gorki talog iskustva*, str. 241).

Postavljena je, dakle, matrica za buduću knjigu. Jezik treba samo preslikati prelistavajući novine, slušajući govore. Televizija fiksira i maske ovih novih književnih junaka, beleži njihove gestove, uspostavlja njihov kostimski kod. Naravno, u ovom mešovitom žanru tragedije i farse, jedan od važnijih likova bio bi pisac, tačnije pesnik, ta slika i prilika metamorfoze marginalca u čankoliza. I hoće li se neko naći da nas umetnošću uteši, ako ne i da nas spase od svega ovoga?

(*Stav*, 15. maj 1992)

U KARANTINU

Kraj naših sesija poklapa se, nadam se, s početkom kraja jedne politike čiji smo deklarirani protivnici bili bez kalkulacija i bez lične koristi. Bili smo, a čini mi se i ostali, skup pojedinaca koji su pokušali da svoju razlicitost, bez patetike žrtvovanja, uklope u zajednički program. Nije nam bila namera da budemo opasni po vlast, pre svega zato što su naše težnje bile istovremeno skromnije i ambicioznije od političkog suprotstavljanja vladajućem poretku. Skromnije, jer nam nije do vlasti, čak kad bi se ona shvatala na način već odavno zaboravljen u ovim prostorima (što znači kao rad koji mora donositi dobro drugima, inače gubi svoj legitimitet); ambicioznije, jer smo pokušali da unesemo promene u jedan žalosni mentalitet, da podsetimo na „našu evropsku maticu“ (D. Kiš) i da se pozivanjem na šire antropološke zakonitosti suprotstavimo logici „tla i krvi“.

I šta smo s pouzdanošću ustanovili tokom ovih nekoliko meseci? To da je krug naših istomišljenika mali, a da je broj naših protivnika nesrazmerno velik u odnosu na našu stvarnu moć. I bilo bi neophodno, zbog naše dalje sudbine, da napravimo uvid u ono što bi se teorijskim žargonom nazvalo recepcijom našeg dosadašnjeg delovanja. No i bez toga, već sad sa sigurnošću možemo reći da je tendencija našeg marginalizovanja, pa i kompromitovanja, bila jednako prisutna i na strani vlasti i na strani velikog broja opozicionih stranaka. I zanemarimo li borbenu retoriku sukobljenih partija (onih

koje su uistinu bile sukobljene), onda izlazi da smo, uz mirovni pokret (kome, uostalom, svi mi iz ovoga kruga pripadamo), bili najčešća meta napada. Ovo nam samo daje do znanja da naš položaj u postmiloševičevskoj Srbiji neće biti mnogo lakši, što će reći da ta Srbija, na žalost, neće biti nalik onoj koju mi podrazumevamo pod *drugom*. No, ako se ostvari bar nešto od onog što nam DEPOS obećava, i naš će prostor delovanja možda biti širi. To će nam omogućiti da sa većom merom javnosti kažemo pre svega nešto o beščašću mnogih dosadašnjih prononsiranih zaštitnika „narodnih interesa“, bez obzira s koje strane oni dolazili. Da bez opasnih konsekvensija kažemo, na primer, kako je gebelovska figura i jedan od bogova rata ne samo Milorad Vučelić, već da je to i uvaženi Matija Bećković; da je maroder ne samo jedan Brana Crnčević, već da su to i gospodin Rašković i njemu slični; da je kriminalna, rasistička pojava ne samo jedan Vojislav Šešelj, već da su to u prvom redu Radovan Karadžić i cela njegova svita, i da ne smemo dopustiti da se jednoga dana Srbija pretvorи u Argentinu u kojoj će naći zaklon i osobe poput nekadašnjih profesora Nikole Koljevića, Voja Maksimovića, Alekse Buhe i dr., jer su oni isto što i Karadžić – ratni zločinci; da tvorac optimalnog nacionalnog programa, koji je doveo do sveopšte katastrofe, nije Slobodan Milošević, već memorandumska SANU čija je nacionalna megalomanija samo indukovana u jednu komunističku svest koja i inače nema smisla za nijanse i kojoj je po definiciji strana tolerancija; kao i to da se u jednom svetu bez vere i Crkva znala ponašati mimo zakona vere.

No, naš osnovni zadatak (oprstite mi zbog ove aktivističke terminologije) bio je, i biće, pokušaj da se u ove naše prostore vradi osećanje za običnu ljudsku meru pameti i morala, za normalno osećanje ljudske odgovornosti, čak i za događaje koji su izvan naše volje i moći. Onda se i našom realnom ugroženošću neće moći tako besramno da manipuliše. Jer treba se pomiriti sa činjenicom da u ovim strašnim događajima nema nikakve metafizike, da su stvari prizemne da prizemnije ne mogu biti i

da je naše kolektivno zamajavanje petparačkim idejama „o novom svetskom poretku“, koji je baš nas izabrao za žrtveno jaganje, višestruko opasno. Jer ono ne samo da ide vlastima naruku, već nas sve mentalno unazađuje: mi nismo kadri da shvatimo suštinu toga što nazivamo „novim poretkom“ i zato, na kraju XX veka, i dalje operišemo floskulama o „trulom Zapadu“, o „lažnim demokratijama“, o „zaverama“. Sva količina zdrave sumnje protraćena je na dešifrovanje „zlih namera Zapada“, dok pred našim očima vršljaju nasilnici i lažovi i zasipaju nas „dokazima“ o narodnom poverenju.

A sad još jednom o nama samima. U vremenima koja dolaze možda ćemo i dalje održavati ovakve spiritističke seanse, u ovome getu i u ovome broju. Možda će nas i dalje držati u karantinu zbog opasnog virusa različitosti. Budimo spremni da to prihvatimo bez straha, ali i bez taštine.

(Sesija Beogradskog kruga, 13. jun 1992)

DNEVNIK
(od 14. do 20. oktobra 1995)

Subota, 14. oktobar

Dan običan izuzmem li zadovoljstvo ponovog čitanja *Naše Borbe* posle više od jedne sedmice njenog neizlaženja i dnevničke beleške Tvrta Kulenovića na Radiju Slobodna Evropa. Slušam glas starog prijatelja prvi put posle više od tri godine. Mislim na desetine knjiga koje je napisao, na širok spektar tema kojima se bavio. I pitam se kako to predsednik Hrvatske misli da njega i njegove sunarodnike „uveđe u Evropu“, s kojim to moralnim i intelektualnim kapitalom sam raspolaže da bi za svog boravka u Parizu mogao dati ovako nadmenu izjavu. Nju mogu uporediti samo sa ciničnom izjavom predsednika Srbije koju je dao kad ga je strani novinar zapitao o silovanjima muslimanskih žena od strane Srba. Gospodin je na to odgovorio da zna za jedan slučaj silovane Muslimanke koja je u Švajcarskoj donela na svet crnče, a on s punom odgovornošću tvrdi da nema Srba Crnaca. Da bi se ovaj cinizam pretvorio u farsu nije trebalo čekati dugo: naime, negde iz provincije javio se neki mladić da bi opovrgao tvrdnju: on je crnac, sa srpskim prezimenom, jer mu je otac Srbin, dakle i sam je Srbin, bar po merilima našeg patrijarhalnog društva.

Nedelja, 15. oktobar

Na današnji je dan pre šest godina umro u Parizu Danilo Kiš. Odlazim na groblje: po stazama uvelo lišće kestena i njegovi

svetlucavi plodovi. Aleja divljih kestenova, verovatno vrlo nalič onoj iz Kišovog detinjstva. U ovaj dan sabiram sećanja na prijatelje kojih više nema. A bilo ih je diljem sad tako omražene Jugoslavije. I kad bih jednoga dana „hodočastila u predele“ svog pređašnjeg života, bilo bi to da posetim grobove svojih prijatelja: Zagreb, grob Marije Čudine, Split, grob Tončija Petrasova Marovića, Dubrovnik, grob Milana Milišića, Sarajevo, grob Lide Kulenović. Nekom vrstom groba smatram i rodni kraj svoga oca – selo Kraljevčani, srez Glina. Ovo sumorno prisećanje završavam stihovima Petrasova Marovića koji toliko priliče svima koje sam pomenula: *Primao sam, davao i djelao, ne sijuć strah i ne sileći nikoga na sljepilo, ne zločineći i nikad nikog ne mrzeći, jer moja borba ne počiva na mržnji već na ljubavi.*

Ponedeljak, 16. oktobar

Produženo čitanje nedeljne *Naše Borbe* donosi mi informaciju o filmu Kena Louča *Zemlja i sloboda*. U njemu se, doznaјem, prikazuju surova razračunavanja u španskim republikanskim krugovima u vreme građanskog rata. Razračunavanja po uveliko patentiranom staljinističkom receptu. (Jedna od priča iz Kišove *Grobnice za Borisa Davidovića* govori o istoj temi.) Na poslednjem kanskom festivalu ovaj su film bacila u zase-nak dva balkanska galimatijasa: *Odisejev pogled i Podzemlje*. Ovaj sam poslednji gledala iz prevashodno socio-psiholoških razloga, ako tako mogu reći. Suočio me je, priznajem, s vernom slikom jednog žalosnog mentaliteta s kojim se publika rado-sno identificuje. Za mene, poražavajuće saznanje. U prilog tome ide i jedan događaj u čiju istinitost nemam razloga da sumnjam, jer su mi ga ispričali pouzdani svedoci. Na đačku ekskurziju, dva šesnaestogodišnjaka kreću praćena do žele-zničke stanice ciganskom bleh-muzikom, sasvim u Kusturiči-nom maniru. Da li to znači da će jednoga dana tući žene, varati prijatelje, izrabljivati druge, po priloženom uzoru? Mogućno, sasvim mogućno.

Utorak, 17. oktobar

U pomenutom tekstu o Španskom građanskom ratu, kojem se iznova vraćam, podvukla sam rečenicu koja se odnosi na Orvela. On je valjda jedini u to vreme registrovao pojave za koje su drugi bili slepi. Rečenica glasi: „*Godine 1936. Orvel stiže u Španiju. Njegov politički credo u to vreme se ograničava na principijelu solidarnost sa ‘poniženima i uvredjenima svih zemalja’, ali njegov urođeni prezir prema Državi i institucijama počinje polako da dominira*“.¹ Ova me rečenica samo održava u starom uverenju da nema lucidnosti „bez urođenog prezira prema Državi i institucijama“. Bez tog prezira nema nikakvog dejstva ni eventualno urođeno osećanje *pravde*.

Sreda, 18. oktobar

Sa izvesnim zakašnjenjem dolazi mi do ruku prošlonedeljni NIN. Čitam izveštaj Slobodana Reljića iz Graca, sa susreta južnoslovenskih pisaca. Uočavam neke za mene poražavajuće stvari. Vidim upinjanje mladog slovenačkog pisca Aleša Debeljaka da svoju zemlju predstavi kao najbolju od svih svetova. Tim se povodom sećam Muzilovog *Čoveka bez svojstava*, njegovog glavnog junaka koji je u šesnaestoj godini mogao izleteti iz škole jer je u domaćem zadatku o ljubavi prema otadžbini napisao da ozbiljan rodoljub ne bi smeо da svoju domovinu smatra najboljom. Ne verujem da Debeljak nije čitao Muzila. Pada mi u oči i cinizam starog provincijskog pisca koji misli da se domogao svetske slave i koji govori da ga se sve ovo što se kod nas događa ne tiče, jer on tamo negde u Parizu piše svoje knjižurine i računa na večnost. Gospodin je Aleksandar Tišma. Ne manju nelagodnost izaziva u meni i izjava Rade Iveković kako je, eto, bilo i „sreće u nesreći“, i kako se zahvaljujući ovome ratu domogla Pariza. Gotovo bi se moglo razmišljati o temi: *Rat i njegova korist za književnike*. Ne kažem, naravno, za književnost.

Četvrtak, 19. oktobar

Mislim na svog dugogodišnjeg dragog prijatelja, Zagorca, koji već trideset godina živi u Beogradu. Otišao je letos u svoj rodni kraj, s namerom da se vrati krajem avgusta. Još ga nema. Znam da je živ i zdrav. Zašto se ne vraća, da li iz straha? Četiri smo godine proveli pričajući o užasima srpskog nacionalizma. Imajući na umu njegovo dobro srce, pre mislim da je u pitanju nelagodnost zbog dogadaja u Krajini, jer delim Mihnjikovo uverenje da se pri-padnost jednoj naciji najsnažnije oseća preko stida.

Petak, 20. oktobar

Dok bacam pogled na svoje dosadašnje dnevničke beleške dolazim do neprijatnog otkrića, da su sve one povezane sa izveštajima iz štampe, da u njima nisu zabeleženi susreti s ljudima, da se dakle ja i ne susrećem s ljudima, da i prijatelje koje još imam, uglavnom čujem preko telefona. Žalosno saznanje koje moram sa zavišću poreediti sa dnevničkim beleškama mog prijatelja Tvrтka Kulenovića u kojima je uglavnom reč o susretima, koje su i napisane u slavu sarajevskih susreta. I shvatam da u svom rođenom gradu živim u nekoj vrsti izgnanstva i da je definitivno nastalo jedno vreme kojem ja na pripadam.

(Radio Slobodna Evropa,
21. oktobar 1995)

KAKO ZAUSTAVITI UBIJANJE BOSNE?

„Šta zajedno možemo učiniti da se zaustavi ubijanje Bosne?“ Pitanje koje mi se nameće, pre pokušaja da na postavljenog odgovorim, glasi: ko u ovome času može predstavljati to zajedništvo? Iako su na ovaj skup pozvane političke partije, on je sam zamišljen bez političkih ambicija, što znači da mu politička strategija nije potrebna. Pod političkom strategijom podrazumevam spremnost da se stvari previde, da se fizionomije stranaka zanemare kako bi se stvorila jedna fluktuirajuća, za dati trenutak korisna koalicija, koja se isto tako brzo može raspasti kao što je brzo stvorena. Ovim hoću reći da mi se poziv JUL-u i Socijalističkoj partiji čini neprimerenim ovom tipu zajedništva, savršeno kontraproduktivnim i moralno nedopustivim. Zašto moralno nedopustivim? Ne samo zato, mada bi to mogao biti dovoljan razlog, što nam je uloga Socijalističke partije u pokretanju i održavanju ovoga rata dobro poznata, već i stoga što nam ne može izbeći iz vida ni prava priroda njenog današnjeg „mirotvorstva“. Ono je došlo u trenutku kad je posao na terenu Bosne već uveliko bio obavljen, kad su neke stvari već uveliko bile nepovratne i kad je ostalo nerešeno ne samo pitanje sankcija, već pitanje konačne podele bosanskog plena, a taj će plen, zna se, pre pripasti onome ko izbegne Haški sud, no onome ko je kandidat za taj sud. Poziv JUL-u je tim besmisleniji, što je u pitanju partija novijeg datuma, a vrlo, vrlo starog programa, čija je antiratna retorika na brzinu stvorena i obznanjena kada je u njihovom „spojenom sudu“, SPS-u ona, iz pomenutih razloga, ozvaničena. Toliko samo o ovoj visokokom-

promitujućoj mezalijansi zbog koje i ovo malo reči koje ovde izgovaram predstavljaju za mene ozbiljan moralni rizik.

A sad o osnovnom pitanju: šta učiniti da se zaustavi ubijanje Bosne? Mislim da se više ne može učiniti ništa. Bosna, onakva kakva je bila, klinički je mrtva, i pitanje je dana kada će se isključiti i ono malo instrumenata koji je održavaju u životu. Etnička podela temeljno je izvršena, zbog emigracije izmenjena je njena socijalna fizionomija, uništeno je sve što je svedočilo o njenoj multikulturalnoj prošlosti, o prošlosti uopšte. Sve što se jednog dana može izgraditi, sve što će jednoga dana biti izgrađeno, biće u znaku istorijske amnezije. Ti naknadno stvoren identiteti neće imati ničeg zajedničkog s pređašnjim identitetom. Ljudi su možda slični kiselom drvetu koje svuda prosrvrdla, svuda nađe prostor za sebe, ono niče iz kamena, iz betona, a kamoli iz plodne zemlje. Ali kakvu nam utehu može pružiti ovo poređenje, kada u oba slučaja život niče iz ruševina i samo je, u oba slučaja, dokaz biološke vitalnosti. A gola biološka vitalnost nikada nije bila podloga civilizacije.

Trijumfalistički pohod srpske vojske se završava, preostaje još malo mesta na koje Srbi nisu poboli svoje zastave. Da njihova победa ne bi bila apsolutna, što će reći takva da nas primora da s njima delimo plodove njihovih zločina, možemo, čini mi se, da uradimo dve stvari. Jedna je političke, a druga moralne prirode. Moramo zahtevati očuvanje BiH u njenim međunarodno priznatim granicama, koje bi čak isključivalo mogućnost konfederalnog povezivanja s takozvanim „matričnim državama“, već i stoga što tu „matričnu državu“ nema najveća žrtva ovoga rata – Muslimani. No ne samo zbog toga: sile integracije će biti jedino tako mogućne, a s tim i očuvanje bosansko-hercegovačkog entiteta. Bez toga, raspad je neminovan, a sudbina Muslimana – još tragičnija. Celovitost bi, s druge strane, mogla biti očuvana kad bi se dve takozvane „matrične države“, SRJ i Hrvatska, privolele na neki oblik labave konfederacije sa BiH, sa svim obavezama da nadoknade ratnu štetu koju su joj pričinile. Da li će se oko tog jezgra stvoriti

neko buduće zajedništvo bivših jugoslovenskih republika sa svim je nevažno, i bilo bi čak opasno ako bi se vršilo po ideološkim preporukama JUL-a.

Ako sve ovo što sam rekla ne izlazi iz sfere mojih političkih iluzija, možda je sledeće što ću reći koliko-toliko u našoj moći, jer je izvan i iznad političke logike i tiče se univerzalnih zakona pravde koji se moraju poštovati. Sve svoje snage moramo usredsrediti na to da se omogući funkcionisanje Haškog tribunala, te jedine instancije koja bi još mogla dovesti do moralnog ozdravljenja sva tri naroda: jedne bi naučila pokajanju, druge praštanju. Ako smo nemoćni, ako je svet nemoćan ili nije voljan da se ovo sprovede, onda je red da se razidemo i neka svako od nas razmišlja kako će provesti ostatak svog života, ako nam pobednici ne uskrate i to pravo.

(Sesija Beogradskog kruga, jesen 1995)

Utisci koje nosim s kratkog boravka u Tuzli, i u prvom redu s puta do tog grada i nazad, mogli bi se prevesti na nekoliko sumornih zaključaka. Suočila sam se sa jednom čudovišnom dvo-delnom (a zapravo trodelnom) tvorevinom kojoj je od predratnih vremena ostao još samo naziv – Bosna i Hercegovina. I sad imam samo na umu čudovišnost njenog državnog ustrojstva. Postoje dve paradržave, Republika Srpska (skrećem pažnju na ovu pjesničku inverziju) i Herceg-Bosna, koja je samo formalno spojena sa središnjim delom u BiH federaciju. Republika Srpska praktično je prostor bez stanovnika drugih nacionalnosti. Herceg-Bosna je na putu da to postane. Središnji deo (kao deo federacije) još je jedini višenacionalan, no ipak pretežno muslimanski, i sa nesumnjivo najsnosnijom situacijom po pripadnike ostalih naroda.

Kakav je odnos takozvanih „matičnih zemalja“ prema ovoj čudovišnoj tvorevini. Hrvatska zvanična politika (politika vladajuće partije HDZ) ne skriva namere da se obezbede čisto hrvatski prostori. Tu postoji potpuna simetrija sa težnjama SDS: sačuvati stanje stvoreno ratom, sa perspektivom otcepljenja. Zvanična politika vladajuće partije u Srbiji je ta da se to čudovište ne zapoža i da se takozvanim priznavanjem BiH u njenim granicama anulira cela ratna priča. Kako ratni plan nije ostvaren, najbolje je staviti ga ad acta. Oba „matična“ plana, međutim, remete, hrvatska i srpska opozicija. Najveći deo hrvatske opozicije osuđivao je rat u Bosni, nije se zalagao za otcepljenje niti se odricao ideje o BiH kao građanskoj, višenacionalnoj državi i na tim se pozicijama ostaje. Srpska opozicija i danas ima suprotne stavove koji idu

od zagovaranja nacionalne, nezavisne države, bez građanskih obeležja (Đindić), sa perspektivom spajanja svih „srpskih zemalja“ (formulacija koja se i dalje koristi), do radikalnog (radikal-skog) prizivanja novoga rata. Sva uzaludnost mirovnog pokreta u Srbiji dolazila je od činjenice da je najveći deo opozicije imao „ratne ciljeve“ identične ciljevima SPS pre njegovog „mirovnjač-kog“ preokreta. No, ova mi je situacija i pre odlaska u Tuzlu bila poznata. Stoga je za mene najporaznije bilo saznanje o pojavi radikalnog muslimanskog nacionalizma, pred kojim stoje dve mogućnosti: ili stvaranje jedne izolovane muslimanske države, sa svim nevoljama koje ta vrsta izolacije može doneti samim Muslimanima (završno s religioznim fanatizmom), ili jedna multietnička, celovita BiH, u kojoj će vladajuća SDA sprovoditi svoj pobednički triumfalizam. Sama slutnja ovakvih tendencija služi SDS-u i HDZ-u kao moćno sredstvo zastrašivanja sopstvenih naroda, dajući im pravo da izvedu jednu perverznu inverziju, što će reći da posledice rata proglose za njegove uzroke.

Marginalizovanje građanskih tendencija očito je. One nemaju više izgleda no što ih je imao antiratni pokret u Srbiji svih ovih godina. Tuzla sa očuvanim višenacionalnim sastavom, neka je vrsta građanske enklave, gotovo rezervat u kojem se čuvaju specimeni jedne izumrle civilizacije. Kakvi su izgledi da ona posluži kao primer, kao zametak obnove „pređašnjeg života“? Bojim se da su premali, gotovo nikakvi. Jer simboličke su vrednosti u životu i inače od male koristi i da bi nešto funkcionalo kao delotvorni simbol, za to treba da postoji saglasnost: Tuzla je nesumnjivo paradigma, ali u svetu u kojem njen smisao nema nikakvog značenja.

Bojim se, dakle, da ćemo još dugo živeti u susedstvu jedne čudovišne državne tvorevine, prepuštajući vremenu da pokaže njenu neprirodnost. Pozicija lagodna i slična zaboravu. No, možda ipak manje opasna od dosadašnjeg uplitanja „zainteresovanih strana“ koje su do ovog i dovele.

(Sesija Beogradskog kruga, septembar 1996)

MORALNI DELIKTI

U događajima čiji smo svedoci ima nečeg što je za mene sa svim neočekivano i ne mali broj pojava koje su se dale predvi deti. U prvo spadaju širina i jačina reakcije na postupke vlasti, reakcije koja, izuzmemli univerzitet, hoću reći studente, dolazi iz krugova koje je teško socijalno, profesionalno, pa i generacijski definisati. I to je već dobar znak. Kada vidite pred sobom masu od 150 000 do 200 000 ljudi, vi teško možete zaključiti ko je taj ko je primetno odsutan. Da li su to radnici? Štrajk ne mora biti jedini oblik izražavanja njihovog nezadovoljstva. Dakle, moguće je da u toj velikoj masi ima i njih. Način na koji se nezadovoljstvo manifestuje, precizan izbor institucija i ličnosti prema kojima je upravljen gnev, svedoče o vrlo jasnoj svesti o stepenu ogrešenja o ljudska prava i volju i o sposobnosti da se odabere vrlo lucidna taktika u otporu prema samovolji vlasti. I taj visoki stepen prosvećenosti ulazi u red tih neočekivanosti koje sam pomenula. Da li to treba tumačiti velikim prisustvom takozvanog obrazovanog sveta, da li to treba shvatiti kao znak buđenja srednje klase na kojoj počiva snaga jednog društva? Sa svim je moguće, budući da ovakav pokret mora prepostaviti bolju informisanost njegovih učesnika od one koja je dostupna manje obrazovanom svetu (bar u ovom času i s obzirom na načine širenja informacija koji nam danas stoje na raspolaganju). Današnjem pobunjeniku mora biti dostupna takozvana nezavisna štampa, on u svojim rukama mora imati *Našu Borbu*, *Vre-*

me, NIN, on mora slušati Radio B92, ili imati sreću da raspolaže satelitskom antenom. Ta informisanost uliva nadu da današnji bunt ne počiva na pogrešnim pretpostavkama, to može garantovati njegovu trajnost i njegov konačan srećan ishod. U tome vidim i odsustvo potrebe za takozvanom „institucionalnom inteligencijom“, time tumačim i njenu relativno malu zastupljenost u ovim događajima. S obzirom na ulogu koju je odigrala u godinama koje su neposredno iza nas, mogu samo reći da me ta činjenica raduje. Time nikako ne želim da kažem kako bilo ko od nje od „njihovih usluga“ svesno odustaje. Kada se i pojave, a takvih primera ima, naročito u susretima sa studentima, želela bih da to tumačim kao posledicu nedovoljne obaveštenosti mlađih o njihovom doprinosu „istoriji beščašća“. Jer da je informisanost veća onda bi se takvim osobama moralno dogoditi ono što se dogodilo Dobrici Ćosiću – one bi morale biti izviđane. Hoću reći, želim da verujem kako je samo studentska neupućenost mogla biti razlogom da na jednom od njihovih skupova reč bude data Matiji Bećkoviću i da se bez negodovanja slušaju njegova oveštala ali i dalje opasna opšta mesta, da se bez podsmeha prihvati njegova jeftina metaforika i njegova nepodnošljiva narcisoidnost. Što taj njegov govor *Književne novine* štampaju na prvoj strani svog najnovijeg broja naravno ne čudi. Za jedan kopernikanski obrt na skali književnih vrednosti još je rano. A da bi do toga došlo, nije dovoljno probuditi sećanje i staviti na uvid činjenice na način dovoljno dostupan široj javnosti kako bi se konačno predočio moralni profil „književničke bratije“, već se treba vratiti i estetskim kriterijima koji bi još temeljnije uzdrmali našu leštvicu vrednosti. No, vratimo li se kriterijumima elementarne etike, u ovom času jedino važnim za određivanje prava na glas u ovim događajima kako na te događaje ne bi pala opasna senka dvosmislenosti, onda bi se pronašlo vrlo malo ljudi iz sveta kulture uopšte, kojima bi to pravo moglo biti dato. Kako je reč o ljudima koji su u ovih poslednjih desetak godina meni samoj značili mnogo, čije su mi reči i postupci ulivali nadu da sve nije izgubljeno, dajem sebi pravo da ih

pomenem: Miodrag Stanisavljević, Predrag Čudić, Filip David, Ivan Čolović, Radomir Reljić, Dragan Velikić i svi oni, mladi i manje mladi iz Centra za kulturnu dekontaminaciju. Tu nema, kao što se vidi, nikoga iz sveta pozorišta. Neka mi moja znanja iz istorije govore o snazi te institucije, a neka mi ulivaju trajnu skepsu, stoga me mnoge stvari ne čude. Neko će se jednog dana osvrnuti i na ulogu pozorišta u ovim vremenima, analiziraće repertoar, pratice putanje u karijeri dramskih pisaca, glumaca, reditelja i doći će do ovih poslednjih dana kada će moći da vidi kako su se svi oglušili o poziv studenata FDU (sa kojeg su uglavnom svi potekli) da prekinu sa predstavama. Njihovi kabotenski izgovori, u koje spada i onaj da je bolje izvoditi predstave i čitati pre početka proglaš studenata no zatvoriti vrata pozorišta (a pri tom se ne zapitati ko uopšte u ovim danima ima želju da u njih uđe), ući će nesumnjivo u tu sumu podataka o „sjaju i bedi“ jedne profesije. Sve su to moralni delikti na koje ovu sredinu treba konačno senzibilizovati, što će reći naučiti je da ih zapaža i o njima sudi. Radovalo bi me ako ta vremena dolaze.

(*Vreme*, 14. decembar 1996)

KRAJ STRAHU OD VLASTI

Iz kojih sam razloga danima hodala beogradskim ulicama ili satima stajala na Trgu republike? Miloševićev režim nije mene „razočarao“, on nije „izneverio moja očekivanja“, nisam preko noć otkrila njegovu amoralnost. Od prvog dana njegovog stupanja na političku scenu Srbije bilo mi je jasno da pred sobom imamo primer opasne reciklaže jednog sistema i jednog načina vladanja za koje smo mislili da su završili svoje i inače tragično predugo trajanje. Ko je sve omogućio da on toliko dugo vlada tako kako je vladao, da učini sve što je učinio, pitanja su koja ovom prilikom ostavljam po strani, jer da sam ih ovih poslednjih meseci imala na umu, izgubila bih volju da izadem na proteste. Jedino me je zanimala njihova masovnost, njihovo trajanje i apsolutna nesposobnost vlasti da sa tim izade na kraj. Videti jednu do juče u sebe sigurnu vlast u stanju takve nemoći, to mi je, priznajem, pričinjavalo najveće zadovoljstvo. Ta je nemoć dolazila od susreta sa ljudima oslobođenim straha. To da neko, a pogotovu tolika masa, bude lišena straha, potpuno je zbumila vlast. Jer ona je računala s dvema mogućnostima: ili da svojom policijom i stepenovanim nasiljem probudi strah i tako zaustavi proteste ili pak da izazove revolt (po klasičnoj shemi kojoj se učila u partijskim bukvarama) i tako „stekne pravo“ da ga silom uguši. Desilo se nešto što je i inače bilo teško predvidivo, a sasvim nezamislivo za uprošćujuću pamet onih na vlasti. Strah je savladan ne kroz agresivnost prema „drugom“,

već kroz osećanje prisnog zajedništva onih koji su podjednako ugroženi. Svaki je pojačani pritisak vlasti, ispoljen kroz nasilje policije, imao za posledicu samo povećanje broja demonstranata, masovnost je bila oblik međusobnog ispomaganja. I veselost je imala egzorcističku funkciju u odnosu na strah. Humor je, pak, bio dokaz da se ta veselost racionalizuje i služi srozavanju autoriteta kao predmeta straha.

I uopšte mi se čini naročito značajnim taj izmenjeni odnos prema autoritetu, ne samo onom oličenom u vlasti. On je masovno podvrgnut sumnji, ništa se ne prihvata zdravo za gotovo. I sama činjenica da se i negodovanje i odobravanje ispoljavalo na isti način, zaglušujućim zviždanjem, svedočila je o relativizovanju svega izgovorenog, svega što dolazi kao poruka „odozgo“. Ne jednom sam primetila nezadovoljstvo zbog predugih govora lidera koalicije, ne jednom nezainteresovanost za njihovo „heklanje“ (izraz je jednog od demonstranata). U tom pogledu čini mi se da su obični građani pokazali mnogo više mudrosti nego studenti. Njihova je simbolika bila sasvim proizvoljna, promenljiva, mnogo raznolikija od studentske. Možda je to do lazilo od generacijskog, socijalnog i profesionalnog šarenila te udružene mase građana. No, u svakom slučaju, to je omogućavalo viši stepen tolerancije i diverziteta (jedino je redovno intoniranje himne „Bože pravde“ bilo iznuđena saglasnost). Stoga sam, iako bivši profesor univerziteta, s izvesnom nelagodnošću gledala na studentsku potrebu za izdvajanjem, na izvesnu rigidnost koja se izdavala za principijelnost, a s druge strane na sklonost da se stane pod neko zaštitničko okrilje, mislim u prvom redu pod zaštitničko okrilje crkve, da se prihvati njena simbolika uprkos saznanju da ona, kao i svaka druga religijska simbolika, isključuje „one druge“.

Čak mi se i odsustvo pobedničkog trijumfalizma u času kad je udovoljeno osnovnom zahtevu, priznavanju rezultata izbora od 17. novembra, čini dokazom skepticizma, izvesne predostrožnosti i u odnosu na samu koaliciju Zajedno. Stoga smatram smešnim sva licitiranja oko „srpskog Havela“, ne samo zbog

političkog debakla „oca nacije“, već zbog saznanja koje je svako mogao izvući iz ovih protesta: vreme neprikosnovenih autoriteta prošlo je, demistifikovana je vlast kao pojam i niko ko jednoga dana bude na vlasti ne sme gajiti iluziju da samim tim nešto znači. Ne znam kako je za tako kratko vreme došlo do ovog civilizacijskog skoka, hoću reći do prelaska iz primitivnog u moderno društvo. No to se dogodilo. I kad kažem da smo postali, ili smo bar na putu da postanemo moderno društvo, onda još ne mislim na način vladanja, već na odnos ljudi prema vlasti. Stoga su mi sve priče o mogućnoj restauraciji monarhije opasno retrogradne. Imamo iza sebe decenije socijalističkog vladarskog kiča i laičkih oblika sakralizovanja vladara i bio bi red da nas se poštedi monarhističkih rituala vladanja. Potreban nam je bar mali predah, dosta smo pred autoritetom „padali ničice u sneg i blato“.

(1997)

04

SUDBINA PESNIKA

Današnja sesija Beogradskog kruga posvećena je poeziji Predraga Čudića. Čast da ga predstavim ne dolazi od toga što bih ja bila bilo kako, naročito ne daj bože, kao kritičar, profesionalno vezana za tu oblast. Kvalifikuje me samo sreća da smo prijatelji i moje najdublje divljenje za njegov celokupni književni rad, koji nije samo u znaku poezije. I evo nekoliko osnovnih podataka o tome. Čudić ima iza sebe pet pesničkih zbirki (*Po-sle drame*, *Opšta bolnica*, *Drug đavo*, *Naša pesma* i ove godine objavljena zbirka *Pesama i priča*, te izbor iz celokupne poezije pod nazivom *Opšta bolnica i druge pesme*, koji je upravo izašao iz štampe, posle više od dve godine čekanja u SKZ). Tu su još i roman *Ljudske slabosti*, zbirka satiričnih priča *Život bez muke*, dve zbirke pesama za decu *Jesen u cirkusu* i *Smešni junaci*, drama u stihovima *Mat'rijalisti*. Sve je to nastalo od 1970. do danas.

Nadam se da će neko jednoga dana proceniti štetu koju je književna kritika za ovih pedesetak godina nanela našoj književnosti. Njen istočni greh, međutim, nije bio ni njena partijnost, kako se to nekada govorilo, nisu bila ni njena nacionalistička nagnuća, ni njena klanovska organizovanost, taj greh je bila njena apsolutna nesposobnost da prepozna dar. Klišei, opšta mesta, banalnost svih vrsta, „privid punoće“, to je bilo njeno carstvo. A ako bi joj se i dogodilo da nasluti dar, onda je zazirala od njega, jer je darovit čovek prozirao njene mahinacije i, što je najvažnije, nije se mogao potkupiti. Ne znam pisca koji je time

bio više oštećen od Čudića. (Mogu mu se možda pridružiti još dva pesnika njegove generacije, Milan Milišić i Miodrag Staničević. Jedan već počiva na Boninovu, kao prva civilna žrtva na dubrovačkom ratištu, drugi je izbačen sa Televizije. A Čudić, već krajem sedamdesetih uklonjen sa radija, i dana današnjeg čami u dečjemodeljenju Gradske biblioteke, ne nalazeći, naravno, utehe u tome da je Bibliotekar bio i Borhes.)

Evo samo jednog primera. Kada su *Ljudske slabosti*, posle šest godina čekanja u fioci jednog od urednika Prosvete (koji trenutno slovi kao disident i svoju izgnaničku sudbinu trpi na relaciji Atina-Pariz¹), konačno objavljene, ali o trošku pisca i izdavača Slobodana Mašića, knjiga je sudska zabranjena, naloženo je da se uništi, a troškove uništenja, po odluci suda, morao je da plati sam pisac! Naravno, niko od kritičara nije ni pomiclao da od Čudića napravi disidenta, to je zvanje, ta od države ustanovaljena čast, uglavnom dopadala trećerazredne pisce, po pravilu državne miljenike, podižući do astronomskih visina tiraže njihovih knjiga (slučaj Čosića i Selenića, kao najeklatantniji primer). A onda, kad se ta knjiga iznova pojavila 1991, niko tu činjenicu nije ni zabeležio. Te je iste godine stekla pravo da uđe u izbor za nagradu Crnjanskog, ali se, eto, pojavila nova književna veličina – izvesni Selić, novi tobоžnji disident na našem književnom nebu, i njemu je pripala nagrada. Dokaz da stvari teku kako su tekle, samo još malo gore. Kažem gore, jer ne znam da je do sada književnu nagradu (ma kako bila beznačajna) dobio neko ko na svojoj duši ima oko dvesta hiljada mrtvih, a to je ovih dana slučaj s jednim pesnikom-diletantom, psihiyatrom, profesionalnim kockarem, koga inače nazivaju liderom bosanskih Srba.

Toliko dakle o književnoj sudbini.

Kako sad predočiti prirodu ogromnog Čudićevog dara? Na dobar, starinski način, jednostavno bi se reklo da je Čudić *rođeni pesnik*. On u poeziji naprosto može sve. Za njega nije tajna, nije mu nedostizna, nijedna pesnička forma, nijedna pesnička vrsta,

1 Vidosav Stevanović

nije mu nepoznat nijedan pesnički stil. On će napisati sjajnu pesmu u distihu, u dvema-trima strofama ili pak u formi poeme u desetak poglavlja. Pisaće meditativnu poeziju u klasičnom zvuku, pisaće socijalnu poeziju razorne oporosti, pisaće satirične pesme razgaljujućeg humora i ogromne subverzivne snage, pisaće erotsku poeziju poput renesansnog majstora, sa istim duhom i ironijom. Izvrataće klišee trivijalne književnosti pronalazeći u njoj i setne žice (on će prvi iz takozvane „književnosti na groblju“ izvući artefakt), pretvaraće niže forme u više i srozavaće bez zazora visoke forme, kao što će znati da se pridržava najstrožih klasičnih kanona, kad mu to zatreba. Da i ne govorim o njegovom versifikatorskom umeću, o metričkoj raznovrsnosti, o jeziku koji takođe za njega nema nikakvih tajni. On uz pomoć jezika rekonstruiše realnost s preciznošću najboljeg prozaiste, on se poigrava rečima, njihovom dvosmislenošću, njihovim zvučnim kvalitetima, najzad njihovim slabostima (on je kadar da parodirajući retoričke klišee i leksičke bedastoće novogovora napiše čitave poeme). Tinjanov je na jednom mestu rekao: „Blago pesniku koji je umeo da se koristi sredstvima: da odgonetne utiske i kreše vatrnu poeziju iz spoja dveju reči“. Ta sreća, taj dar, hoću reći, dat je Čudiću.

Nekad davno Sterija je rekao: „Izjavljujem gospodi kritičari ma, da je glavnija čerta moga karaktera, melanholijs“. Tu vrstu melanholijske, koja ima iskustvenu podlogu, smatram suštinom Čudićevog bića, pa tako i njegove poezije. On nema iluzija o svetu, on se ne zavarava mitovima „o mogućnosti sreće“, on zna za „patnju postojanja i bedu ljudskog tela“. I što je najvažnije, on zna, kao autentičan pesimist, da je „sa stanovišta večnosti sve beznačajno“ (naročito dela taštine, o čemu najbolje govori njegova „Balada o gosparima predašnjih vremena“). Ali uporedno s tim saznanjem u njemu postoji i ono drugo, saznanje da život, zbog svoje kratkoće i neponovivosti, nema vrednosti iznad sebe. Tim se dvostrukim saznanjem hrani Čudićeva poezija, i ne samo poezija, otud njena seta i razgaljujuća duhovitost.

(Sesija Beogradskog kruga, mart 1993)

DEKONSTRUKCIJA DOGAĐAJA

Sačuvati normalnu ljudsku pamet u jednom temeljno pervertiranom svetu ravno je čudu. I znam ne malo ljudi koji takve pameti nisu lišeni. No malo ih je, neverovatno malo, koji su spremni da o onome što vide rođenim očima, da o onome što, imajući pameti, proziru, i progovore. Ljiljana Đurđić spada u tu malu grupu ljudi koji su u vremenu besprimernog jednoumlj prihvatali ulogu onih koji drugačije misle, koji su se izdvojili iz hora i izvojevali sebi pravo na sopstveni glas. Njena zbirka eseja *Beograd by my mind*, čiju utemeljenost u najboljoj tradiciji ovoga žanra ne dovodi u pitanje ni autoironična „dekonstrukcija“ podnaslova (*E (h!) seji*), zapravo je hronika, hronologija, opis i komentar (lucidan i neumoljiv), „psihopatologije svakodnevnog života“. A raspon pojava o kojima je reč veoma je širok i služi kao dokaz da ništa nije ostalo izvan domašaja primarne bolesti.

Ljiljana Đurđić jednostavno – *posmatra*, sa znatiželjom osobe koja želi da razume, sa oprezom onih koje nije lako prevariti, sa usredsređenošću onih koji su odlučili da preuzmu na sebe ulogu svedoka. I njenom pogledu ništa ne promiče, ni iz kulturne, ni iz socijalne, ni iz političke sfere, već i stoga što se sve to opasno pomešalo. I u svim tekstovima ona pokazuje istu meru otvorenosti i neumoljivosti, ne predviđajući za sebe nikakvu odstupnicu. Kultura je ipak privilegovano polje njenih demistifikacija: bilo da je reč o književnim patvorinama s postmodernističkim predznakom, o jezičkoj pompeznosti naših

polupisaca-polupolicajaca (tih kentaura kojih naš književni život nikako da se liši), bilo da je reč o opasnim psihoanalitičkim mudrovanjima (još jednog!) polupisca-polupsihijatra, o smrtonosnom spoju lirike i politike, o sofisticiranom prenemaganju mlađih (starih) fašista (kao da u kulturi već nema dovoljno gadosti). Svet se ukazuje kao lažan u svim vidovima svog ispoljavanja, realan je samo fon – rat, u čijim je godinama i nastala ova knjiga (1991-1994), da bi registrovala njegov pogubni učinak, da bi otkrila njegove pokretačke mehanizme.

Pisana – uprkos svemu – ležerno, duhovito, bez ikakve didaktičke napregnutosti, ova će knjiga pružiti „zadovoljstvo čitanja“ svima koji će do nje doći „izborom po srodnosti“. Što se onih drugih tiče, mogu je priložiti kolekciji svojih uspelih portreta, jer i u tome ima nekog „taštog zadovoljstva“.

(Beleška za knjigu *Beograd by my mind*, Rad, 1995)

O ZLU I ISKUSTVU

Reći će samo nekoliko reči o dvema knjigama, o *Istoriji bolesti* Tvrтka Kulenovića i Vešovićevoj knjizi neumoljivog i nedvosmislenog naslova *Smrt je majstor iz Srbije*. Ljude koji su ih napisali znam, jedan mi je još i prijatelj iz mладosti. Odabrala sam ove knjige jer su obe nastale u godinama rata i verovatno ne bi bile napisane tako kako su napisane da rata nije bilo. I ne mislim samo na činjenice koje iznose pred naše oči, već i na način na koji su napisane, svaka istovremeno u saglasnosti s temperamentom autora. A ovaj je bitno različit u Kulenovićevom i Vešovićevom slučaju.

Nijedna od ovih knjiga nije iz sfere fikcije, čak i kada nosi oznaku roman, kao što je slučaj s Kulenovićevom *Istorijom bolesti*. Vreme, prostor, događaji, ljudi, sve je to uglavnom vezano za sarajevsku realnost ovih godina rata. No, nastale su iz različitih pobuda. Vešovićeva iz želje da se sve što je lično doživeo, sve što su mu ispričali pouzdani svedoci, zabeleži ne bi li jednoga dana sve to poslužilo kao svedočanstvo, kao neka vrsta knjigovodstvenog zapisa o patnjama i nedelima. Jer kako sam kaže: „Ključne činjenice o zbivanjima u Bosni, planetarno su davno poznate. Ipak, ne smijemo izgubiti sposobnost da se moralno raspamećujemo, uvijek iznova, nad grozotama koje nam se svakodnevno dešavaju. Naprsto, svakim svojim retkom odupirem se opasnosti da zlo, zato što smo na njega grobarski oguglali, stekne čudovišnu legitimnost.“ Kulenovićeva knjiga nastala je iz drugih razloga,

rekla bih nešto sebičnijih, ali i ljudski i književno legitimnih: iz želje da u vremenima u kojima je ljudski život neizvestan na način koji premaša uobičajenu metafizičku neizvesnost svega što postoji i u kojima je čovek, nezavisno od godina, u svakom času na pragu smrti, da se u takvim vremenima, dakle, rekapitulira sopstveni život, da mu se sagleda smisao, da se prizove u pomoć sećanje i tako dragi ljudi, drage knjige, presudna saznanja, cela jedna lična, pojedinačna i neponoviva sudska bina, spase zaborava. A da fon na kojem ta sećanja naviru, fon rata, njegovi uzroci i posledice, nisu zanemareni, već su tu da oboje ceo život ne toliko rezignacijom koliko tugom, onom strašnom tugom što ide uz oprštanje sa svetom.

Iz ove osnovne razlike proizilaze i ostale. Vešovićeva knjiga je neumoljiva, ona se hrani ogorčenjem, nepristajanjem, njen dokazni materijal ne dopušta nijanse, njen referencijalni krug je sveden na neposrednu realnost, a asocijacije, prisećanja u tesnoj su vezi s tom realnošću. Sve su to uglavnom kratki zapisi, neki od njih objavljeni u novinama tokom rata, sa anegdotskom podlogom, dakle s likovima i situacijama, s poentom, tako da svaki zapis postaje mala novelistička celina. Iz njih izbija volja za pripovedanjem, a ne samo svedočenjem. Mada je ovo poslednje primarno. No, temperament pisca otkriva se ponajpre u tonu, gnevnom, pobunjeničkom: to je ton srdžbe koju jedno plemenito i razumno biće oseća pred prizorima nasilja i nerazumnosti. „Ja ne opisujem božićnu liturgiju u Sabornoj crkvi – reći će Vešović – pa da moram meriti svaku reč, nego popisujem zulume što su ih u Bosni pogradile srpske dahije. Jest, upravo dahije. Milošević, Karadžić, Mladić, Arkan, Šešelj, Maksimović, Ostojić, eto ti, svih sedam dahija“ Višnjićevih.“

Kulenovićeva knjiga nema tu energiju otpora, i u svojoj mešavini rezignacije i tuge, pre je istočnjačka, i svakako je jedan pozni izdanak Kulenovićeve davne fasciniranosti Indijom. Ne mogu da ne budem zadrivena usredsređenošću, mirom, skladom koji u njoj vladaju, odmerenošću njenoga tona, čak i u opisima najkrutnijih prizora. Kulenovićev pogled sličan mi je pogledu duše

što lebdi nad mrtvim telom od kojeg se nepovratno odvojila i žali zbog te prekinute veze.

No, obe se ove prirode, jedna gorštačka, sa gotovo kornejevskim osećanjem časti, koja nalaže da se bude neumoljiv prema onima koji se o čast ogreše, a druga istočnjački dekadentna, što će reći već umorna od velikih reči i velikih gestova, nalaze se u jednoj tački – u svom dubokom poštovanju života. Rat je stoga za oba ova pisca samo ogrešenje o sveto pravo na život, a sve su priče o velikim ciljevima, o „državnim razlozima“, samo mistifikacija gologa nasilja i fašisoidnog kulta smrti.

I u isto vreme kad su mi ove dve knjige došle do ruku, i dok sam ih tek prelistavala i osluškivala im ton, u pauzi sam nakratko upalila televizor. Bio je to Studio B. Čula sam, pre no što sam i videla sliku, jedan meketav glas seoskog proroka u kojem sam odmah prepoznala glas Matije Bećkovića. Bio je to kraj njegovog dvočasovnog recitala, pred preko dve hiljade slušalaca u Velikoj sali Kolarčevog univerziteta, u danu koji je nazvan danom njegove poezije. I čula sam nešto što slovi za pesmu, trajalo je to nekoliko minuta. Malo šta od toga pamtim, osim da su se reč krv i njene pridevske izvedenice ponavljale s opsativnom učestalošću. Sećam se nekakvih „potoka krvi“, krvi nevine dece koja luta, neko je u toj pesmi „oblizivao bratske rane“, i tako redom. Bio je to savršen primer nečeg što sam u tom istom času nazvala „vampirskom poezijom“ – žanrom koji je inauguirisao upravo ovaj pisac mnogo pre no što je rat počeo. I dok Kulenović i Vešović, ti svedoci pakla s prizorima istinske prolivene krvi, pišu bez ikakvog patosa, ovaj pesnik, zaštićen i tetošen, nateruje svojom vampirskom poezijom krv u oči svojih slušalaca, čiji je broj poražavajuća činjenica za svakog civilizovanog čoveka ove sredine.

(Sesija Beogradskog kruga, 1995)

O JEDNOJ PREĆUTANOJ ZBIRCI PESAMA

Godine 1995, u izdanju Beogradskog kruga, pojavila se zbirka pesama Miodraga Stanisljevića pod naslovom *Jadi srpske duše*. Koliko znam, o njoj nije napisan nijedan redak. Da li je došla do ruku čitalaca, to još manje znam. Ako se to nekim slučajem dogodilo, pronicljivom čitaocu nije bilo teško da nasluti razloge tog prećutkivanja. Procenjivanje ove zbirke zahtevalo bi od kritičara meru smelosti koja bi bila bar približna onoj s kojom je Stanisljević pisao. I ne samo da bi se o njoj pohvalno govorilo, no i da bi se ona napadala. U prvom slučaju, pre svakog estetskog suda, trebalo bi priznati istomišljeničku bliskost, u drugom slučaju, uprkos razlikama u pogledima na „opisane događaje“, trebalo bi imati smelosti da se poreknu pesničke vrednosti ove zbirke. Ćutanje je, dakle, u oba slučaja bilo najlagodniji izbor. Redovi koji slede samo su skroman pokušaj da se donekle ispunji ta praznina.

Šta ja tu zapažam okom neprofesionalca, osim onoga što mogu videti kao istomišljenik? Najpre poeziju koja izmiče jednostavnim žanrovskim klasifikacijama. Neumoljivost poleda na događaje koje obuhvata, a to su godine između 1989. i 1994, njen neskriveno podrugljiv ton, njen humor (u gotovo hipokratovsko-galenovskom značenju pojma, a kao „pisanje žučju“), sve bi je to moglo svrstati u satiričnu poeziju. („Oštra osuda jednog društva i ljudskih mana“, reklo bi se u školskim definicijama žanra.) No satira u svojim standardnim oblicima

ima razrađenu mrežu prosedea koji su neka vrsta odstupnice za autora. To je najpre sistematsko prikrivanje autorovog glasa, hiperbolizovanje pojave i tako uvođenje sumnje u verovatnost opisa, paraboličnost, pa tako i „opšta primenljivost“ povesti, a zauzvrat uprošćena leksika, razumljivost iskaza, jednostavnost forme, pa i prozodijska jednostavnost, kada je reč o poeziji. *Jadi srpske duše* pisani su, u tom pogledu, u jasnoj opoziciji sa standardima žanra. Kao prvo, autorov glas, autorova ličnost, sasvim su ogoljeni. Svet nije samo predmet opisa i komentara koji bi mogli prepostaviti piščevu distancu, njegovu božansku isključenost iz sveta i svedenost na pogled. On u tom svetu postoji i višestruko je u njemu ugrožen. Zbirka se otvara pesmom *Novembar 1989*, sledeći zakone hronologije, ali prvo lice u kojem je napisana i njen gotovo intimistički ton (uz parodiju „zimske idile“), jasno daju do znanja sa čijeg stajališta (point of view) treba čitati celu zbirku. I taj se otvoreni autorski glas, taj govor ugroženog i zgroženog bića, koje ima svoje ime i prezime, ponavlja s vremena na vreme u zbirci, sa svesnom namerom odavanja (pesme *Divlja gradnja*, *Ispovest*, *Crnorizac* iz „*Pravoslavlja*“, *Put bubašvaba*, *S poljskim miševima u baraci*, *Sedim u kafani za ohrabrvanje lopova...*, *Živeti u prizemlju, imati psa...*).

Drugom distinkтивnom crtom može se smatrati potpuno odustanje od hiperbole. Realnost je data u proporcijama i prema t, a što nam to liči na uvećanje bakterija pod mikroskopom, samo je stvar nelagodnosti koja prati svako suočavanje s neprijatnom istinom. Postoji jasna autorova želja da svoju poeziju ukotvi u realnost (koja se preko leksičke i zemljopisno i prirodopisno može identifikovati) tako da se ova iz nje ne može isčupati, ne može se drugim zameniti, pa se samim tim ni njen *smisao* ne može preneti na neki drugi plan, niti shvatiti metaforično. Srpsko-hrvatski rat (kome su posvećene tri pesme tog naslova), rat u Bosni (*Jadi srpske duše*, *Iznad purifikovanih naseobina*, *Rođenje Republike*, *Omarska*, *Koliko smrti da se napravi jedna kneževina-opereta?...*, *Srbi pišaju na Sarajevo*), razlozi zbog kojih su vođeni, način na koju su vođeni, posledice do kojih su doveli (*Sve se sliva u naš*

levak, Bog dobre prilike, Pesma ratnih zločinaca), despotska vladavina (Tirančić smišlja zahvalnicu narodu, Mora, Osvajačev nočurno), podanička poslušnost podržana umovanjem popova i pesnika o „velikim ciljevima“ (U doba kad je sluganstvo..., Poeziji akademika M..., Šetnja, Crnorizac P.), sve je to predviđeno tako da će se jednoga dana do tančina poklopiti s dokumentima, sa „svedočenjima časnih ljudi i pouzdanih svedoka.“

Čak i kada pribegava obliku koji bi se mogao označiti kao parabola (pesma *Mora*), parabola o vladanju, u konkretnom slučaju, sa jasnim osloncem na *Magbeta*, Stanislavljević daje dovoljno signala za nedvosmislenu prepoznatljivost drugog sloja pesme („*Maslinki grčkog prijateljstva / prejela se...*“). Potpuna prepoznatljivost događaja i likova, direktna imenovanja ili upotreba inicijala, sve to ukazuje na nameru da se izbegne dvo-smislenost, pa tako i samom piscu uskrati odstupnica. Nema satiričke zamućenosti referenci i njene svespasavajuće opštosti. Stanislavljević piše o srpskom udelu u događajima sa osećanjem „metafizičke jeze“ zbog nesaglasnosti svog bića i „bića naroda“ kakvim se ono pokazalo u ovim vremenima (*Avarski đaci*). (Crnorisci, pesnici i filozofi već su to nazvali izdajom.)

Poezija se komplikuje na jednom drugom nivou, na nivou forme, koja je „otežana“, jednako kao i leksika (čiji je spektar vrlo širok i ide od arhaizama do savremenog žargona), izbegavaju se pravilni metrički sistemi, koji automatizuju stih (narušavanje obične semantičke proporcije klasičnog stiha dolazi od velikog Stanislavljevićevog iskustva u radu na stihovanim komedijama). Pesme čuvaju „marginu nejasnog u izražavanju i mislima“ i inače svojstvenu Stanislavljevićevu poeziju. Tako jedna sasvim razgolićena sadržina (koja je, treba li reći, u ozbiljnom sukobu sa „horizontom očekivanja“ velikog broja virtuelnih čitalaca), postaje gotovo hermetična, čime pisac ne samo da čuva svoj rukopis, već želi i da izbegne populističku jednostavnost standardnih satiričnih oblika.

Zbirka, međutim, počiva na konstruktivnim načelima proze, na njenoj „sižejnoj dinamici“. Naime, kako pesme nastaju kao

neposredna reakcija na događaje, njihov hronološki poredak uspostavlja narativni niz u kojem svaka pojedinačna pesma ima ulogu poglavlja. Pesme imaju *minimalnu fabulu*, likove, ponekad i dijalošku konstrukciju. Nijedan siže ne izlazi iz okvira osnovne povesti, omeđene događajima u pomenutim godinama: socijalna i politička klima u Srbiji 1989–1990, početak rata u Hrvatskoj 1991, godišnjica martovskih događaja 1992, rat u Bosni 1992–1994. Ova je konstrukcija, naravno, „*slučajan*“ rezultat, ali takav da zbirku pesama pretvara u veliku formu, u *poemu*.

U ravni fakata, ona je *istorija beščašća*. Na podlozi te isto-rije izvlači se jedan uopšteni zaključak (koji u odnosu na fakte nema nikakvo povratno, umanjujuće dejstvo, naprotiv) i glasi: „*I inače besmislen ovde je opak./ Naime život.*” Satira prestaje tu gde počinje neutešnost.

(1996)

RAZARANJE JUŽNOSLOVENSKOG KULTURNOG IDENTITETA

Južnoslovenska kultura nepovratno je uništena. Ova se tvrdnja može učiniti preteranom samo onome ko previđa primarne motive rata koji se vodio na prostorima ex-Jugoslavije i nema dovoljno uvida u njegove dosadašnje posledice. Stoga krenimo od njegove ideologije, jer ga upravo ona čini različitim i po posledicama fatalnijim u odnosu na dosadašnje prototipe rata. Inspirisan idejom o „etnički čistim državama“, idejom previše apsurdnom da bi se prema njoj imalo dovoljno predostrožnosti, ovaj je rat imao za cilj da ukloni sve tragove „drugog“ kako bi stvorio „čist“ prostor za one istorodne, istovetne i, razume se, „superiorne“ u odnosu na te druge. Stoga je na prostoru Hrvatske, a pre svega na prostoru Bosne i Hercegovine, sistematski uništavana jedna kultura nastala na principu ukrštanja i jedinstva različitosti. Njen dosadašnji identitet zasnovan na diverzitetu trebalo je zameniti uprošćujućim identitetom jednoobraznosti. Otud rušenje crkava, džamija, manastira, grobalja, biblioteka, arhiva i stambene arhitekture sa jakim tradicionalnim (pretežno orijentalnim) obeležjima. Činjenica da su gotovo svi ti objekti uništeni izvan neposrednih ratnih dejstava, ukazuje na već pomenući cilj: ne samo razdvojiti i razgraničiti, već i izvesti neku vrstu hirurške intervencije na kolektivnom sećanju, iz kojeg je trebalo odstraniti, poput kakvog bolesnog tkiva, tragove „drugog“. Budući da je ova pojava bez presedana na ovim prostorima, razlozi za nju

ne mogu se tražiti u kvaziistorijskim stereotipovima o večnoj balkanskoj netrpeljivosti među verama i narodima. Jer u ovim prostorima kulturu nije odlikovao samo diverzitet, već i kontinuitet: kultura svakog od ova tri naroda (Muslimana, Hrvata i Srba), sa svojim nesumnjivim specifičnostima, nastajala je najčešće istovremeno kad i ostale, ponekad u cikličnom smeđivanju prioriteta, ali retko kad na ruševinama neke od njih. Jer da je bilo tako, Srbi danas ne bi imali nijedan od svojih znamenitih srednjovekovnih manastira, na primer. I jedan od najkrupnijih paradoksa ovoga rata je sledeći: opsednuti istorijom, motivisani njome, svi ovi narodi izlaze iz rata gotovo bez ikakvih materijalnih tragova svoje istorije.

Čak i ono što se smatralo trajnom sponom među pomenu tim narodima, a to je jezik (nazivan srpskohrvatskim ili hrvatskosrpskim) raspada se na tri samostalna jezika koja teže nasilnom razlikovanju. Hrvatski, srpski i bosanski (sa izgledima da im se, kao četvrti, pridruži i crnogorski) prolaze kroz prinudnu metamorfozu, koja je posledica administrativnog (političkog) nasilja nad bićem jezika, nad njegovim leksičkim fondom i sintaksičkim normama, čak i nad govornim navikama pojedinih sredina. U takozvani bosanski jezik prodiru turcizmi u meri koja ga vraća na standarde XIX veka, u hrvatskom stiču legalnost reči iz fundusa pavelićevske leksike, u srpskom se izbegava (mada još ne uklanja prinudom) svaka takozvana „zapadna varijanta“. Tekstovi pisani na jednom od tih novih jezika, ukoliko se nekim slučajem pojave u drugoj sredini, „prevode se“, što će reći prilagođavaju novoj leksici i dijalektu sredine. (Pojava pre svega uočljiva u Hrvatskoj, a u novije vreme i u Crnoj Gori.) I umesto da se bogati sinonimskim potencijalom dosadašnjeg zajedničkog jezika, svaki od tih jezika siromaši i deformiše se ili arhaizuje ne bi li se tako postigle razlike koje će ga učiniti nerazumljivim za one „druge“. Nesreća je tim veća što se ti novostvoreni jezici počinju razlikovati od jezika književnog nasledja i to do te mere da sopstveni klasici (Kralježić, Andrić, recimo), čija se dela sve ređe preštampavaju, prestaju biti jezičkim nor-

mama i mogli bi se vrlo brzo pretvoriti u pisce uz čije tekstove treba obavezno štampati takozvane „rečnike manje poznatih reči“. Ruše se dakle ne samo spone među narodima, zasnovane pre svega na zajedničkom jeziku, već se unutar jednog naroda pravi jaz između njegovog književnog nasleđa i „nove“ književnosti za koju se prave nove jezičke norme. Istorija svakog od naroda treba da započne kao da ničeg pre toga nije bilo, u svest svakog od njih želi se ubaciti jedan novi „program“ koji bi trebalo da poništi prethodne, pre svega sve ono što ih je u tom „pre“ povezivalo.

Raniju jezičku simbiozu i činjenicu da su svi dijalekti, preko književnosti, i ne samo književnosti, bili poznati svima, pokažeću na jednom primeru. Reč je o sažimanju različitih jezičkih i književnih tradicija sa južnoslovenskog prostora do kojeg je došlo zahvaljujući prevodu jednog klasičnog dela francuske književnosti – Molijerovog *Don Žuan*. Prevod je 1984. uradio Danilo Kiš. U prevodilačkom poslu on se našao pred jednim ozbiljnim problemom: trebalo je pronaći ekvivalent za Don Žuanov jezik, za njegovu aristokratsku leksiku i retoriku, i ekvivalent za narodski govor Molijerovih seljaka koji potiču iz mediteranskih krajeva. I Kiš ih je pronašao u književnim i pozorišnim tradicijama dvaju naroda, hrvatskog i srpskog, i od toga je načinio amalgam. Don Žuan govori jezikom srednjovekovne srpske književnosti, jezikom koji se zadržao sve do XIX veka u takozvanim višim oblicima, pored ostalog u istorijskim komadima jednog od najznačajnijih srpskih pisaca tog vremena, Jovana Sterije Popovića. Seljaci pak govore jezikom hrvatske renesansne književnosti, čiji je najbolji predstavnik dubrovački pesnik i dramatičar iz XVI stoljeća, Marin Držić. Tako su se dve jake književne linije, i dva njihova najznačajnija predstavnika, našli objedinjeni u sjajnom prevodu dela jednog francuskog pisca. Ta je prevodilačka tvorevina mogla da opstaje u obema sredinama i da bude jednakobliška, hoće reći razumljiva, i hrvatskoj i srpskoj pozorišnoj publici. Tim pre što su dela ovih pisaca, Držića i Sterije, nekada ulazila u obaveznu lektiru jednakobliških

hrvatskih đaka. Danas, naravno, niti srpski đaci čitaju Držića, niti hrvatski Steriju. I ovo je samo jedan primer drastičnog sužavanja polja znanja pa tako i polja zračenja duhovnih vrednosti svakog od tih naroda.

Skrenetu pažnju i na činjenicu da su školovani Slovenci i Makedonci bili zapravo dvojezični, jer je svako uz maternji jezik učio i srpskohrvatski, dok su se najznačajnija dela slovenačkih i makedonskih pisaca prevodila i učila u školama i na fakultetima. Predmet koji sam nekada predavala na Fakultetu dramskih umetnosti zvao se Istorija jugoslovenskog pozorišta. Postati deo te istorije moglo se samo zahvaljujući nečem što bi se moglo nazvati apsolutnom vrednošću koja je u svakom od jugoslovenskih naroda imala ili mogla imati odjeka. Videti na slovenačkoj sceni srpskog ili hrvatskog pisca, ili pak slovenačkog u hrvatskim i srpskim pozorištima, biti makedonski reditelj a režirati u Beogradu, biti zagrebački glumac a igrati u beogradskim pozorištima, sve je to bilo sasvim prirodna pojava koja je samo pojačavala znatiželju publike, jer je obećavala novinu koja će razbiti monotoniju vladajućeg stila. I ne samo zbog administrativnog državnog zajedništva, već zbog same prirode razvoja modernog sveta kojem smo svi skupa, uprkos političkim ograničenjima, ipak pripadali, zakoni prožimanja bili su vladajući. Nije bilo centralizacije, jer je nekad u kulturnom smislu bila najzanimljivija Ljubljana, nekad je to bio Zagreb, a nekad Beograd ili Sarajevo i Skoplje. A sve je to smanjivalo politički pritisak na kulturu: uvek se negde otvarao ventil i dopuštao svima da dišu. Danas toga više nema, kultura je u rukama lokalnih tirana, a pomoći ni od kuda ne dolazi.

Nove etničke mape izmenile su kulturnu mapu ex-Jugoslavije. I mada se ova poslednja ne iscrtava ni rekama, ni brdima, njene granice nemaju više transparentnosti i gotovo će ih biti teže prekoračiti (jer su u pitanju mentalne zabrane) nego one administrativne. Ulazimo dakle u proces sasvim suprotan onome koji važi za moderan svet. Stoga sam sklona da sve što se dogodilo na ovim prostorima nazovem kulturnim samoubi-

stvom južnoslovenskih naroda, imajući pri tome na umu ne samo hrvatsko-srpsko-muslimanski entitet, već i slovenački i makedonski. Jer svi smo mi skupa bili jedna velika slovenska enkлава u okruženju koje nam nije bilo naklonjeno i prema kojoj su se sve ostale slovenske celine odnosile s naglašenom superiornošću čak i onda, i naročito onda, kad su se izdavale za naše zaštitnike. Stoga ne treba zaboraviti da će uništenje južnoslovenskog kulturnog identiteta dovesti u pitanje i naš dignitet u odnosu na ostatak slovenstva. A upravo u odnosu na taj slovenski kulturni kompleks mi smo imali nekoliko presudnih prednosti i distinkтивnih crta.

Ta specifičnost, za koju ću navesti nekoliko primera, bila je posledica uzajamnog delovanja mediteranskih, srednjoevropskih i orijentnih kulturnih zračenja. Hrvatska primorska književnost, recimo, nikad se nije utopila u romansko more, jer je jedan jak slovenski folklorni potencijal davao specifičnu boju onim oblicima koji su preneseni iz italijanske renesansne kulture. (Držić je za to najbolji primer.) Sama ta kultura, premljena kroz slovensku jezičku prizmu, kroz slovenske narodne forme, vršila je pohod na sever dajući mediteransku auru i srednjoevropskom, dakle kontinentalnom delu slovenstva. Tako srpski barok u vojvodanskim prostorima ima mediteransku podlogu u onoj meri u kojoj je sam taj stil mediteranska, kontrareformacijska konsekvensija. Specifično pak srpska srednjovekovna umetnost, kao odblesak poznovizantijske, praktično nije imala kontinuiteta i njen je kult uvek bio (kao što je i danas) prevashodno političke i ideološke prirode. Srpska građanska kultura, čiji smo izdanci, razvijala se izvan tih okvira i formirala se pod jakim orijentalnim uticajem, ukrštajući ga sa svojom folklornom tradicijom i prosvjetiteljskom ideologijom, u prvom redu. I upravo u času kad smo počeli da polako izlazimo iz gусте senke kultura ostalih slovenskih naroda, Rusa i Poljaka, u prvom redu, kad je pojam jugoslovenske kulture postao polako prepoznatljiv na podlozi nekoliko čvrstih repera, dogodilo se ovo što se dogodilo. Sada sve iznova treba počinjati

i to, kao što je slučaj sa Srbina, sa teškim bagažom zločina učinjenih tokom rata.

Došlo je do potpunog prekida komunikacija među narodima, do potpune izolacije svakog od njih. I gledano iz perspektive budućnosti kulture, to mi se čini jednom od najnesrećnijih posledica ovoga rata. Da li će se jednoga dana među tim narodima uspostaviti trgovačke veze sasvim je nebitno pitanje sa stanovišta problema koji nas zanima. Znamo, naime, da kultura nije što i trgovina, u njoj važe surovi zakoni ireverzibilnosti i ono što je uništeno, uništeno je zauvek. Ono što se još da rekonstruisati, a to je razmena duhovnih vrednosti, shvaćenih gotovo kao roba, nimalo neće biti jednostavna pored ostalog i zbog već pomenutih promena u jezicima i odluke da se oni moraju smatrati različitim. Jer ako priznate da jednog srpskog pisca, recimo, možete štampati i čitati u Zagrebu u izvornom obliku, bez prevoda, to znači da priznajete kako razlike u jezicima ne postoje, ili su savršeno nebitne za razumevanje teksta, a to bi ušlo u red svetogrdnih priznanja. Samim tim prisustvo literature drugih naroda biće sistematski sprečavano. Naravno, u ludost prevodenja neće ući ni oni najludi, jer to bi bilaapsolutna farsa. No, najveći problem predstavlja potreba za samoizolacijom. Ona je inspirisana netrpeljivošću, strahom i podozrenjem, indukovanim tokom ovih godina. Ali je ona istovremeno nasušna potreba mediokriteta koji čuvaju svoj ograničeni prostor, kao prostor za sopstvenu robu koja ne trpi konkureniju, jer konkureniju ne bi mogla ni izdržati. Svi su ti narodi sad opsednuti željom da se potvrde u takozvanom velikom svetu a da za to imaju još manje izgleda no što su ga imali dok su predstavljali heterogeno zajedništvo pod okriljem ex-Jugoslavije. Pre svega jer postoji ogroman jaz između onog što je njima potrebno na „internom tržištu“ i onoga što bi se moglo „izvesti“: svaka se od tih malih, izolovanih kultura pretvorila u jeftine bazare nacionalno „čiste“ robe, bez ikakve moralne i estetske relevantnosti za bilo koga izvan tih uskih miljea. Tome treba dodati i činjenicu da ta novostvorena umetnost, tačnije

kvaziumetnost, koja služi indoktriniranju sopstvene sredine, sistematski uzgaja netrpeljivost prema „drugom“. Jednom indukovana ta se netrpeljivost ne može više ni kanalizati ni svesti u željene granice. Ona se pretvara u neko opšte stanje duha, u endemnu bolest koja truje odnose među ex-jugoslovenskim narodima, ali i njihove odnose sa svetom. Iz te netrpeljivosti, koja je često samo oblik ispoljavanja nesigurnosti, rađa se gotovo paranoidna podozrivost. Činjenicu da je takozvani „veliki svet“, ili prosto Zapad, potpuno nezainteresovan „za sjaj i bedu“ balkanske istorije, kao što počinje da gubi zanimanje i za kravu balkansku stvarnost, dakle tu jednostavnu činjenicu nezainteresovanosti, svi ovi narodi pretvaraju u paranoidno osećanje „planetarne zavere“ i razlog više za izolaciju i samodovoljnost.

Za ova uopštavanja imam dovoljno razloga, hoću reći raspoložem dovoljnim brojem primera koji me utvrđuju u uverenju da je paranoja bolest ovih prostora i da nije niko pošteđen, od Slovenaca do Makedonaca, između kojih stoje ovi zakravljeni narodi koje već i ne treba imenovati. No, ima nekakvog sistema u tom ludilu. Naime, iznova se vraćam na vladavinu mediokriteta u svakoj od sredina, vladavinu koja se može održati samo u izolaciji. Sve podele koje bi se i mogle uspostaviti unutar tog bratstva mediokriteta sasvim su nevažne. U ovom času, na primer, u Srbiji je došlo do oštре polarizacije između nacionalističkih pisaca po čijim je sloganima i vođen ovaj rat i takozvanih postmodernista, koji smatraju dovoljnim što nisu nacionalisti da bi svoja dela proglašili vrednim. Njihov sukob ne vodi proveri vrednosti, jer u svima njima postoji strah od te provere. Ono oko čega se oni spore jeste prostor: svi su zahvaćeni opštom zarazom „čišćenja drugih“ kako bi se obezbedilo što više prostora za sebe. U beogradskom podzemlju, u svetu kriminala čiji poslovi u Srbiji jedini cvetaju, stvoren je jedan sjajan izraz koji najbolje odslikava situaciju. Naime, kada su jednog kriminalca zapitali kako stoje stvari u njegovom poslu, on je odgovorio: „Mala bara puna krokodila.“ Ovom se pištoresknom slikom može označiti jednak politička, socijalna

i kulturna situacija. Sačuvana je samo neka vrsta animalnog vitalizma i jedino se uz njegovu pomoć može opstati na površini. Naravno, može mi se reći da je to gotovo planetarna pojava, da je to oblik ljudskog ponašanja koji je, na nesreću, najrasprostranjeniji i da je osrednjost ne samo svuda vladajuća no i svuda jednakoj neprijateljskoj prema stvarnim vrednostima. Stvari ipak drugačije izgledaju u malim izolovanim svetovima, a to je na ovaj ili onaj način svaka od državica sa prostora ex-Jugoslavije. Ne bih se usudila da razvijam tezu kako stvarni dar ne može biti vezan za retrogradne ideologije, a nacionalizam spada u te ideologije, mada bih s više smelosti tvrdila da iz retrogradnih ideja ne može nastati valjano umetničko delo. No, činjenica je da je nešto uistinu vrednih dela u ovim godinama nastalo upravo iz antinacionalističke vizure i iz pera umetnika kojima je to osećanje strano, a njihov dar nesporan. Međutim, oni su sistematski marginalizovani i njih ne opstruiraju samo nacionalistički pisci, već i svi oni kojima smeta njihov dar. I dok su ranijih godina ti i takvi pisci mogli očekivati razumevanje i priznanje u drugim jugoslovenskim sredinama, sada za to ne postoje mogućnosti. Oni su u poziciji „ugroženih vrsta“ koje, međutim, nema ko da zaštiti.

Na kraju ovog izlaganja, imajući na umu kontekst, reći će nekoliko reči o stanju u pozorištu u ovih gotovo deset godina nepodnošljive vladavine Slobodana Miloševića. Kako s njegovim dolaskom na vlast u Srbiji i započinje izolacija, moja su znanja o pozorišnoj situaciji u ostalim ex-jugoslovenskim državama ograničena i stoga će govoriti samo o Srbiji. Pozorište je, treba odmah reći, pratilo, hoću reći podržavalo, sve faze Miloševićevog političkog uspona, odigravši u ovih nekoliko poslednjih godina jednu od najsramnijih uloga u svojoj istoriji. I ta se uloga može podeliti u tri faze. Pozorište je najpre brižljivo gradilo privid subverzije u odnosu na komunistički sistem i poigravajući se starim zabranama zapravo samo stvaralo prostor za nove tabue. Umesto otrežnjenja doprinosilo je novoj inkontrinaciji: elaboriralo je argumente za nacionalne rasprave i

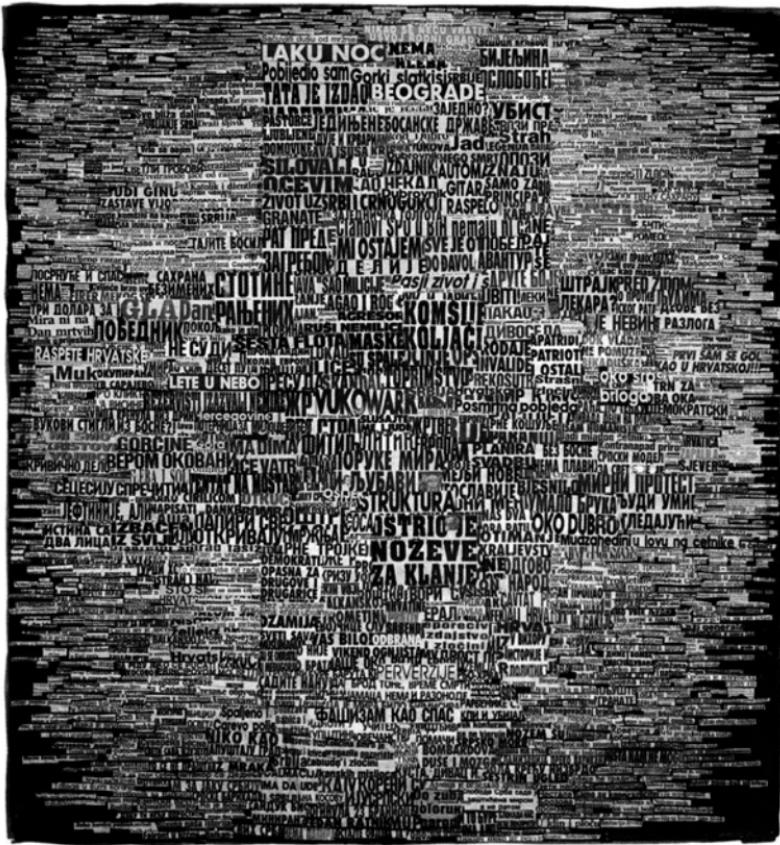
svađe, nudilo retoričke klišee u koje je pakovalo takozvane razine za nacionalnu mržnju. Kada je rat buknuo, kad se papier-maché pretvorio u opipljivu stvarnost ruševina a veštačka krv u pravu, stavljena je u pogon velika mašinerija zabave koja je trebalo da umiri kolektivnu nečistu savest. Beogradska su pozorišta u dvema najtragičnijim godinama rata, 1993–1995, bila verovatno prva u svetu po broju izvedenih vodvilja, nije izostao ni Meterlink sa *Plavom pticom*, dok se za opremu baleta i opera davao novac čija je svota uveliko premašala materijalne mogućnosti zemlje. Na svega dvestotinjak kilometara od strašnog ratnog poprišta i u vreme najveće socijalne bede pozorište je održavalо bestidnu iluziju da nema ni rata ni bede, ili što je još gore, da taj rat i beda imaju smisla i to nekog višeg smisla. Kada je ratna mašinerija zaustavljena, kada se video da je rat doneo ogromne nesreće i dojučerašnjim osvajačima, a da projektanti rata mogu završiti pred Haškim tribunalom, pozorište se pristilo da možda sve to nije imalo smisla, da naša savest nije baš tako čista i da bi se možda još moglo spasti bar malo ugleda. Došli su dakle na red i komadi nastali uglavnom iz pera mlađih pisaca, u kojima se, više setnim no pobunjeničkim tonom, govori o jednoj uništenoj generaciji koja, na svoju nesreću, ne može, po nekoj staroj tragičkoj shemi, pripisati krivicu samo očevima, pošto je ona svojom pasivnošću, svojom sebičnošću, pa i svojim otvorenim pristajanjem jednako odgovorna. Čak i svojim masovnim odlaskom iz zemlje, što je možda i bio jedini način da se demonstrira protiv ideologije rata, mlađi su smanjili energiju pobune i olakšali posao gospodarima rata. Pozorište, dakle, počinje da svedoči o nečistoj savesti tih mlađih ljudi. Činjenica je, međutim, da se sve to i ovoga puta uklapa u Miloševićev politički program, da sada samo služi njegovoj takozvanoj „mirotvornoj politici“. Sreća je jedino što situacije i osećanja o kojima je sada reč deluju otrežnjujuće i što ovo poklapanje sa interesima režima neće imati loših posledica. Ovaj se trenutak podudario i sa smenom generacija: na scenu je stupila jedna talentovana mlada generacija glumaca, reditelja, pa i pisaca. I

mada su mehanizmi korumpiranja i dalje vrlo jaki, a Miloševićeva vlast gotovo apsolutna, možda ova nova generacija neće upasti u zupčanike njegovog režima. Tako bi se mogla konačno završiti ova sramna epizoda iz istorije našeg pozorišta (iz naše istorije uopšte).

(Grenobl, jul 1996)

CRNO NA BELO

Pre ravno trideset godina, 1967, nastao je Tikvešin bakropis akvatinta *Brdo s križem*. Jedan majušni krst na brdu u čijem podnožju vidimo obrise kuće bez krova, nekoliko kvrgavih stabala i golo polje koje preseca put. Nema nikoga na putu, nema nikoga u polju. Pejzaž, uprkos svemu, nije sumoran, možda samo melanholičan. Krst je tu tek detalj, pre fokusiran naslovom dela no svojom dominantnom pozicijom u pejzažu. No ta pozicija jeste dominirajuća: krst ima funkciju kote. Te 1967. dospeo je na sliku po jednom sistemu selekcije koji je ovom ornamentalnom detalju davao metafizičko značenje. Tridesetak godina kasnije, on je na Tikvešinim kolažima dominirajući, središnji znak, sa „argumentalnim“ svojstvima. Obrisi masivnog krsta jedva su vidljivi, jer su upisani u jednorodnu sadržinu, istu onu koja i njega ispunjava. Potreban je pokatkad napor da se on nazre. Oni koji u ovim vremenima imaju „ozbiljne probleme s vidom“ mogu ga i ne zapaziti. No, upisana sadržina ne da se prevideti. Njena je materija crpljena u „trenucima očajanja i dokolice“ iz velike mašinerije rata koju je ovih poslednjih godina predstavljala štampa. Ostromi kolaži, dimenzija 180 x 160, s pretežno crnom, korotnom podlogom, nastali su strpljivim slaganjem reči, likova i prizora u čijem je znaku proticala ova „istorija beščašća“. Njeni su grubi tragovi zatrli ne samo pređašnji Tikvešin likovni svet no i celokupan materijalni i duhovni svet iz kojeg je potekao. Paradizo večnog leta i meditativnu osamu

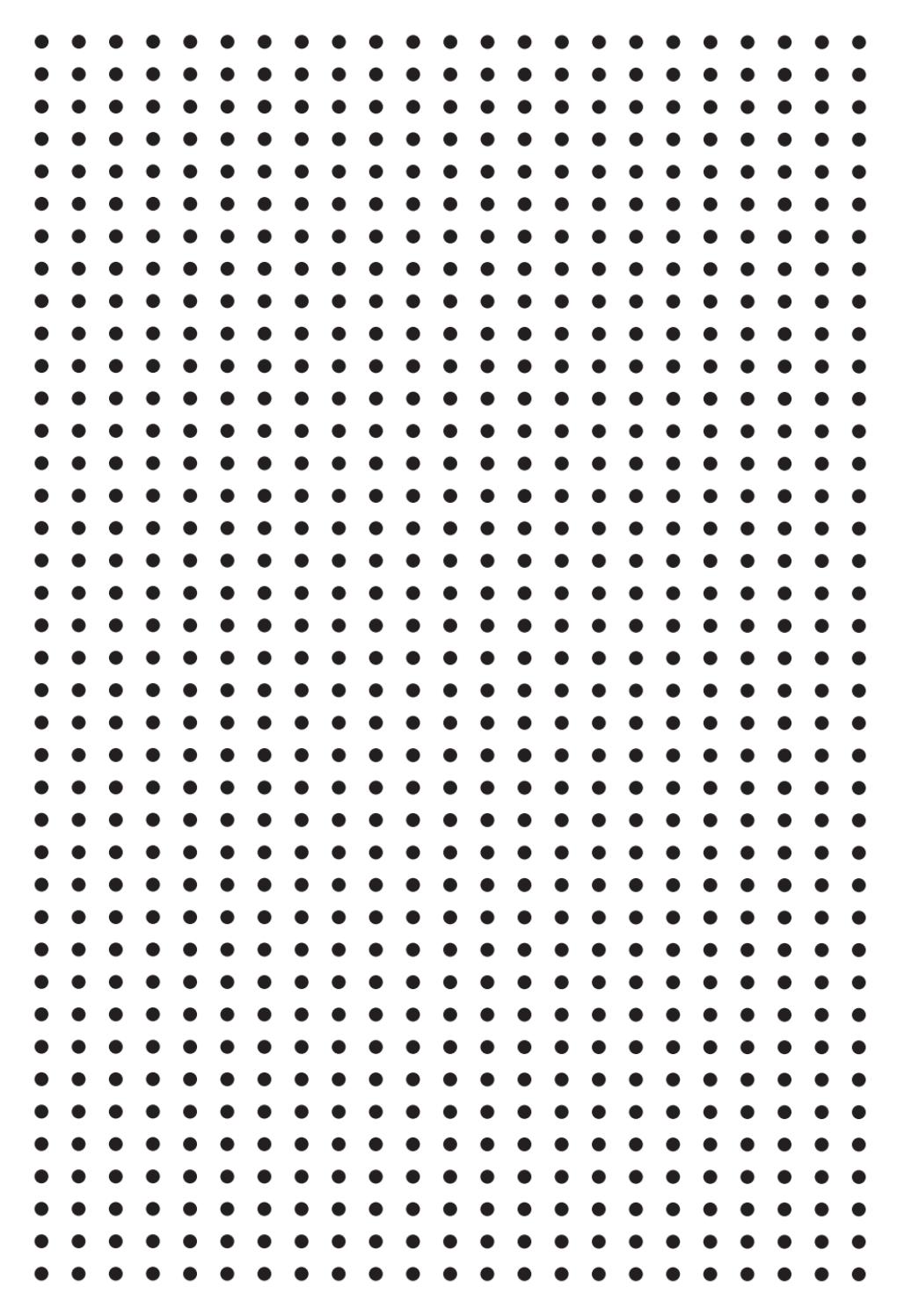
OŠTRIO JE NOŽEVE ZA KLANJE

naslovi i podnaslovi iz štampe

180 x 165 cm, 1993.

koju ne remeti ni prisustvo mediteranski raskošnih žena što se „osmehuju kao da se smrt ne tiče njihovog mesa“, nepovratno su zbrisali prizori kontinentalnog, gotskog varvarstva, životni elan zamenjen je elan mortalom, a likovi „učenika Hegesijeve škole“, ti „nagovarači na smrt“ i egzekutori, njihove reči i njihova dela, stoje sad pred nama i svi bismo na njih morali da gledamo s nelagodnošću pasivnih svedoka i sa strahom onih koji će možda još dugo živeti u njihovom okruženju, prisiljeni da sa njima dele plodove njihovog razbojništva. Pogotovu svi oni među nama što se diče pripadnošću „hrišćanskoj civilizaciji“ u čiji je simbol, *križ/krst*, nimalo metaforično, upisan sav trošan materijal ovog svedočenja.

(Tekst u katalogu za izložbu
Dnevnik jednog štampomana, CZKD, 1997)

DRUGI DEO

.....

(1999–2014)

01

UŽAS IZGUBLJENIH GODINA

Vaša knjiga tekstova, zapisa i intervjuja *NEMOĆ OČIGLEDNOG* iščitava se kao „odveć ljudska“ reakcija osnovnog prava da svako ima svoj stav. Naslov asocira na ambivalenciju spoznaje i nemoć usamljenog intelektualca čiji govor sa margine upozorava na katastrofu i uniženost jednog totalno poremećenog sistema vrijednosti i nemogućnost iznalaženja alternative tipa *MOĆ NEVIDLJIVOG*?

Da, u pitanju je potpuna nemoć, što je pokazao tok događaja u ovih poslednjih deset godina. Kad većina ljudi ne vidi, ne želi da vidi, ili, što je najgore, želi da vidi upravo to što vidi – a tatkivih je bilo najviše – onda je ukazivanje na te opake očiglednosti uzaludno. Što nas ne oslobađa obaveze da to činimo. No nije u pitanju samo obaveza, nije u pitanju samo osećanje dužnosti. Čini mi se, naime, da su svi oni koji su se od prvog dana pobunili protiv načela i posledica, i to vrlo brzo vidljivih posledica, jedne opake politike, bili u prvom redu vođeni nekim moralnim instinktom, koji nije imao nikakve veze ni sa inteligencijom ni sa obrazovanjem. Ti su ljudi prosto odmah osetili da ima nečeg užasno podlog, užasno naopakog, nemoralnog i opasnog u političkom programu koji većina podržava. Stoga sam sklona da tvrdim, sa svom odgovornošću koju takva tvrđnja povlači sa sobom, da su sve otvorene pristalice te politike, ali i svi oni koji se protiv nje nisu pobunili od prvog časa instinktom i utrobom,

kojima od nje nije bilo zlo do očajanja – prosto nemoralne oso-be. Jer, može se manipulisati ljudskim neznanjem u sferi činjenica, može, recimo, velik deo Srbije da opusti u vreme pomra-čenja Sunca, zbog panike koju je stvorila RTS, jer su većini ljudi nepoznate prirodne pojave te vrste, ali se to ne dotiče moralne sfere. Međutim, ako se postigne visoka saglasnost oko ideje da su vam bogom dana veća prava od drugih, da je vaš život veća svetinja od života drugih, e onda smo u moralnoj sferi, i tu više nema mesta priči o neznanju, nepućenosti u činjenice, o „ispri-ranju mozga“. Ako i uzmem da je spoznaja ambivalentna, kako kažete, moral nije ambivalentan i kad je nešto podlo to je podlo svuda i u svako vreme. Jer ako postoje konstante u ljudskoj pri-rodi, postoje i konstante u sudu o onome šta je dobro, a šta zlo. I užas nastaje kad se u sferi prosudivanja izgube kriteriji. A u Srbiji se u poslednjih deset godina upravo to dogodilo.

U jednom tekstu iz 1995. godine naslutili ste antropološku katastrofu srpskog naroda kroz moralni pad vezan za ratove na prostoru bivše SFRJ! Gdje naslućujete tačku porijekla ideologije „krvi i tla“, koja je na kraju dovela i do samouništenja?

Hajdete da najpre pogledamo u oči činjenicama vezanim za ratove na teritoriji bivše SFRJ. Imamo najpre kratkotrajan rat u Sloveniji koji se možda i mogao učiniti opravdanim, jer je na-vodno vođen za očuvanje integriteta države. No i on je zapravo bio bez legitimiteta, jer ga je vodila jedna opaka politička garni-tura na čelu sa aktuelnim predsednikom Jugoslavije, čiji je cilj bio sasvim transparentan – nametnuti svima jednu autokratsku vlast, koja pri tom uživa podršku najbrojnijeg naroda u zemlji. A to je značilo ne samo produžiti život jednom sistemu i ideo-logiji koji su u celoj Istočnoj Evropi bili na umoru, već sebe dra-govoljno podrediti srpskoj dominaciji za koju se otvarao carski put. Kada ta prvobitna zamisao nije ostvarena, onda se krenulo u otvoren rat za teritorije, najpre u Hrvatskoj, a zatim u Bosni i Hercegovini, rat za koji se postiže gotovo apsolutni konsenzus

srpskog naroda: tenkovi koji odlaze u istočnu Slavoniju zasipaju se cvećem, regrutuju se dobrovoljci, stvaraju paravojne jedinice, a zatim razaraju gradovi, proteruje nesrpsko stanovništvo ili najokrutnije ubija, u BiH se zauzima 75 procenata teritorije, otvaraju se logori, ruše spomenici, tri i po godine Sarajevo se drži pod opsadom, osvaja se Srebrenica uz potpun izgon muslimanskog življa i likvidaciju oko 8000 muškaraca i na kraju, za samo nekoliko nedelja proteruje se oko 800 000 hiljada albanskog stanovništva sa Kosova, uz pljačke, masovna ubistva, rušenje i paljenje kuća. Eto, to je bilans jedne politike koja je uživala podršku naroda i to ne podršku iznuđenu prisilom, već poteklu iz uverenja da su i ciljevi i sredstva te politike legitimni. I kad svet odluči da konačno stane na kraj tome, onda mi vapimo do neba o nepravdi koja se čini nad nama i na kraju ne znate šta je odvratnije: da li bahatost i okrutnost ispoljene u danima „ratne sreće“ ili ovo lamentiranje, ovo samosažaljenje, ovi vapaji za samilošću. Pa koga smo mi to ovih deset godina pošteli, prema kome smo pokazali samilosti, u čiju smo se to mi zaštitu stavili, osim u zaštitu sopstvenih „nacionalnih interesa“ koji su surovo ugrožavali interes drugih? I ja sam uverena, i ovo kažem s gorčinom i očajanjem, da biste i danas na pitanje da li su Karadžić i Mladić, da li su Milošević i njegova policijska, vojna i politička kamarila ratni zločinci, dobili u većini negativan odgovor. Moramo konačno iz sfere iracionalnog preći u sferu racionalnog, nama se mora pružiti detaljan uvid u događaje, nama se moraju predložiti dokumenta, mi moramo biti suočeni sa slikama događaja u njihovom hronološkom redosledu, da bismo konačno uspostavili vezu između uzroka i posledica, da bismo, recimo, jasno videli šta prethodi izgonu Srba iz Krajine, šta prethodi ovim današnjim surovim dešavanjima na Kosovu čije su žrtve Srbi. Postavlja se samo pitanje ko će biti spreman da to učini i neće li jednoga dana opozicija, kad dođe na vlast, a valjda taj čas nije daleko, zbog svoje lične odgovornosti za događaje i dalje zamagljivati njihovu pravu prirodu. Ako se to dogodi, mi još dugo nećemo živeti u jednom zdravom društvu.

Dok ovo govorite pada mi na pamet jedna neočekivano „angažovana“ rečenica koju sam pronašao u jednom vašem intervjuu iz 1982: „jer mentalitet vam može biti nesrećan koliko i događaji! Iako ste tada mislili na pozorište(!) utisak je da su dramatični događaji na našem prostoru u poslednjoj deceniji na očigledan način „objektivizovali“ ovaj vaš iskaz.

Ja nemam, na žalost, temeljnijih znanja o etnopsihologiji iz koje se crpu uopštene odlike etniciteta i mentaliteta, čak mislim da ima nečeg opasnog u tim etnopsihološkim uopštavanjima. Uostalom, sve što odstupa od onoga što se može smatrati preovlađujućim odlikama, govori o tome da se sve da promeniti i da se pojedinac može odupreti nasilju mentaliteta, kao što se može odupreti nasilju ideologija i predrasuda. Međutim, priznajem da ne volim niti sam volela neke odlike mentaliteta naroda kome pripadam, što znači da sam i uočavala neka zajednička obeležja. Ne volim njegovu hvalisavost, njegovu bahatost, njegovo obožavanje vlasti i počasti, njegovo podozrenje prema drugom i drugojačijem, njegovu nesposobnost da drugome prizna da je bolji kad je bolji od njega i najzad njegovu sklonost samosažaljevanju koja je tako u nesrazmeri s pomenutim osobinama. Na žalost, upravo su ti defekti mentaliteta omogućili postojećoj vlasti da uspostavi konsenzus oko najprljavijih ciljeva svoje politike.

Poslednjih godina objavili ste nekoliko knjiga iz zaostavštine vašeg supruga Danila Kiša (Gorki talog iskustva, Lauta i ožiljci, Skladište i dr.). Mnogi smatraju da je „afera Kiš“ kao kulturno-knjижevni skandal bila indikacija za buduća dramatična dešavanja posebno u spaju komunizma i nacionalne ideologije.

Nema sumnje da je to bio prvi slučaj u kojem je na najotvoreniji način obelodanjeno do tada pritajeno zajedništvo između komunista i nacionalista. Danas nam je, naravno, svima jasno da je komunistička nomenklatura ne samo u Srbiji, već i u

ostalim republikama, imala ne samo svoju ličnu nacionalističku podlogu, nastalu iz nacionalnih surevnjivosti na nivou karijera, već i svoje pripravne nacionalističke udarne čete, jer tako brza transformacija komunista u nacionaliste i to naglo i ničim nesputavano bujanje najekstremnijih oblika nacionalizma naprsto ne bi bili mogućni. No u Srbiji je to bilo najizrazitije, već i stoga što je srpske komuniste i nacionaliste zbližavala njihova duboka netrpeljivost prema Zapadu i njihovo rusofilstvo. Bio je to i do dana današnjeg ostao smrtonosan spoj „pravoslavlja i revolucionarnog mita. Kominterne i Dostojevskog“, kako je sam Kiš, deset godina posle „afere“ (1986), definisao taj srpski specifikum. No, ta je „afera“ otkrila, bar meni lično, činjenicu, ili ja bar to smatram činjenicom, da je srpska inteligencija najgori sloj srpskog naroda, da ona zapravo u sebi nosi sve najgore osobine mentaliteta, da je ona zatrovana predrasudama koje potom indukuje u ostale preko institucija kojima vlada (kulturna, obrazovanje, mediji), da je ona ta koja je na nivo principa podigla netrpeljivost prema drugom, nipoštovanje drugog iza kojih se zapravo krije strah od drugog. Ona je po meni najveći krivac za sve događaje koji su doveli do onog što ona sad patetično naziva „postradanjem“ srpskog naroda, jer ona je političku, policijsku i vojnu nomenklaturu snabdevala svojim opasnim floskulama, ona je odigrala ulogu „komesara za ideo-loška pitanja“. I što je najgore, ona je i sada, posle svega, ta koja isporučuje programe za „preporod“.

To bi značilo da se taj spoj i danas u najaktuelnijem smislu dosljedno dopunjava i funkcioniše?

Danas u to nema nikakve sumnje. Uostalom, taj je spoj olimpen i ozvaničen u vladajućoj koaliciji (SPS, JUL, SRS), i ne verujem da takvog političkog kentaura ima igde još pod kapom nebeskom. Srođan im je samo mračni ideo-loški gumiš na kojem OVK želi da gradi „svoju državu“. No, to bi me daleko manje brinulo da je opozicija spremna da tome protivstavi jedan

suvisli program građanskog društva koji bi sa sigurnošću obezbedio saglasnost velikog broja ljudi koji pripadaju jednoj vrlo heterogenoj državnoj zajednici. A ona nije spremna. Iz njene faze stalno probija nacionalistička grundfarba: njoj padaju na pamet ideje da se politički dogovori potpisuju u Patrijaršiji, da popovi otvaraju mitinge, da se intonira monarhistička himna, čitaju prinčevske poslanice, da se ljudi oslovljavaju sa: „Braćo i sestre“. Tu prosto nema političke pameti, tu nema uvida u to ko sve čini biračko telo i gde se stvarno nalaze protivnici Miloševićevog režima, stvarni protivnici njegove koalicije i na kojim se osnovama može graditi jedno uistinu moderno društvo. I to me saznanje u ovom času najviše onespokojava.

Nekada ste za SRJ (ako je bude bilo) napisali da će se „polako pretvarati u vojni logor“. U tom smislu Crna Gora pravi političku, ekonomsku i ukupnu distinkciju u odnosu na srbjanski i federalni politički i državni vrh. Kako u ovom trenutku doživljavate postojeću političku atmosferu u SRJ, a posebno odnose federalnih jedinica?

Dozvolite da Vam najpre kažem kako ste se prekasno setili da napravite tu „ukupnu distinkciju“, jer je i Crna Gora imala krupnog udela u ovoj „istoriji bešašća“. Imate na duši ne samo pohod na Dubrovnik, u kojem je, kao prva civilna žrtva stradao jedan od najvećih modernih pesnika ovog (uprkos svemu) zajedničkog jezika, Milan Milišić. Na vama je i odgovornost za ništa manju saglasnost za rat u Bosni od one srpske. Vi se istovremeno nikada niste osvrnuli na one koji su svih ovih deset godina u Srbiji, tačnije u Beogradu, marginalizovani, prečutkivani ili proglašavani „izdajnicima“, opasnim „mundijalistima“ i tome slično, pokušavali na sve načine da se usprotive nasi-lju ovog režima, pogotovu njegovoj ratnoj politici. Vaš je Trg pjesnika godinama bio isključivo stecište srpskih i srbo-crnogorskih „mudrih glava“ koje su svojim pesničkim pamfletima hranile ratnu mašineriju (a sada, koliko znam, na ovom tere-

nu pripremaju plemenske ratove), kod vas su ubirali počasti notorni karijeristi kojima su ove godine predstavljale „zlatno doba“, a koji sada špartaju vašom zemljom izigravajući protivnike srpskog režima. I tako redom. I vi, dakle, imate ozbiljnih problema sa svojom nedavnom prošlošću. No nema sumnje, jedini ozbiljan udarac Miloševiću zadala je aktuelna crnogorska koaliciona vlada, pokazavši istovremeno koliko jedno pozitivno političko partnerstvo može biti delotvorno. U ovom se času, mislim, treba samo kloniti rizičnih poteza, a u to nesumnjivo spada, bar se meni tako čini, ideja o referendumu, naravno ne i ideja o redefinisanju odnosa u federaciji. I ja to ne govorim iz sebičnih razloga i samo zato što iskreno verujem da Crna Gora može biti od velike pomoći u poslu koji srpska opozicija tako traljavo obavlja, u poslu svrgavanja Miloševića. Drugo je pitanje da li je za Crnu Goru, u nekim boljim okolnostima kojih će sigurno biti jednog dana, nezavisnost najbolje rešenje. Ja ne volim male države, jer uvek postoji opasnost da se pretvore u ono što je Miodrag Stanisljević, imajući na umu pokojnu Republiku Srpsku Krajinu i bastardnu Republiku Srpsku, nazvao „zakarpatskim kneževinama iz holivudskih filmova“, a što se može slikovito predočiti i formulacijom iz žargona mafije „mala bara puna krokodila“. No, ako do toga dođe, mogu Crnoj Gori samo poželeti „srećan put i dobro more“.

(*Monitor*, 10. septembar 1999.
Razgovor vodio Ljubeta Labović.)

OSLOBODILI SMO SE STRAHA I SADA VIDIMO BOLJE

Kako vam sada izgleda taj potez¹ kad univerzitet doživljava najneslavnije dane?

Čitav moj svesni život protekao je u autoritarnom sistemu i naučila sam da uočavam njegove zamke, od kojih je svakako najopakija ona koja vam obećava sreću, a da vam se pri tom sasvim neprikriveno daje do znanja da je nju nemogućno ostvariti ukoliko se ne nanese nesreća nekom drugom. Miloševićev politički program zasnivao se na tom mitu o sreći, neodvojivom od mita o neprijatelju koji sprečava njeno ostvarenje. Zapanjila me je masovna nesposobnost da se prepoznaju autoritarni klišei vladanja i masovna saglasnost sa ciljevima i sredstvima jedne izopačene politike. Kada sam napustila fakultet, a to je bilo pre devet godina, znala sam samo da moj dalji život mora proticati izvan institucija koje su pod okriljem ove države, jer ona na njima ostavlja svoj pečat. Da svaka, i najneviničja saradnja s njima, daje legitimitet vlastima i obeležava čoveka nepovratno. I da, dakle, preostaje samo prostor na margini tih institucija, ali da u njemu treba učiniti što je mogućno više. Konačna propast univerziteta, i ne samo univerziteta, posledica je ne toliko one otvorene, koliko one pritajene kolaboracije s režimom koja je bila masovna, a pravdala se različitim razlozima. No nadam se

1 Napuštanje Fakulteta dramskih umetnosti, oktobra 1991.

da je to već prošlost i da će ostatak života provesti u zemlji čije vlasti neće primoravati čoveka na postupke kojih će se jednog dana stideti.

Okončao se još jedan BITEF. Kakvo je vaše mišljenje o intenzitetu i kvalitetu ovdašnjeg angažovanog teatra. Bili smo u prilici da uporedimo sociološko-politički podtekst predstava iz inostranstva koji je suptilizovan, sa podtekstom domaćih predstava koji je nekad odveć buran i nametljiv. Da li je to neminovno zbog naše stvarnosti koja je nemilosrdna?

I BITEF je bio za mene jedna od institucija koje su davale legitimitet ovoj vlasti i stvarale privid da je u zemlji sve normalno: mi pratimo događaje u svetu, nas nisu sasvim odbacili, mi smo ravnopravni učesnici u nekakvim kompeticijama na planetarnom nivou i tako redom. Dakle, ja o ovogodišnjim, kao i o ranijim predstavama za ovih poslednjih deset godina znam uglavnom posredno. Stoga ne mogu da sudim o vrstama angažovanog pozorišta, o razlikama u estetskim nivoima koje ste vi očigledno uočili, poredeći naše predstave sa stranim. Ove su me godine, međutim, naučile da budem oprezna prema onom što se kod nas naziva „angažovanim pozorištem“, jer je tu bilo toliko udvorištva, toliko opsluživanja dnevne politike, toliko stvari koje su u suprotnosti sa definicijom pojma. Naime, samo je subverzivno pozorište angažovano, sve ostalo je propaganda.

Kiš je, dajući savete mladom piscu, naveo – „ne budi u opoziciji, jer ti nisi naspram ti si iznad. Ne budi uz vlast i prinčeve jer ti si iznad njih“. Ali, čini se da je došlo vreme u kome je i za pisce nemoguće da ne budu u opoziciji.

Ove su Kišove reči slika samosvesti, one koju može imati samo umetnik, jer on ima drugih načina da pokaže svoj stav i stoga se može koristiti i paradoksima. Nama običnim smrtnicima jedini način da pokažemo odsustvo straha jeste da budemo

u opoziciji režimu i utoliko bolje po nas ukoliko to možemo biti bez zaštitničkog okrilja političkih partija.

Našoj kulturnoj javnosti predstoji jedan sveobuhvatan, neizbežan i bolan proces, suočavanja sa sobom, katarze. Mnogi književnici su otišli, mnogi profesori univerziteta su otišli, degradiran je čitav kulturni milje. Mislite li da će ova kulturna sredina uspeti da pronađe snage za taj proces katarze. I hoće li se možda desiti da rodonačelnici katarze budu isti oni koji su bili i rodonačelnici Miloševićevog uspona?

Stalno se pitam da li to mora biti dugotrajan proces, kako mnogi misle, ili se to može izvesti nekom vrstom šok terapije, nekim naglim suočavanjem sa istinom u čije sam otrežnjujuće dejstvo uvek verovala. U jedno sam sigurna, mi nemamo vremena da trenutak istine odlažemo, mi nemamo prava na više obzira prema sebi no što smo ih imali prema drugima. I svako ko bude sprečavao ili bar usporavao izlazak istine na svetlost dana naneće nepopravivu štetu ovom narodu. Srpski narod mora znati koje su sve posledice njegove masovne saglasnosti sa jednom politikom koja čak nije ni prikrivala svoje ciljeve. I ako su ga ciljevi još i mogli zavarati (mada su oni bili otvoreno zločinački, pa stoga ni za taj „prvobitni greh“ nema opravdanja), on nije smeо da bude, i verujem da ne bi ni bio da je imao uvid u istinu, ravnodušan prema posledicama. Stoga mu treba reći: „Evo šta je učinjeno u tvoje ime. To gde se ti danas nalaziš, u prvom je redu tvoja krivica. Ta krivica, taj „pad u varvarstvo“, sve to nije bez presedana, ali to ti nije nikakvo opravdanje.“ Ako se nova vlast bude ponašala paternalistički, ako se prema narodu bude odnosila kao prema deci nedorasloj da shvate svoje nedolično ponašanje, ako, prikrivajući svoj deo odgovornosti, pokuša da ga sasvim osloboди odgovornosti, onda neće biti никакve katarze. Jer katarze nema bez svesti o sagrešenju. I uopšte ne mislim da je za to potrebna pomoć nekakvih elita. Uostalom, te su naše književničke, profesorske elite već pokazale

svoje pravo lice: njima posao zaluđivanja naroda ide mnogo bolje od teškog posla otrežnjivanja. Pre se to može ostvariti uz pomoć medija, koji su inače neka vrsta pučke biblije: oni su tu da uz pomoć dokumentarnog materijala, uz pomoć slike u prvom redu, rekonstruišu ovih prošlih deset godina, ne štedeći nikog. Volela bih da se vide slike logora, prizori razrušenih gradova, srušenih spomenika, spaljenih biblioteka, prizori života u Sarajevu pod opsadom, prizori progona stanovništva iz Srebrenice, sa Kosova. Volela bih da se uspostavi jasna, očigledna veza između uzroka i posledica: da slike progona Srba iz Hrvatske dođu hronološki tu gde im je mesto, znači četiri godine posle svega onoga što smo radili što po Hrvatskoj, što po Bosni, da prizori našeg progona sa Kosova dođu posle slika o egzodusu stotine hiljada Albanaca i tako redom. Ne zato da bi se umanjio značaj naših patnji, već, ponavljam, da bi se razdvojili uzroci od posledica i da bismo se konačno oslobođili iluzija o tome da smo jagnjad božija.

Što se tiče onih koji su otišli, žalim samo za mladima koji su u svet krenuli bez ikakvog zaštitničkog bagaža i koji stvaraju ni iz čega. Prema njima svet nije blagonaklon. Ono nešto malo intelektualaca koji su, tobože zgađeni, tobože ugroženi, tobože iz protesta, napustili zemlju i koriste se našim jadom za svoju ličnu promociju, nimalo ne žalim. Njihova me mišljenja ne zanimaju, ravnodušna sam prema tome da li će se vratiti ili ne. A verujem da će se vratiti, jer će za njih prestati interesovanje istog časa kad se kod nas situacija promeni. Pre svega zato što нико од njih ne izlazi iz okvira osrednjosti. I dakle, osnovno je pitanje kako uspostaviti stvarnu vrednosnu skalu i kako, bez osvetoljubivosti, sprečiti da Miloševićevi adepti preuzmu ulogu obnovitelja.

Svedoci smo pobede opozicije koja je ishod nekih istorijskih kretanja koja imaju svoju unutrašnju zakonomernost, mada je ona nama netransparentna. Kako komentarišete probudenu nadu, neočekivani elektricitet koji nanovo struji ulicama?

To objašnjavam pre svega time što je nesreća zakucala na naša vrata, što je naša propast toliko očigledna. No, to ne moraju biti dovoljni razlozi za pobunu. Mogućnosti trpljenja tiranije su neograničene, jer je u pozadini tog trpljenja uvek strah. Mi smo napravili prvi, presudan korak – oslobodili smo se straha i zato bolje vidimo stvari, čini mi se da počinjemo da ih sagledavamo na Coraxov način. A on nam je stalno skretao pažnju na beznačajnost, na karikaturalnu prirodu te političke menažerije koja nam uništava živote samo zato što je nismo prozreli. Pa nama za vratom već trinaest godina stoji jedan ibijevski par i njegova smešna kamarila, među kojom nema ni jednog jedinog ljudskog lika, a mi to nismo primećivali! I eto progledali smo. Ne treba, doduše, zaboraviti poražavajuću činjenicu da ima bar još milion i po ljudi koji to i danas ne vide i među njima je vrlo mali broj onih koji su nekim interesima vezani za ovu vlast. Sve ostalo je zaslepljena gomila koja može biti opasnjom od institucionalnih represivnih snaga.

Čini se da istorijska tektonika koja trese ove prostore poslednjih deset godina još uvek nije na pravi način zahvaćena u literaturi. Da li fantastična inspirativnost situacije ostaje bez adekvatnog odjeka u literaturi zbog prevelike blizine događaja ili je reč o nečem drugom?

Vrlo su retki slučajevi direktnog poklapanja dramatičnih događaja sa pojmom umetnički uistinu vrednih prikaza tih događaja. Tada nastaju ili protestni pamfleti, ili sentimentalne ispovesti ili otužni hvalospevi. Dobra literatura nastaje ili iz naslućivanja nadolazeće nesreće ili iz njene naknadne rekapitualicije. Nijedan književni tekst nastao u ovom vremenu i o ovom vremenu, nijedna takozvana književna transpozicija, nije mi ravna po snazi žanrovski teško odredivim tekstovima Miodraga Stanisavljevića, na primer, ili Coraxovim karikaturama. A to spada u takozvane subalterne forme. Nadam se samo da nećemo uskoro biti preplavljeni proizvodima „oslobođene

mašte“ i da nećemo biti očevici nadmetanja u što vernijem opisu događaja samo zato što se to može pokazati unosnim ili što bi neko želeo da tako opere svoju savest ili iskupi „grehe svoje mladosti“. Dajmo samo mogućnost daru da se ispolji, ako ga bude bilo, i ne proizvodimo ga na silu boga.

(*Danas*, subota–nedelja,
30. septembar – 1. oktobar 2000.
Razgovor vodio Radman Šelmić.)

NEMAM TU ŠTA DA TRAŽIM

Da podsetimo naše čitaoce: koji su bili razlozi, a koji konkretni povodi za vaše povlačenje s FDU i iz pozorišnog života 1991. godine?

Da li se danas uopšte iko seća ili, tačnije, da li iko želi da se seća, da je 1991. započeo rat u Hrvatskoj, da je do tog 7. oktobra, kad sam napustila fakultet, bio razrušen Vukovar, da je napadnut Dubrovnik, da je opljačkana i devastirana njegova okolina, da je granatiran Zadar? Dakle, u to vreme vodi se rat u granicama zemlje u kojoj živim, ljudi ginu, ruše se najvredniji spomenici kulture, studenti kojima treba da predajem svakog dana mogu da budu mobilisani. Pa valjda su to dovoljni razlozi, dovoljni „konkretni povodi“, da čovek poželi da se tome usprotivi na neki od načina koji su mu dostupni i za koje misli da bi mogli biti efikasni. Ja sam u to vreme ipak bila profesor univerziteta s nešto ličnog ugleda, moje je obrazovanje takozvano humanističko i ono zahteva određen sklad između proklamovanih uverenja i postupaka, i bilo je prirodno da učinim nešto, dakle ne samo da kažem, već *učinim* nešto, što će me jasno, nedvosmisleno i uz lične posledice staviti na drugu stranu od onih koji prihvataju skandal rata. A šta sam ja to mogla kao pojedinac da učinim osim da založim upravo taj svoj lični ugled, koji je delom vezan za ugled same profesije (profesor univerziteta), i to na radikalnan način, odricanjem od svega što me po-

vezuje sa državom, s njenim institucijama? Ne vidim šta se od toga moglo učiniti više, osim da se čovek ubije.

Da li je vaš gest naišao na neki odjek u to vreme? Ako jeste, kakav je to odjek bio u stručnoj i drugoj javnosti?

Pošto je univerzitet jedna od onih institucija na koje se budno motri i u manje konfliktnim društвima no što je bilo naše i u manje dramatičnim situacijama od ratnih, moglo se očekivati da moj „gest“ ima izvesnog odjeka. On, međutim, nije imao nikakvog odjeka osim u jednom uskom, istomišljeničkom krugu ljudi koji je prema tom mom postupku imao poštovanja. Da, upravo to – poštovanja. Što se mojih kolega sa samog Fakulteta dramskih umetnosti tiče, za njih sam prestala da postojim, i kao čovek i kao stručnjak, kao što sam, s nešto malo izuzetaka, prestala da postojim i za svoje bivše studente. Kod ovih poslednjih to je bilo sasvim u srazmeri s njihovim napredovanjem u društvu. Nije bilo, treba reći, ni otvorenih napada na mene, izuzmem li skandalmejkerski par Pajkić-Bjelica, koji je smatrao za svoju svetu dužnost da me s vremenem na vreme obaspe pogrdama.

Kako komentarišete suprotan stav da je za mlade ljude u periodu rata, mobilizacije, raspada sistema vrednosti bilo značajno da imaju kreativno i psihološko uporište upravo tamo gde oni prirodno pripadaju – na fakultetu?

Da, taj stav je odbranjiv i to lako odbranjiv. Kao profesor možete reći sebi da studentima pružate „kreativno i psihološko utočište“ u jednom nepodnošljivom svetu i da je to s vaše strane dovoljno. (Ovde iz razmišljanja potpuno izostavljam one profesore, a njih je bilo najviše, koji su bili u punoj saglasnosti s vladajućom politikom.) To se obično čini u izrazito represivnim sistemima (to je, recimo, bila Plankova logika u Hitlerovo vreme), što će reći u režimu koji opstaje na goloj sili i bez voljne

saglasnosti podanika. Međutim, te 1991, Miloševićeva politika je uživala široku podršku i stoga uopšte nije morala da bude represivna. To pokazuje i moj lični slučaj: bilo je dovoljno preći čutke preko njega. Ali tako ne bi bilo da je univerzitet te, upravo te godine, iskoristio svoju snagu i pokazao da ne prihvata politiku koja je već tada proizvodila zločine i u svojoj biti bila očigledno zločinačka. I Miloševićev režim bi bio ili srušen ili bi prema nama samima (mislim na Srbe u Srbiji) postao odmah otvoreno represivan i ne bi tako lako i masovno regrutovao svoje pristalice. To što moje kolege i dana današnjeg umiruju svoju savest tom pričom da su bili od pomoći svojim studentima u „mračnim vremenima“, dopustivši time samo da to vreme potraje i da tako i moralno i psihološki i profesionalno uništi njihove đake, to je njihova stvar. Ja lično o tome mislim kao o krahu profesije.

Da li danas, s ove distance, smatrate da je tako trebalo postupiti?

Da, moglo bi se reći da sam danas još sigurnija u ispravnost svog postupka. A da sam ostala na fakultetu ne bih to iskoristila da svojim studentima „pružam utehu i pribrežište“ već bih pokušala da im pomognem da shvate smisao događaja i da ne podležu opasnim predrasudama. Ali sam uverena da bi me u tom slučaju ubrzano izbacili s fakulteta.

Da li ste i u kojoj meri i u kom obliku pratili pozorišnu produkciju tokom 90-ih i kakav je vaš generalni stav o našim predstavama u pomenutom periodu?

Vrlo sam malo pratila šta se događa u pozorištu. Tačnije, retko sam išla u pozorište, ali sam vrlo dobro znala šta se u njemu izvodi, koji su komadi na repertoaru, koji su pisci „en vogue“, koji reditelji „prave karijeru“, ko je na upravničkim mestima. I imam li na umu institucionalna pozorišta, tu nije bilo pred-

stave koja bi bila subverzivna u odnosu na politički kontekst (izuzetak su, koliko znam, komadi Biljane Srbljanović, ali su se oni pojavili sasvim post festum u odnosu na početne, presudne događaje i kao takvi više me nisu zanimali.) A kako je odlazak u pozorište javni, društveni čin, kojim vi, ako već niste profesionalni kritičar, hteli ne hteli, postajete saučesnik i istomišljenik pisca koji, recimo, sa simpatijama piše o jednom notornom kvislingu (*Đeneral Nedić*), onda je sasvim prirodno što sam tako retko odlazila u pozorište. Kao što je prirodno da i danas prema njemu osećam isti otpor, jer je dovoljna jedna predstava da u mojim očima moralno i profesionalno diskvalificuje određeno pozorište (kao što nisam išla u Zvezdara teatar zbog pomenu-tog Đeneral-a, tako ne idem u Narodno pozorište zbog takozvane *Velike drame* ili u Beogradsko dramsko zbog dramatizacije jedne trećerazredne i u biti vrlo opasne knjige kakvi su Čosićevi *Korenij*). Da i ne govorim o razlozima koji se tiču pozorišne estetike. Naše je pozorište nepodnošljivo anahrono, uz to još i profesionalno aljkavo; kada je prestalo da služi režimu, postalo je domaćička društvena zabava koja, kao takva, može da prođe u svom najtrivijalnijem obliku. I ja tu nemam šta da tražim. Sve ovo vreme, ovih „deset krvavih godina“, imala sam iskrenog zanimanja samo za nezavisne trupe, za Dah teatar, Plavo pozorište, za predstave u Centru za kulturnu dekontaminaciju, u kojima je bilo istomišljeničke bliskosti i stvaralačke strasti koja je išla do samožrtvovanja.

Sa znanjem i iskustvom istoričara pozorišta, kako generalno vidite mogućnosti pozorišta u istorijski turbulentnim situacijama?

Istorija pozorišta me uči da je u sličnim situacijama pozorište, uz ozbiljne rizike i za izvođače i za gledaće, moglo da ima ogromnu spoznajnu i moralnu funkciju zasnovanu na blagotvornom dejstvu srove istine. Kao što me ta istorija takođe uči da ono može biti opasno oruđe indoktrinacije ili bar prostor za bekstvo od istine. Nema, dakle, nikakve absolutne

zakonitosti. Imala sam nesreću da mi ovo vreme pokaže pre „bedu“, no „sjaj“ ove profesije i da me sasvim udalji od ove umetnosti.

(*Teatron*, br. 118, proleće 2002.
Razgovor vodili Ksenija Radulović i Ivan Medenica
u okviru istraživanja *Pozorište u Srbiji 1990–2000*, I).

FANTAZMI O NEPRIJATELJU

Da li je projekat „Velika Srbija“ mrtav, ili je tu sve vreme, te ponovo oživljava u novonastalim okolnostima koje odražavaju namenu državnog vrha Srbije u vezi s budućim statusom entiteta BiH, Republike Srpske?

Ne mogu tačno da znam koje su namere, hoću reći stvarne namere političkog vrha Srbije u vezi sa budućim statusom Republike Srpske u okviru BiH, jer su politički govor i ponašanje tog vrha dvosmisleni, promenljivi i zavise od prilika. No ta vrsta političkog ponašanja manje svedoči o političkoj neodlučnosti, već pre o postojanju skrivenih namera, o taktiziranju koje treba da dovede do ostvarenja nekakvog cilja. Taj cilj, međutim, nije i ne može biti, ne samo u ovom času, no ni u budućnosti, stvaranje „Velike Srbije“ u granicama zamišljenim devedesetih godina. Nema više „rata za teritorije“, jer taj je rat i devedesetih bio jedan skandalozni ispad, jedno nerazumno iskliznuće iz istorije, koje je iznenadilo svet: na kraju XX veka, usred Evrope, nekome pada na pamet da osvaja teritorije, da proteruje autohtonou stanovništvo, da stvara logore, da sprovodi osvetničke egzekucije, da razara sve što njemu lično nije po volji. Ne zato što ovde više nema mahnitih političara i mahnitih vojskovođa, već zato što smo pod prismotrom i što se više ne bi godinama čekalo da se takvi postupci kazne.

Kakve ideje se nalaze u osnovi namera državnog vrha Srbije, kada je reč o podržavanju onoga što sprovodi i zastupa vlast u Republici Srpskoj?

Mislim da je, s promenom situacije (imam na umu pomenutu prizmotru) došlo samo do promene taktike. Politiku koju sada vodi Srbija nazvala bih „sivom politikom“ (u analogiji sa „sivom ekonomijom“). Ona podrazumeva nedozvoljene radnje koje se vešto prikrivaju i podzemnu strategiju subverzije. Republika Srpska je u ovom času poligon te politike, a pod okriljem takozvanih „specijalnih veza“ između Srbije i tog entiteta. Te „specijalne veze“, za koje ne znam ni ko ih je, ni kada, ni s kojim pravom ustanovio, glavni su pokretač urušavanja državnog jedinstva BiH. Ne bi bilo ni traga Dodikovoj nadmenosti i osionosti da nema te zaleđine i tih mutnih interesa koji ga spajaju sa Srbijom. Možda ti interesni nisu sasvim identični, možda ni ciljevi nisu isti, ali iz „poduhvata“ svaka strana želi da izvuče nekakvu korist. Dodik bi da vlada bez ikakve više kontrole u toj „zakarpatskoj kneževini iz holivudskih filmova“ (kako bi rekao Miodrag Stanisavljević) i verujem da mu lično i ne odgovara san o „Velikoj Srbiji“. Politički vrh Srbije (koji je samo vrh ledenog brega jednog vrlo širokog političkog konsenzusa) gleda na taj prostor kao na mogućnu nadoknadu za ono što zna da je izgubljeno, a to je Kosovo. Pa čak i ako se ta trampa počne neizvodivom, a mora se takvom pokazati, u srpskim političkim fantazmima to će zadugo biti dva „neotuđiva“ srpska prostora, jedan temeljno očišćen od drugih i drugaćijih i nastanjen „Srbima boljim od onih u Srbiji“, kako bi rekla Biljana Plavić, i drugi, u kojem Srba gotovo da nema, ali sa nametnutom simboličkom vrednošću koja bi trebalo da nadoknadi sve ostale prikraćenosti. Pritisak stvarnosti, ovakve kakva je, krnji doduše tu simboličku vrednost i to bi moglo da otvorí prostor jednoj razumnijoj politici ili bar smanji troškove za hodočašća ministra spoljnih poslova u najudaljenije krajeve planete u potrazi za „prijateljima“. Ali zato raste pritisak na drugoj strani,

zato se Dodik razmahao, zato mu niko iz „političkog vrha“ ne daje do znanja da se njegovom politikom razara jedna zemlja čiju celovitost mi navodno smatramo nespornom. Pri tom niko ne želi da vidi do koje mere to sijamsko blizanaštvo rođeno iz „specijalnih veza“ nanosi štetu samoj Srbiji, do koje mere remeti njene odnose u regionu, i ne samo regionu, do koje je mere veza s Dodikom kompromitujuća za nas i ne razlikuje se bitno po osnovnim namerama od veze koja je postojala između Miloševića i Karadžića. A vredelo bi imati na umu i to da rastuće socijalno nezadovoljstvo ne može uvek biti smirivano ideologijom, religijom i fantazmima o neprijatelju. I dobro je što je tako.

Kakav odnos prema žrtvama zločina, koji su počinjeni u ime građana Srbije, tokom devedesetih, odražava aktuelna regionalna politika i na kakvo stanje unutar društva upućuje?

Propustili smo deset dragocenih godina koje smo imali na raspolaganju da pogledamo istini u oči. Srušili smo jedan režim, a kad biste nas danas zapitali zašto smo to uradili, niko se ničeg drugog ne bi setio, osim toga da smo imali sankcije i da su nas zatim, sirote, izgladnele i nedužne, još i tri meseca bombardovali. To je jedini istorijski bilans devedesetih za koji želimo da znamo. I to istorijski bilans koji potire političku realnost devedesetih i premešta krivicu u celosti na drugog. I ja se stalno pitam kome je to u postmiloševičevskom vremenu toliko smetala istina. Jedini zaključak do kojeg mogu doći je taj da takozvanoj demokratskoj opoziciji, izuzmemli Građanski savez, nimalo nisu bili mrski ratni ciljevi prethodne vlasti. Ti su ciljevi, međutim, proizveli previše kompromitantne rezultate da bi se ovi mogli izneti na svetlost dana. Hoću reći, rezultati su bacili tešku senku na njihove ciljeve. Ali kako, na nevolju, nije reč o nekoj porodičnoj nepodopštini koju možete da skrivate od sveta bez posledica po taj isti svet, skrivanje posledica jednog „zločinačkog poduhvata“ u koji ste uvukli

čitav jedan narod, ne prisilom (što bi taj isti narod moglo koliko-toliko opravdati), već najprizemnijim tehnikama političkog zavodenja, to skrivanje ima kobne posledice. To je pretvaranje sopstvenog naroda u saučesnika, u sukrivca. I umesto da ga, dajući mu uvid u istinu, odvoji od politike na koju on, u prethodnim okolnostima, nije mogao imati uticaja, današnja vlast nastavlja da ga drži u neznanju zbog sopstvenih interesa. *A do regionalne saradnje ne može doći tek pukom pričom i ceremonijalnim izvinjenjima, već popravljanjem klime u sopstvenoj sredini.* Jer šta vredi, šta u moralnom smislu vredi, izvesti Radovana Karadžića pred Haški sud, kada ta činjenica ima za posledicu prave ulične borbe i razvaljivanje grada u znak podrške tom notornom zločincu. I šta vredi priča o regionalnoj saradnji kad se bezrezervno podržava jedna paradržava nastala na najgnusnijim zločinima s kraja XX veka.¹

Uveliko se po medijima u regionu, ali ne i u Srbiji, govori o tome da članovi SANU pišu novi Memorandum koji se po malo čemu razlikuje od prvog. Ko i na koji način će snositi posledice takvih postupaka srpskih akademika koji su uključeni u taj projekat?

Ta je institucija u poslednjoj deceniji ojačana čitavom ekipom nacionalnih fanatika iz redova pesnika, prononsiranih tiranofila (zbog kojih je Platon, možda s pravom, mislio da ih treba ukloniti iz države), da se od nje može svašta očekivati. Da te „umne glave“ mogu da nastave sa doradivanjem i dogradnjom Memoranduma sasvim je mogućno. Ali taj njihov didaktički sastav, da bi imao uticaja, treba da padne na plodno tlo koje oni sami nisu kadri da stvore. Od političara zavisi, kao što je i od Miloševića zavisilo, da li će taj sastav izići iz mraka njihovih kabinetova. No jedno je sigurno, ako oni postanu „učitelji mišljenja“ sadašnjim ili budućim političarima, onda postoje

1 Kurzivom označen deo nije objavljen u *Danasu* zbog „pomrankanja prostora“.

razlozi za strah. Nadam se samo da će ta gospoda, koja i dana današnjeg poriču bilo kakvu vezu između svog tajnog spisa i događaja iz devedesetih, u budućnosti preuzeti na sebe krivicu za sve posledice koje iz ovog novog štiva budu proistekle.

(*Danas*, 13. 5. 2011.
Razgovor vodila Snežana Čongradin.)

RAZGOVORI U EMISIJI „PEŠČANIK“

Muslim da je u Miloševićovo vreme Srbija bila jedina autoritarna država u Evropi u kojoj se kultura shvatala kao jedan od stubova društva. Politika je pravila vojnu strategiju rata, dok je kultura indukovala ideologiju rata. I one su se uzajamno podržavale onako kako kultura funkcioniše i u totalitarnim i autoritarnim društвима. Pojednostavljenо rečeno, ona jeste bila jedan oblik propagande.

Sada, danas, mi smo tipično tranziciono društvo. I kao svako tranziciono društvo, ono nema novca za kulturu, zato što ima prečih potreba. I ona je puštena niz vodu. Međutim, mi smo u Miloševićovo vreme imali nešto što se naziva podzemnom, “underground” kulturom, od Beogradskog kruga do Centra za kulturnu dekontaminaciju. Sve je to bilo na margini, ali je imalo izvesnog smisla, barem za one koji su u tome učestvovali. Miloševićev autoritarni režim počivao je na konsenzusu, na sglasnosti većine ljudi sa zvaničnom politikom. Stoga je on sve te otpore, sav taj “underground”, i onaj politički, jednostavno zanemario, njega on nije zanimalo, njemu on nije bio opasan. I zato ni u svesti podanika nije imao onu privlačnost koju ima zabranjena stvar. I svi oni koji su radili u tome, imali su podmuklu svest da rade uzalud. Jer mnogo je teže probiti taj zid saglasnosti sa vladajućim sistemom nego savladati strah.

Mi koji smo činili taj krug – da kažem mi, možda sam mu na neki način pripadala – zapravo smo radili, ako dobro pogle-

date, zbog sopstvenog mentalnog i moralnog zdravlja, gotovo sa svešću da to ne izlazi iz tog kruga. Upravo zbog te ogromne saglasnosti, to ne treba poreći. Srbi su prihvatali potpuno mirno jednu zločinačku politiku. Oni su joj dali legitimitet. I tek kad su bili sami egzistencijalno ozbiljno ugroženi, oni su pružili otpor, ali ne sa svešću o prirodi te politike nego gotovo jednim instinktom samoodržanja – da se mora nešto uraditi protiv tog režima. I kada je on pao, to ih nije dovelo do spoznaje o prirodi sistema u kojem su živeli i zato do promene nije moglo doći. Do ozbiljne promene nije moglo doći, jer se oni nisu pobunili kao osvećena bića već samo zato što se nije moglo više živeti, u osnovnom značenju reči. Oni su bili ugroženi kao fizička bića. Nisu bili ugroženi u svom pogledu na stvari.

Nacionalizam se stvarno hrani idejom o neprijatelju. U to nema sumnje. Ako pogledamo prethodno razdoblje, uvek ćete imati tzv privilegovanog neprijatelja, koji služi tome da vas zastraši. Nacionalizam i počiva na strahu i zavisti. Dakle, vi ste imali stalno tog neprijatelja koji je samo menjao svoje lice, od Hrvata, Muslimana, Albanaca. I na kraju, vi ste došli u situaciju da nemate lako identifikovanog neprijatelja u ovom času. A morate taj fantazam da pothranjujete, zato što pothranjivanjem tih fantazama vi držite svet u izvesnom obliku neslobode, jer strah jeste način da čovek prestane da bude slobodan. Pošto ste iscrpli sve okolne neprijatelje, pošto ste konačno apsolvirali pitanje neprijatelja, vi ga doslovno sada izmišljate.

Da li se vi sećate da ste neposredno posle 2000. imali nagli talas antisemitizma, i to nagli talas antisemitizma u zemlji u kojoj jedva da imate Jevreja. Ali to je taj fantazam, to je ta potreba za neprijateljem na koga vi upirete prstom, jer je on taj koji, zapravo, sprečava vašu sreću. Ja sam stalno govorila i smatram da se nacionalizam uistinu zasniva na mitu o mogućnosti sreće, što će reći – vi biste bili srećni da nema nekoga ko vam tu sreću sprečava. Ja se čak i pitam kako se može biti na vlasti a biti tako ograničen? Kako ne shvatiti koliko je opasno, ne samo štetno, koliko je uistinu opasno negovati tu vrstu

osećanja? Mi negujemo – politički, sa političkog vrha, ako hoćete – našu nesposobnost da se menjamo, da se prilagođavamo. To je opasna igra sa lošim stranama ljudske prirode. To je stvarno opasna igra. Jer, ljudima je najlakše da budu varvari. Mi taj ljudski instinkt za varvarstvom politički održavamo. Vi sa jedne strane dopuštate ljudima da se u sopstvenom životu, privatno, ponašaju slobodno kao varvari. Oni su varvari, jedni prema drugima. Naš život je nepodnošljiv u okvirima kuće, u okvirima porodice, u okvirima grada. Vama se svaka neprijatnost može dogoditi. Dopušteno vam je da se spram drugog ponašate uistinu kao varvarin. A šta vama nije dopušteno? Nije vam dopušteno da postanete slobodno biće koje slobodno razmišlja, koje pokušava da bude razumno u svojim procenama i koje uspeva da razume signale koje mu šalje društvo. Vi ga sprečavate da razume društvo. Ja čak pokušavam da objasnim – zašto je njima potrebno toliko prisustvo crkve? Čini mi se da oni, u stvari, u instituciji crkve sad hoće da pronađu jednu autoritarnu instituciju na koju će preneti autoritarnost koje se oni sami stide. I oni izigravaju demokrate, a hteli bi, u stvari, da autoritarnost prenesu na crkvu i da joj daju pravo da se pokaže kao autoritarna institucija, koja će moralno oblikovati biće kao neslobodno biće. I oni sada uvode Zakon o verama, koji je diskriminatorski u odnosu na ostale vere. Drugo, taj zakon crkvu stavљa u povlašćeni položaj, usuđuje se da tim ljudima daje pravo da čine stvari za koje neće snositi posledice, to znači – dati im imunitet, a da pri tom imate crkvu koja je mnoge beščasne stvari činila poslednjih 10-12 godina. Političke strukture svesno daju snagu i prenose deo vlasti na nju, a iza toga ne stoje čak ni religiozna uverenja. Daje se moć jednoj instituciji koja tek treba da formira fanatike. Znači, oni širom otvaraju vrata jednom fanatizmu, što će reći – pripremanju naroda na fanatizam. A naša crkva je istovremeno pokazala takvu nehumanost, takvu nesolidarnost sa patnjama i takvu želju za moć, da je to prosto zastrašujuće. Vi imate, u krajnjoj liniji, veliku crkvu Svetoga Save, koja, ako je dobro pogledate,

liči na veliko skorojevičko kupatilo, a da preko puta nje vidite jednu instituciju uistinu od presudno nacionalnog značaja, instituciju koja čini racionalnu osnovu jednog naroda – Narodnu biblioteku, koja se raspada. Bez te racionalne osnove, vi ste šizofreno biće, vi ste stvarno ne samo socijalno neupotrebljivi nego ste i opasni, kao što je svaki paranoik opasan.

Naš odnos prema vlasti je jasno podanički i bez prekida je bio jasno podanički, ne samo u Miloševićevu vreme. Mi smo imali jednog predstavnika vlasti, Đindjića, koji nije od vas zahtevaо podanički odnos. On se prema vama odnosio kao prema slobodnim bićima i bio je verovatno jedan od retkih političara koji nije bio demagog, što će reći, bio je osoba koja je vrlo često išla prstom u oko tom istom narodu. Takav je čovek ovde stradaо, zato što se nije koristio dvema stvarima – zastrašivanjem, s jedne strane, a s druge strane – laskanjem. To su dve stvari koje je on isključio iz svog političkog programa, smatrajući da smo dorasli da prosudimo razumom vrednost izvesne političke orijentacije. Mi za to nismo sposobni. Zato ja mislim da, u stvari, postoji jedan jedini način, a to je žestok pokušaj koji bi imao privid represije, a nije represija, pokušaj da indukuјete izvesnu istinu onako kako ste im ispirali mozak. Što će reći – vi im morate predočiti u veoma visokim dozama, konjskim dozama, neke istine, neke stvari, neka dokumenta. E, to se samo radi sa instancije vlasti i njenih medija, njene moći. Ako ta vlast – ova sad, koja ne znam koliko će trajati i koja za to nije sposobna – ne shvati da ona mora edukovati jedan zaluđeni narod, ali ne samo uz pomoć nevladinih organizacija, jer one nemaju potrebni autoritet u ovom arhaičnom narodu, ako vlast ne shvati koja je njena uloga u edukaciji i privodenju jasnim istinama, saznanjima u koja se ne može sumnjati, koja ne podležu relativizaciji, onda ovome svetu nema spasa. Onda ćemo mi biti jedna arhaična oaza koja može koristiti (to sam negde pročitala ili je to neko rekao) kao što je Kuba koristila Americi: evo, gospodo, ovako ćete živeti i bićete ovo što je Kuba, ako se ne budete ponašali kako treba, ako ne budete

razumna bića i ako ne budete procenili šta valja. E, pa mi možemo završiti kao jedno od takvih ostrva, koje će celoj Evropi, a u prvom redu Istočnoj Evropi, koja tek ulazi u težak posao privikavanja na neka pravila, služiti kao primer. Evo, gospodo, evo vam zoološkog vrta. Vidite kako izgleda kad se čovek ogreši o normalna i opštеваžeća pravila. Možda će nas prepustiti tome.

Mislim da se udeo iskrenosti i istinitosti u ljudskim i u državničkim odnosima, nipođaštava. Uvek se čini da je jednostavnije postići neki rezultat uz pomoć laži, mistifikacije ili poluistine. I time se, ako hoćete, unižava narod, time da on nije sposoban da prihvati istinu. Oni stvarno misle da ta istina može biti frustrirajuća, da ona može biti obeshrabrujuća. Zar oni stvarno nemaju dokumente koji pokazuju da je 800 hiljada Albanaca u roku od nekoliko dana proterano sa teritorije Kosova, da su im uzeta sva dokumenta? Zašto se ne pokaže što je sve učinjeno? Zašto se ne pokuša naći, među srpskim izbeglicama koje su ovde, neko ko će posvedočiti što se radi-lo Albancima? Kad bi se to pokazalo, čitava situacija sa Kosovom, na psihološkom i moralnom nivou, bila bi jasnija, jer vi ne možete rešavati stvari bez uvida u uzroke. Ako govorite o tri meseca bombardovanja (i ja sad ne govorim o tome da li je ono bilo pravično ili ne, ja samo znam da je ono dovelo do Miloševićevog kraja, ono je dovelo do Miloševićevog kraja u prvoj redu, a ne naša pobuna koja je usledila godinu dana posle toga), vi nikada nećete moći da objasnite to tromesečno bombardovanje ako ljudima ne predočite da je Sarajevo tri i po godine bilo pod najstravičnjom opsadom, da su ti ljudi bili u nekoj vrsti najstravičnijeg logora, da je njihov život bio stavljen na kocku svaki put kada su izašli iz zgrade. Mi smo, međutim, za vreme bombardovanja tokom tri meseca uz sirene obaveštavani da će nam doći bombarderi i mogli smo se skloniti. Nas niko nije vrebaao svaki sekund našega života, danju i noću. Ako mi ne možemo da shvatimo patnje toga sveta i da ih uporedimo i da dovedemo te stvari u vezu, onda smo

mi sedam miliona čudovišta. A ja stvarno mislim da mi nismo sedam miliona čudovišta.

(*Deutsche Welle*, 30. jul 2004. Razgovor vodio Želimir Bojović. U integralnom obliku intervju objavljen na sajtu *Peščanika*, 1. jula 2005, odakle ga i prenosimo.)

* * *

Rekla sam više puta, ustručavajući se da govorim u emisiji *Peščanik*, da mi se čini kako za razumevanje društva u kojem živimo nije više dovoljna normalna ljudska pamet. Ono se u prvi mah čini vulgarno jednostavnim, svodivim na opšte odlike neorganizovanih, tranzicionih društava, na čijem su čelu ljudi nesposobni da reše i jedan jedini složeni problem. No to bi bilo relativno lako prozreti i otkloniti. U normalnim društvima, a ona su po definiciji demokratska, u društvima „koja investiraju u građansku normalnost“, nesposobnost ljudi na vlasti i kriza u koju upada društvo zbog te nesposobnosti, uočavaju se, a vinovnici kažnjavaju bez odlaganja: padaju vlade, vlast se gubi nepovratno. Tu nema popravnog ispita. Mi, nažalost, ne živimo u demokratskom, već u neslobodnom društvu u kojem se neorganizovanost o kojoj svedoči rasulo svih institucija od vitalnog značaja i nesposobnost i amoralnost ljudi na vlasti prikrivaju vrlo perfidnim načinima. I ti se načini mogu prozreti, te se njihove stratageme mogu razotkriti, samo onda ako raspolažete vrlo specifičnim znanjima. Morate poznavati pravo da biste otkrili do koje se mere ogrešuju o zakon, morate biti ekonomist da biste shvatili ne samo njihove ekonomske promašaje no njihove kriminalne radnje vezane za tu oblast, morate biti istoričar da biste shvatili do koje mere falsifikuju istorijske činjenice u dnevnapoličke svrhe, morate biti sociolog da biste jasno odredili tipologiju društva u kojem živimo, morate biti psiholog da biste uočili svu devijantnost ljudi u čijim je rukama naša sudbina. Ukupnošću svih tih znanja nijedan pojedinac

ne raspolaže, ali svako mora imati pravo da mu se činjenice do kojih dolaze ljudi koji raspolažu znanjima saopšte. A nama je upravo ta činjenična istina nedostupna, jer je jedina politička strategija s kojom smo danas suočeni usredsređena na to da se ona prikrije. Gola laž je obično poslednje sredstvo kojem se pribegava i njeno je plasiranje često praćeno prisilom: vi ćete verovati u ovo što vam kažemo, ili ćete se bar praviti da verujete u ovo što vam kažemo, dakle čutaćete, ili vam ode glava. Ali pre ovog poslednjeg koraka, postoje sofisticiraniji načini prigušivanja i zamagljivanja istine. I oni mi se čine gotovo opasnijim od gole laži, jer vode laganoj moralnoj i mentalnoj degradaciji čitave društvene zajednice, hoću reći oni pripremaju teren za masovno prihvatanje gole laže. Pomenula bih samo neke od tih tehnika koje se kod nas obilato koriste, a sve imaju za cilj da sistematski otežaju pa i onemoguće pojedincima (u značenju svakog čoveka pojedinačno) „pristup stanju lucidnosti i refleksivnosti“ (Kastorjades).

Pošto se kod nas još otvoreno ne sprečava sloboda govora (mada već imamo naznake toga) čini se nešto drugo: oko slobodno iskazanog mišljenja koje ne odgovara vlastima, i koje je inače svedeno na nekoliko medijskih enklava, stvara se tako zاغlušna buka, nešto poput šuma na telefonskim vezama kojima se namerno otežava pristup onome što se naziva činjeničnom istinom, dakle nespornom istinom koja ne podleže relativizaciji. Drugi način kojim se sprečava pristup istini, jeste relativizacija, tačnije izjednačavanje pojava koje se nalaze na suprotnim polovima vrednosne skale, u prvom redu one moralne. Niveliranje razlika među pojavama, izjednačavanje prava na javnu reč, recimo, antifašističkih i fašističkih grupa, tolerisanje pa i podsticanje pokreta čiji se programi temelje na netoleranciji, sve su to načini da čovek izgubi kompas, da u strogo moralnom smislu prestane da pravi razliku između dobra i zla. Ta opasna igra u koju se vlast upušta bez ikakvih skrupula već ima posledice: mi postajemo moralno neosetljiva bića, mi nismo kadri da uočimo tuđi nemoral, mi smo ravnodušni do otupelosti ili

agresivni do iracionalnosti. I to uništavanje moralne i racionalne supstance čitavog naroda kvalifikuje ovu vlast i ovu vladu u celini za naziv „zločinačkog udruženja“.

Pomenula bih još jedan način kojim se sprečava normalno rasuđivanje. To su plasiranja priča o našim prijateljima (priču o neprijateljima sad ostavljam po strani), pre svega o onom ključnom, Rusiji. I mene u tim komfabulacijama uopšte ne zanima njihov politički ishod, jer ne verujem Rusima kao što ni Trojanci nije trebalo da veruju Grcima kad su im poklone davali, mene poražava njihov učinak na svest naših ljudi. Vi preko toga vidite koji su zapravo naši preovlađujući politički ideali, kako mi zamišljamo uspešnog političara i u čemu vidimo snagu jedne države. Preko Putina mi stvaramo konsenzus na naj-problematičnijim idealima. Mi jednog notornog KGB-ovca, koji je uništio prve proplamsaje demokratije u zemlji koja u svojoj istoriji nije znala ni za šta drugo do za razne verzije ropsstva, proglašavamo svojim spasiteljem, mi njegovu aroganciju policijaca koji bez zazora guši slobodu i nemilice uništava neistomišljenike, tumačimo kao dokaz vladarske snage, mi njegovu ucenjivačku politiku uzimamo za veština vladanja. I ovo pervertirano rasuđivanje takođe dugujemo ljudima koji upravljaju ovom zemljom.

Da bi se sve ove činjenice prikrile, vlast stavlja u središte svakog pojedinačnog života tzv „državni razlog“, „nacionalne interese“ (i to kao osnovna strategija vladanja traje već dve decenije), a u ovom času taj „državno-nacionalni“ razlog glasi „očuvanje Kosova i Metohije u granicama Srbije“ i on treba da obezbedi konsenzus na nacionalnom nivou i baci u zasenak sve činjenične istine. A te su činjenične istine u odnosu na Kosovo sledeće: mi smo, dakle Srbi, bar dokle seže moje sećanje, a to je šezdesetak godina, imali odnos prema Albancima kao ljudima drugoga reda, namenjivali smo im poslove koje sami nismo hteli da obavljamo, a potom smo ih zbog tog prezirali, mi smo na prostoru gde su živeli u nadmoćnoj većini, vladali po načelima aparthejda, mi smo na rađanje njihove samosvesti

reagovali bahato, kao uvređeni gospodari čije sluge pomišlja-ju na emancipaciju, mi smo na njihovu pobunu reagovali brutalno, i to već početkom osamdesetih, mi smo 1999. pokušali da izvedemo „konačno rešenje albanskog pitanja“ po principu kaznenih ekspedicija: masovnim likvidacijama, spaljivanjem čitavih naselja, maroderskim pljačkama i proterivanjem polovine stanovništva uz oduzimanje isprava, u nadi da će im time povratak biti onemogućen. Tehnika jednaka onoj koju smo, samo nekoliko godina pre toga, surovo upražnjivali na 75% bosanske teritorije. I dok smo u Bosni tvrdili da se tako sveti-mo Turcima, dakle za postupke koji gotovo sežu do nacionalne praistorije, mi smo ogorčeni zbog primera albanske osvete koja se događa u času kada su sećanja bolno živa. I dok smo u Bosni porušili doslovno sve muslimanske svetinje i tako zatrli trago-ve jedne vekovne civilizacije, mi se zgražamo nad sopstvenim porušenim svetinjama, koje pri tom jedva da smo ikada videli, ikad uistinu cenili. To što albanski osvetnički bes nije pošte-deo te svetinje strašna je činjenica, ali mi smo poslednji koji imamo pravo da delimo moralne lekcije i da Albance smatra-mo varvarima čijih se postupaka, kao tobože visoko civilizovan narod, gnušamo. I pošto nam se sistematski i s predumišljajem onemogućava pristup pomenutim činjenicama mi ćemo jednu neminovnost, a to je nezavisnost Kosova, doživeti kao nezaslu-ženu kaznu, kao teško ogrešenje o naša prava i završićemo „pa-dom u gubitničku depresiju“ (Sloterdajk) koja će uništiti i ovo malo životnog potencijala koji nam je preostao.

Situacija u kojoj se danas nalazimo, dakle situacija koja prethodi za samo nekoliko meseci toj neminovnosti, zadaje glavobolje ljudima na vlasti samo utoliko što još ne znaju ili još nisu saglasni oko toga koje bi razrešenje bilo najbolje za njihov ostanak na vlasti. Kako za svoje buduće odluke ne traže nikakvu saglasnost građana, jer delaju po logici tajnih društava, kako uprkos raznim ispitivanjima javnog mnenja, zapravo ne znaju kakve bi mogle biti reakcije na te odluke, oni će biti sve osetljiviji na bilo koji disonantni glas, na bilo koji pokušaj da

se saopšte neugodne istine. Stoga događaje s promocijom „Peščanika“ vidim kao pokaznu vežbu, kao isprobavanje efikasnosti represivnih metoda. Na skupu u znak podrške vašoj emisiji (koju s pravom smatraju najvažnijim mestom na kojem se te neugodne istine obelodanjuju) rekla sam, kao glas iz publike, a bilo je sličnih glasova, da to može svedočiti o dvema stvarima. Prvo o želji da se od te grupe slobodnomislećih i u najvećem broju vrlo kompetentnih ljudi, napravi odabrani neprijatelj na koga treba usredsrediti svu energiju nezadovoljstva i koga treba proglašiti krivcem za neostvarenje njihovih takozvanih visokih nacionalnih ciljeva. O tom pokušaju svedoči i onaj letak koji su članovi Nove Srbije delili u Skupštini. Na tom je letku mapa Srbije na čijem južnom kraju curi Kosovo kao pesak iz peščanika. To bi pak značilo da su oni uvereni u široku saglasnost s politikom koju sprovode i da im je samo potreban neko koga će proglašiti krivim za njen neuspeh. No postoji i mogućnost da oni ne samo slute, već i znaju da te saglasnosti nema, da su ljudi mnogo razboritiji, da zdrava pamet, uprkos svemu, nije sasvim uništena i da će njihova bahatost, njihova neodgovornost, njihov nemoral jednoga dana, koji nije ni tako dalek, biti kažnjeni. Verujem u to i mislim da, uprkos svemu, to verovanje nije absurdno. U tom me hrubre reči Hane Arent iz knjige *Istina i laž u politici* koje ču ovde navesti kao podršku svim istinoljubivim ljudima: „Tamo gde svako laže o svemu što je značajno, onaj ko kazuje istinu počinje da dela, bilo da je toga svestan ili nije; tako se i on upliće u političku delatnost, jer u slučaju da preživi, što nije sigurno, on započinje promenu sveta.“

(*Peščanik*, emisija, 21. decembar 2007)

* * *

Mislim da se za ovih dvadeset pet godina nikada nisam „odviše često“ oglašavala u javnosti. Moje obrazovanje, koje je pretežno iz sfere umetnosti, možda mi pomaže da uočim pojave i

da ih pre intuitivno, no strogo racionalno protumačim, ali to nije dovoljno da bih sebe smatrala pozvanom da to što mislim obavezno i saopštим. A kad to i učinim, onda to radim kao ljudsko biće kome savest ne dopušta da čuti. Jer, na sreću, nisam ni pravnik, ni ekonomist, ni sociolog, ni istoričar, ni psiholog, ni politikolog, ne pripadam dakle profesijama koje obavezuju čoveka da kaže šta misli o svim oblicima i posledicama jednog pervertiranog načina vladanja u čijem znaku mi živimo već četvrt veka.

Što se pak tiče javnog angažmana, smatram ga ljudskom obavezom, nezavisno od toga da li će on urodit plodom i nezavisno od toga koje smo profesije, a ponajmanje od toga da li neko zna za nas ili ne. Ti usamljenički glasovi, koje susrećem najčešće na stranicama *Danasa* u rubrici „Lični stav”, meni uvek ulivaju veću nadu od glasova čak i onih ljudi čiji je ugled nesporan i čije mišljenje cenim. I ti bi usamljenički glasovi, jednoga dana mogli „svojom brojnošću dati težinu vlastitim idealima” (da citiram Fridriha Hajeka koji je, uzgred rečeno, čest predmet sporenja na vašem sajtu).

U tom neverovatno velikom vremenskom rasponu u kojem umiru i rade se bar dve generacije, taj način vladanja doživljava izvesne, u prvom redu spolja iznuđene promene, ali njegova suština ostaje ista. Ona je bila i ostala autoritarna, a što je autoritarnost bila veća, što je bila vidljivija, ona je uživala veći ugled i imala veći broj pristalica u ovoj sredini. Što će reći, uvek je bila posledica onog što nazivate „kolektivnim izborom”. Jer autoritarian režim (za razliku od totalitarnog) uspostavlja se bez prinude, konsenzusom, dakle, sve nas čini odgovornim za njegova dela koje tolerišemo (da donekle parafraziram Jasper-sa). Represija dolazi kasnije, kad saglasnost počinje da opada.

Međutim, dok je za pokretanje mehanizma represije, čijom je prvom žrtvom uvek sloboda mišljenja i izražavanja, Miloševiću bilo potrebno gotovo deset godina, Vučiću je za to bilo dovoljno samo nekoliko meseci i on to čini u jeku svoje popularnosti. Kažem ovo imajući na umu, pored ostalog, činjenicu da je Milošević s mirom podnosio najnemilosrdnije Coraxove

karikature i nije napravio ni od jednog čoveka slugu koji bi Coraxa napadao, što su uradile e-novine samo mesec dana po Vučićevom ustoličenju na mesto premijera. Niti su mu dovođeni na saslušanja, ili mi bar o tome ne znamo, policajci da bi ih on lično saslušavao i iz njih izvlačio priznanja koja mu odgovara-ju, i to sasvim privatnim povodom, što čini Vučić, a tu vest pre-nose te iste e-novine, kao da je reč o najprirodnijem, zakonom dozvoljenom pravu nekog ko ima na raspolaganju svu vlast. O histeričnom obrušavanju na medije koje je usledilo naročito po ukidanju vanredne situacije, o svim razlozima zbog kojih je do toga došlo bilo je reči u vašoj emisiji od 30. maja i to na način koji je meni nedostizan. Ja sam zahvaljujući toj emisiji, posle svih predočenih dokaza o apsolutnoj nepripremljenosti i nesposobnosti ove vlasti da se izbori s nevoljama koje zadese zemlju i koja tu svoju nesposobnost želi žestokom cenzurom da prikrije, shvatila da nije samo reč o nesposobnosti već i manjku pameti i to o kolosalnom manjku, da se poslužim ovim oksimo-ronom, koji će ubrzo nju samu ugroziti. I to me je obradovalo. A evo zašto. Da bih to objasnila, iznova ću se poslužiti porede-njem Miloševića i Vučića. Milošević je postepenim, gotovo ma-teški precizno gradiranim pojačavanjem pritiska postu-pao s nama kao što se u onom užasno okrutnom eksperimentu postupa sa žabom. Kao što znate: žaba se stavi u sud s vodom koja se polako zagreva da bi se dovela do ključanja, a jadna životinja skuvala bez ijednog znaka opiranja. Mi smo, srećom, u poslednji čas iskočili iz Miloševićevog lonca, ali nam je previše vremena trebalo da shvatimo gde smo i time smo produžili nje-govu vladavinu. Ovo apsolutno panično Vučićeve ponašanje pokazalo je da on nema inteligenciju potrebnu za autoritarno vladanje, a još manje za demokratsko. Sve što se video za ove dve poslednje nedelje ličilo je na farsu ibijevskih razmara u ko-joj je on glavni protagonist, a pošto je ta farsa bila izvedena na fonu istinske ljudske drame, onda je to moglo otrezniti, u do-slovnom i prenosnom smislu, velik broj njegovih privrženika (osim onih iz e-novina, naravno). I eto, to me raduje, jer mi uliva

nadu da se ne može biti toliko smešan i dugo ostati na vlasti, uprkos dvema decenijama političkog šegrtovanja.

A što smo mi sada suočeni sa ovakvim oblikom vladavine, posle toliko godina iskustva s autoritarnim režimom, krivi su oni koji su straćili više od decenije našeg života, uništili svu našu energiju pobune, stvorili plodno tlo za bujanje ekstremno desničarskih pokreta i klerikalizaciju zemlje, koji su omogućili i podržali reviziju istorije, sistematski prikrivali istinu o razlozima i posledicama rata iz devedesetih – a to su DSS, na čelu s Koštunicom i Demokratska stranka od časa kad je na njeno čelo stupio Boris Tadić. O dvema godinama Đindićevog učešća u postmiloševičevskoj vlasti u ulozi premijera mislim s velikim poštovanjem, ali pre svega, a možda i jedino, zato što je on bio političar koji se, da bi stupio na vlast i da bi sproveo svoje ideje o tome kako bi mogla da izgleda ova zemlja, nije koristio demagogijom. On nikada ne bi mogao da izgovori vučićevsku bljutavu i melodramsku rečenicu koju citiram po sećanju: „Ja svoj narod volim najviše na svetu, ali znam da će skončati i zato se žurim da što pre obavim važne poslove“. Tome protivstavljam rečenicu koju je izgovorila Hana Arent kad su je Izraelci i njeni bliski prijatelji američki Jevreji napadali tvrdeći da ne voli svoj narod, izvezviši taj zaključak iz njene knjige o Ajhmanu. Ona je rekla: „Ja ne volim nijedan narod, zašto bih onda volela svoj. Ja samo volim svoje prijatelje, bez razlike kom narodu pripadali.“ Rečenica koju navodim po sećanju, izgovorena je u filmu Margarete von Trota koja se bavila samo kratkim razdobljem u životi Arentove, njenim boravkom u Izraelu za vreme suđenja Ajhmanu.

Ako iz filozofskih postavki Hane Arent, proisteklih iz tog sudskog procesa, izdvojimo samo ideju o „banalnosti zla“ koja dovodi do kolektivnog „pada u varvarstvo“, možemo objasniti ideo nas Srba u ratu iz devedesetih, ratu koji smo mi pokrenuli iz Miloševićevih mahnitih imperijalnih pobuda, dok mu je takozvana gradanska intelektualna elita, kao pogonsko sredstvo rata, ponudila nacionalizam koga se on možda ne bi setio. Hoću

reći, u svom komunističkom ideološkom arsenalu on je mogao pronaći i neke druge motive, koji bi možda doveli do istih posledica, ali iza njega ne bi bar ostalo ovo nacionalističko naslede. Time hoću da kažem da nacionalizam nije bila njegova ideologija, ona je bila samo ulje za podmazivanje njegove ratne mašinerije. Ta ideologija je bila temelj radikalske politike, politike SPO-a, DSS-a, pa u krajnjoj liniji i DS-a. Sećam se, dobro se sećam, da je Mićunović, početkom 1991. kada je bio na čelu Demokratske stranke, rekao „da treba da definišemo naše ratne ciljeve”, a činjenica da je njegova partija tada bila u opoziciji pokazuje da je razlika između njega i Miloševića bila samo u različitim pogledima na te takozvane „ratne ciljeve”. Ovim hoću da kažem da je postpetootbarska promena bila i dalje zasnovana na nacionalističkim temeljima. Đindić je bio samo dovoljno mudar političar da shvati da je nacionalizam opasan temelj društva i da je on opasnost ne samo po okolne narode, već da uništava i naciju koja je njime zahvaćena. Nije, nažalost, stigao da ubedi druge u tu notornu istinu koja ga je koštala glave.

Mi smo, dakle, deset godina bili u rukama nacionalista koji su se izdavali za demokrate. Nažalost, Građanski savez, jedina partija koja je imala jasan antiratni program, na kojoj nije bilo ni traga nacionalističke grundfarbe, nikada nije dospela do ozbiljnije političke uloge u društvu i njeno nesmotreno utapanje u LDP, jednu političko-menadžersku korporaciju, uništilo je sve šanse da dođe do dekontaminacije temelja na kojima već četvrt veka počiva naša zvanična politika, s tim što sad dobija i groteskna obeležja.

Pitate me koje bi nove poteze trebalo da povuče neka buduća vlada? Iako sam svesna, imajući u vidu profil ljudi, jednako na vladajućoj i na opozicionoj sceni, da ni do kakvih temeljnih promena ne može doći uskoro, ja bih od te nove vlade očekivala ono što znam da bi bilo teško ostvarivo, a to je: da ima uvid u stvarne prioritete ove zemlje, da ne gradi „Beograd na vodi”, to arhitektonsko i urbanističko čudovište, i to ne samo sada nego nikad u budućnosti, već da sredi predgrađa tog grada koja liće

na brazilske favele bez vode i bez kanalizacije, da shvati da se najveće mogućnosti u ovoj zemlji nalaze u poljoprivredi, da i naj-skromnija industrija ne može da postoji bez infrastrukture i da ne pravi automobile sve dok ne napravi puteve kojima će se ovi voziti i izvoziti, da sredivši sve ovo omogući novac za besplatno školovanje i to takvo koje će u deci razviti želju za znanjem, za potvrđivanjem putem znanja, a ne uz pomoć krađe tuđeg znanja i truda, da zdravstvo podigne na nivo na kojem se neće, kao što je danas slučaj, ugrožavati čovekovo zdravlje i dostojanstvo, već će se lečiti i najteže bolesti sa nadom u ozdravljenje, da kulturu, od kulture ponašanja i obrade zemlje do one visoke kulture (pod uslovom da zna šta je to), stavi u prvi plan svojih takozvanih „nacionalnih interesa” i da ne dopusti da joj o tim interesima odlučuju popovi, da ovaj narod upozna sa žrtvama drugih naroda koje su podneli da bismo mi zadovoljili svoje megalomanske „nacionalne ciljeve” i da najzad, ako je i kako mogućno (a znam da nije) meni, kao ubedenoj pristalici republikanskog uređenja, koja i živi u republici, ispuni, poput zlatne ribice, tri želje: da onu pretencioznu, neukusnu imperijalnu zastavu sa dvoglavim orlom i onom ogromnom krunom koja imitira žezeno zlato, a zapravo liči na zastave iz nekih pompijerskih opereta, zameni trobojkom bez ikakvih oznaka i njoj prilagodi i državnu himnu i konačno izmesti iz dvorca, držeći se svih pravila „humanog pre-seljenja”, onog smešnog pretendenta na presto i od dvorca napravi otvoren muzej čiji on neće biti ne samo vlasnik, no ni vodič.

Na početku mog teksta o pozorištu u doba Francuske revolucije, a pod naslovom „Pozorište i gilotina”, nalazi se, kao moto, jedna rečenica Luja-Sebastijana Mersijea, plodnog francuskog pisca iz XVIII veka, bliskog po idejama Didrou, koja glasi: „... [pozorište je] najjače i najbrže sredstvo da se nesavladivo oboružaju snage razuma i da se odjednom ubaci velika masa svetlosti u jedan narod”. Rečenica je iz njegove studije „O pozorištu ili nov ogled o dramskoj umetnosti” iz 1773. I vidi li iko ikakvu sličnost ove Mersijeve ideje o ulozi pozorišta u društvu sa onim što mi danas imamo u našem pozorištu i sa onim što

uopšte kao gledaoci očekujemo od njega? Naravno da ne vidi. Jer pozorište je deo naše sadašnje kulture od koje se u načelu ne očekuje da „oboruža snage razuma” i „ubaci veliku masu svetlosti u jedan narod”, da čoveka prosvetli (odakle i reč prosvetenost), da mu omogući da razume svet, a ne da po njemu glavinja bez ikakvog kompasa u nadi da će nabasati na nekog ko će mu pokazati put. A kad se to i dogodi, ubrzo se pokaže da je taj tobožnji spasilac vuk ili vučić, svejedno.

Ovim nikako ne želim da kažem kako je svrha pozorišta da poučava, daleko od toga, jer nam sama istorija pozorišta govori za koliko je opasnih učenja ono bilo krivo. Sâma, recimo, neu-poredivo više volim komedije od drama, jer verujem u subverzivnu snagu smeha, divim se francuskim vodviljistima Labišu i Fedou, na primer, jer nisu nimalo bezazleni, budući da ljudska glupost o kojoj govore sama po sebi nije bezazlena i radije bih gledala bilo koju farsu, da i ne govorim o farsama Aleksandra Popovića, od bilo koje melodrame, recimo one uveliko hvaljene larmuajantne „Elijahove stolice”. Uostalom, nijedna Kornejeva herojska tragedija nije pokrenula Francusku revoluciju, bila je to, bar kao kap u prepunoj čaši nezadovoljstva, Bomaršeova „Figarova ženidba”, kao što je zabrana komedija bila prvi signal nadolazećeg Terora. Zato ja i ne verujem u snagu onoga što se naziva političkim pozorištem, već i stoga što na te predstave ne idu upravo oni koji bi trebalo da ih vide, recimo Košturnica i njegovi adepti one dve predstave o Đindjićevom ubistvu, Frlićevu i Pakovićevu. Međutim, subverzivna snaga takvih komada je nesportna, jer je i sama činjenica da se izvode za one na vlasti uznemirujuća. Zbog Frlićeve predstave, i samo zbog nje, jedan odličan reditelj i mudar pozorišni organizator, Kokan Mladenović, smenjen je sa upravnika mesta u Ateljeu 212, da bi se to pozorište ubrzo pretvorilo u mesto glumačkog kabotenstva po čijoj se meri kroji repertoar te kuće. Mi, pri svem tom, imamo vrlo darovitih dramskih pisaca, mlade i srednje generacije, naročito među ženama, ali sad ne bih da ih nabrajam, zbog neizbežne subjektivnosti svog izbora koji nekog može povrediti.

Što se tiče odnosa između kulture i politike u Srbiji u protekle tri decenije, on ima nekoliko etapa usklađenih s promenama političke situacije. Sada, za ovu priliku, napraviću grubu podelu na tri epohe: moliševičevsku, demokratsko-deesesovsku i socijalističko-narodnjačku. U prvoj, miloševičevskoj, postojala je određena kulturna strategija, jer je kultura bila plodno tlo indoktrinacije, ne ideološke u pravom smislu, već čisto proratne, kad se, u želji da se pridobije što širi krug ljudi opasno poigravalo takozvanim nacionalnim osećanjima, kad se započelo, a preko pozorišta pre svega, sa rehabilitacijom kolaboracionista, sa rehabilitacijom monarhije, s kultom pravoslavlja i kultom tla i krvi, da bi se neposredno po završetku rata, 1995, onako potemkinovski, prekrećile, bar za kratko vreme, njegove užasne posledice i krenulo s parolom, koja bi pre priličila starim socijalističkim vremenima, a glasila je „S kulturom je lepše”. Ta restauratorska šminkanja nisu, međutim, dala nikakve rezultate, naprotiv. Ostale su samo vidljive ruševine institucija kulture i krhotine jednog relativno čvrstog vrednosnog sistema izgrađenog u dvema decenijama komunističke vladavine, od 1960. do 1980. Znamo da je kultura u prvoj postmiloševičevoj deceniji bila predata u ruke demokrata i njihovih koalicionih partnera iz G17 Plus, koji je nisu, doduše, zagadili desničarskim idejama, to zagadivanje prepustili su DSS-u i tako ga prebacili na šire društveno polje, ali zato su je zapustili, bili ravnodušni prema njoj i dopustili njen potpuno urušavanje. A danas ona je konačno u rukama desničara. Sadašnji ministar kulture i informisanja, gospodin Tasovac, ekstravagantan poput kakvog dadaiste, zapravo je tipičan primer naše takozvane visoke buržoazije, ambiciozan i strašljiv, i suprotno svim očekivanja, nesposoban da odvoji važno od nevažnog, vredno od bezvrednog, kič od pravih vrednosti. Njegova je ličnost samo u isti mah uglađena i razbarušena fasada za desničarski prostakluk. A već o njegovom podaničkom odnosu koji najviše dolazi do izražaja u drugoj sferi njegovih ministarskih nadležnosti, sferi informisanja, i da ne govorim. Uzgred, jeste li uspele da popravite onaj

kvar na vezama koji je bio uzrok pada vašeg sajta, kako ovaj veliki majstor zamajavanja prepostavlja?

Naziv „otadžbinska kultura” mora da je smislio bivši ministar kulture i sadašnji savetnik za kulturu premijera Vučića, Bratislav Petković ili pak savetnik za kulturu predsednika Nikolića, Radoslav Pavlović... Već dugo ne ulazim u Narodno pozorište čiji me repertoar sa Jakovljevićevom *Srpskom trilogijom* i nekakvim spektaklom u slavu kraljevske Vojne akademije, za koji sam posredno čula, neverovatno podseća na repertoare francuskih pozorišta za vreme revolucije i prvih godina koje za njom slede. Navešću neke od tih naslova: *Opsada Lila*, *Zauzeće Tulona od strane Francuza*, *Rodoljubiva porodica*, *Polazak dobrovoljaca na front*, *Oproštaj dobrovoljaca*, *Krik otadžbine*, *Rodoljubiva stražarska soba* itd, itd. (Priznajem da me najviše zanima ova *Rodoljubiva stražarska soba*.) A što se tiče „uticaja pozorišta na oblikovanje kolektivne svesti” naravno da u njega verujem – pozorište može da ulije toliku dozu gluposti u ljudske glave i za ovih ih je godina ulilo, da bih rado stavila katanac na vrata ne samo nekih televizija, već i nekih pozorišta ili bih prosto istorijske komade zamenila vodviljima.

Milošević je, već sam pomenula, odškrinuo vrata tom revisionizmu, nadajući se, verovatno, da se to, njemu trenutno potrebno zagađenje istorije može lako zbrisati. Ali prvi i naj-sistematičniji revisionist istorije Drugog svetskog rata bio je zapravo Vuk Drašković. Njemu treba da zahvalimo kult Draže Mihailovića, od milja zvanog Čića, on je omogućio zastrašujuće kostimiranje u četnike one paravojske koja je zavila u crno Bosnu, on je uveo one godišnje terevenke na Ravnoj gori koje su ulivale strah i izazivale gađenje. No, na sreću, Drašković je, čini se, bolji čovek no političar. Sagledavši pogubne posledice svog revisionizma, on se povukao, možda sa žaljenjem, slično gospodinu Giljotenu koji se zgrozio nad svojim izumom – giljotoninom i smatrao ga „najvećom mrljom u svom životu”. U kom će pravcu ići obeležavanje sto godina od početka Prvog svetskog rata, ne znam. U njemu, uostalom, nema ideoloških sporova koji

bi mogli podleći reviziji. Ali će zato figura nesrećnog Gavrila Principa biti sigurno predmet sporenja, a poplava obradâ teme Sarajevskog atentata preliće teškim muljem i zagaditi zanose, nade i patnje tih mlađih pobunjenika.

Naravno da postoji, i ja to ne bih nazvala periodom, već kontinuiranom linijom prisutnosti jedne kulture iz koje se mogu „crpsti ideje i načela moralne obnove” kako kažete. Od XIX veka, pa do dana današnjeg, da samo to vreme uzmem u obzir, mogu se naći ti „lutajući plamenovi” koji mogu osvetliti i prosvetliti ovu moralnu pustolinu u kojoj sada živimo. I ne vidim da se oni moraju bez ostatka povezati isključivo s građanskom kulturom. Jer iz te se kulture izrodilo i toliko gadosti, da joj ne treba odavati bezrezervnu hvalu. Važno je razviti sluh za prave vrednosti, bilo ko da ih stvara.

Za kraj bih prenela pričicu za koju sam posredno doznala od Šklovskog, jer ju je zabeležio u jednom od svojih tekstova o umetnosti i revoluciji. Smatram je veselom i poučnom i vrlo korisnom za popravljanje naše nadmene naravi o kojoj nismo došli na red da govorimo ovom prilikom, iako je ona bitno odredila našu istoriju.

Šklovski u poglavljju pod naslovom „Potkovana buva” prenosi sadržinu Leskovljeve priče „Levak” i ja ću taj njegov rezime pročitati:

„[Caru] Aleksandru Pavloviču Englezim poklone čeličnu buvu koja pleše.

Za vladavine Nikolaja Pavloviča odluče da posrame Englez. Dadu buvu u Tulu. U Tuli potkuju buvu. Tanan rad, čak se ni pod mikroskopom ne može proučiti. Pošalju buvu u inostranstvo, nek se stranci dive.

Samo buva prestala da igra. Svaka mašina ima proporcije koje joj odgovaraju.

Englez se silno divili tananom radu, ali shvatili: ne znaju ljudi tablicu množenja.“

(*Peščanik*, 6. jun 2014)

02

GDE SU GRANICE VERSKE CENZURE?

Zahtevajući od direktora izdavačke kuće Beobuk ne samo povlačenje iz prodaje knjige Šeri Džons *Dragulj Medine* u koju je on uložio svoj trud i svoj lični novac, već i izvinjenje i *pokajanje*, Mešihat Islamske zajednice u Srbiji ogrešio se ne samo o pravo i dužnost jedne sekularne države da štiti slobodu mišljenja i izražavanja, pa i preduzetništva, već je zahtevom za javnim pokajnjem povredio lično dostojanstvo jednog ljudskog bića u kome, ako je verovati monoteističkim religijama, postoji bar Božja iskra. Od tog zahteva do javnog kažnjavanja (a njegove nam primere ne nudi samo daleka istorija religijâ, već i surova stvarnost današnjice) samo je jedan korak. Mešihat Islamske zajednice u Srbiji ogrešio se time i o jednu od najkrupnijih tekovina zapadne civilizacije kojoj, bar geografski, i sam pripada, pravo slobodnog čoveka da sumnja, da prosuđuje i samostalno izvlači zaklučke iz onog što vidi i iz onog što pročita. Obaveza da se slepo veruje u religijske i ideološke projekte koštala je čovečanstvo previše žrtava da bismo prešli mirno preko ovog „osvetničkog gneva“ Božjih zastupnika. Uz pravo da svako pročita ono što želi da pročita, postoji i pravo da se ne pročita ono što čovek ne želi da pročita. Ako je čitanje svetih knjiga obaveza vernika, čitanje drugih knjiga za njih ne samo da nije obaveza no nije ni preporučljivo. Mešihat je jedino imao pravo, ako mu je to pravo u Kurantu zapisano, da svojim vernicima zabrani čitanje knjige koju je sam inkriminisao. Sve više od toga predstavlja atak na pravo drugih da prave svoj izbor i da slobodno formiraju svoj sud.

(*Danas*, 21. avgust 2008)

O NEKIM GRESIMA LISTA DANAS

Čoveku se s novinama u koje ima poverenje događa isto što i s prijateljima koji su mu bili dragi: u jednom času prestaje da ih prepoznaće. A novine se, kao i prijatelji, prihvataju „izborom po srodnosti“. Slobodu štampe nikada nisam shvatala kao mogućnost da u svakim pojedinačnim novinama istovremeno nađem spektar sebi bliskih i sebi neprihvatljivih stavova, već kao množinu novina koje čovek čita po liniji srodnih stavova i u kojima su činjenice (stvarne činjenice) plasirane prema važnosti koja se uklapa u skalu vrednosti zbog koje je i odabrao da čita upravo te novine. Ovom prilikom iznosim samo dva primera zbog kojih u poslednje vreme moj odnos prema listu *Danas* biva doveden u pitanje, što će reći zbog čega ga više ne prepoznam.

Najpre način na koji su predstavljeni događaji sa emisijom *Peščanik*. Napadi na sajt *Peščanika*, ometanje emitovanja emisije i najzad demoliranje automobila urednice Svetlane Lukić, morali su se u ovom listu naći na naslovnoj strani kao prvorazredna vest, bar gledano sa čisto esnafskog stanovišta. Izuzmemo li kolumnu Miloša Vasića (2. februar), koja, kao i svaka kolumna (budući da kolumnist ima „svoj dan“ u sedmici), stiže sa zakašnjenjem u odnosu na klasičnu novinsku vest, sve se svelo na jedva uočljivu belešku, da bi demoliranje automobila bilo zabeleženo u kriminalnoj hronici, kao da je u pitanju obračun među kriminalcima, kao da je to jedna od tekućih i svakodnev-

nih vesti o zbivanjima u opskurnim miljeima. A reč je, gospodine Ramaču (i sad se obraćam Vama lično, jer Vi snosite najveću krivicu za ovakav odnos lista, budući da ste njegov glavni i odgovorni urednik), reč je, dakle, o jednom od najbrutalnijih napada na slobodu misli i izražavanja, i to misli i izražavanja koji bi Vam morali biti bliski. Jedan od onih napada što su tek uvertira u događaje koji su se po mnoge Vaše kolege završili tragično.

Drugo ogrešenje o „horizont očekivanja“ Vaših čitalaca vidi dim u objavljuvanju razgovora „sa Ljubišom Ristićem, rediteljem i levičarom“ (citiram najavu s naslovne strane). I pitam se (pitam Vas), šta nama što znamo ono što znamo „o životu i priključenijima“ tog reditelja i levičara, on danas (u *Danasu*) može reći, a da to ne zvuči blasfemično isto onoliko koliko je blasfemično (i još više) sve što on prečutkuje. Odmah Vam moram reći, da to najpre shvatam kao potrebu lista (onu žalosnu potrebu da se stvaraju odstupnice) da sâm niveliše sve ono što je u još jedinoj svetloj tački Vaših novina, dvonedeljnom dodatku *Beton*, bilo rečeno o pojavi koju, jednako kao reditelj i tvorac JUL-ovskog političkog programa, predstavlja taj umetnik i „politički mislilac“ u istom liku. Mislite li da treba da saučestvujemo u njegovoj patnji zbog kraha njegovih „levičarskih idea“, kad znamo da bi nas oni, ekstremni kakvi su, unesrećili još više od relativno kratkotrajne JUL-ovske prakse, budući da je za rušenje tih istih idea bilo potrebno čitavih sedamdeset godina? Smatrati li možda da njegove elukubracije o „bezočnom i nepravednom kapitalizmu“ treba da nam posluže kao osnova za neki kolektivistički ideoološki preobražaj? Mislite li da treba da aboliramo jednu primitivnu verziju ledi Magbet, da zaboravimo na njeno agresivno prisustvo, na njene ideoološke bljutavosti kojima nas je godinama zasipala, na njene zakulisne radnje koje su koštale života mnoge ljude, jedino zato što „reditelj i levičar“ kaže da je ona (samo) „žena koja je obožavala svog muža i svoju decu“ i to u vreme kada je hiljade i hiljade žena gubilo „svoje muževe i svoju decu“, zahvaljujući politici njenog

„obožavanog muža“. Mislite li da je takvom čoveku dopustivo da izgovori, a Vaš list prenese, da su se zahvaljujući JUL-u „prvi put čule reči: Jugoslavija, levica, ne-ratu, ne-ratnim huškačkim motivacijama vlasti (a ko je, zaboga, u to vreme bio vlast, ako ne taj isti JUL?) i opozicije“, odbacivši pri tom sav institucionalizovani i neinstitucionalni otpor ratu za koji je i te kako znala ova sredina. I na kraju, mislite li da treba da žalimo tog umetnika, koji je koliko stvarao toliko i razarao pozorišta, koji je sebe smatrao institucijom i kome je, uprkos njegovom „disidentskom“ stažu, bilo dozvoljeno da se ponaša kao putujući pozorišni prorok (a ne kao čergar, kako bi to on danas želeo da predstavi) i čijem se povratku, tačnije, večnom vraćanju, treba da radujemo?

Ovim sam, u okvirima svojih moći, nastojala samo da predočim dubinu svog razočaranja u list, koji je godinama služio na čast novinarskoj profesiji.

(*Danas*, 3. februar 2009)

OPIS I KOMENTAR JEDNE FOTOGRAFIJE

„Kod nas lošoj savesti mesta nema“
Miodrag Stanisavljević

Šta se može videti na fotografiji koja, uz upadljiv naslov PLAVŠIĆ: Osećam se slobodnom, zauzima više od polovine naslovne strane lista *Danas* (sreda, 28. oktobar): dobrodržeća gospođa poodmaklih godina, odevena u raskošnu bundu, s verovatno netom skinutim naočarima sa fotogrej staklima, kako bi njen susret s „bližnjima“, tačnije, sebi sličnima, bio što prisniji, s masivnim drvenim krstom kakav obično preko gruboga platna nose mlade iskušenice, a kao znak skromnosti i čiste odanosti Bogu; ona grčevito drži za ruku nekakvog džina-zaštitnika, čiji osmeh odaje glupu samouverenost; pozadina mutna, sa slučajnim, ili „slučajnim“ prolaznicima, tek bolje je ne videti im lica. Ta gospođa, kao što i naslov upadljivo saopštava, jeste PLAVŠIĆ, Biljana Plavšić, „bivša predsednica Republike Srpske“, a pre toga (to list ne navodi), po njenim sopstvenim rečima, „najradikalnija od svih“ članova jednog „zločinačkog udruženja“ (to ja kažem) iz čijih je zlodela nastala ona „zakarpatska kneževina iz holivudskih filmova“ na čijem je čelu sada gore opisani džin-zaštitnik. *Ekipa Danasa*, koja, dakle, ne potpisuje ličnim imenima ovaj prilog, opisuje (opisuje nama, čitaocima *Danas*) njen dolazak „avionom tipa ,cesna“, daje tačno vreme njenog spuštanja na aerodrom (14 časova), govori da ju je dočekao premijer Republike Srpske, dakle premijer jedne strane države (i dalje je reč o džinu-zaštitniku), koji joj želi brz oporavak od „nepravde koja joj je učinjena“ i poziva se na nekakvu „Božiju pravdu“ koja zna

da nagradi pravednika (naročito, rekla bih, „pravednike“ Plavšić-kinog kova). Ista, pak, ne našavši u avionu „prave reči“, uprkos upornom „smišljanju“, obećava da će se „uskoro obratiti javnosti“. Pre toga će, doduše, hodočastiti u mesta za koja je vezuju samo prijatne uspomene: posetiće Banjaluku, posetiće Bijeljinu (verovatno da bi, posle toliko godina, videla šta je još ostalo od onoga „šta je Arkan napravio u Bijeljini“, Arkan, taj „srpski heroj“, taj „pravi Srbin“, taj „čovjek kakvog trebamo“).

U strahu da će „ekipa Danasa“, bez dovoljno znanja, a sve u hitnji da što pre stane u red kako bi čula reči tog novog Zaratu-stre, napraviti greške zbog kojih će se kad-tad kajati, upućujem je na sajt www.e-novine.com, gde će naći sve ono što je B. P. „smišljala“ i tako „smišljeno“ sprovodila u delo za svog vakta.

Evo nekoliko primera za čitaoce Danasa:

„To je genetski deformisani materijal koji je prigrlio Islam. I sad sa svakom nasljednom generacijom taj gen postaje koncentriran. Postaje sve gori i gori, jednostavno postaje izražajan i diktira njihov stil mišljenja i ponašanja, koji je ukorijenjen u njihovim genima.“ (Dixit biolog B. P. o muslimanima u Bosni.)

„Srbi iz Bosne, posebno oni koji žive u pograničnim regijama, imaju razvijenu specijalnu sposobnost da osjete opasnost po naciju i da razviju mehanizme samozaštite. U mojoj porodici uvijek je govorenje da su Srbi iz Bosne bolji od onih iz Srbije. Kao biolog znam da je najbolja sposobnost da se prilagode i prežive kod onih vrsta koje žive odmah do drugih koji su im prijetnja. Tako da je odvojenost od drugih nacija i prirođan i potreban fenomen.“ (Pitanje kako B. P. izmiruje ovaj „divlji“ politički darvinizam sa hrišćanskim učenjem o jednakosti svih bića pred Bogom, za mene ostaje bez odgovora. Kao što ne mogu i ne smem ni da zamislim šta će biti sa Srbima kad dođe do njihovog „prirodnog i potrebnog“ odvajanja od onih „koji su im prijetnja“, naime šta će biti s njima kad nestane ta njihova „specijalna sposobnost da osjete opasnost“.)

„Ja bih najviše volela da istočnu Bosnu očistimo, nemojte da me neko uhvati za reč, pa da misli da govorim o etničkom čišće-

nju. Oni su nam jednu sasvim prirodnu pojavu podmetnuli pod taj naziv etničko čišćenje i okvalifikovali to kao ratni zločin. Sve i da zadržimo 70 odsto teritorije nema tu mira. Ja njima, ovako da kažem, ne želim ništa dobro. Ali da ja budem mirna, moramo im dati nešto, da imaju gde sebi da organizuju život, da ne bi mene celo vreme uz nemiravali. Tako ja shvatam muslimanskih 30 odsto.“ (Srebrenica je dakle bila cena gospodinog „mira“, njenog „shvatanja muslimanskih 30 odsto“ i nepobitan dokaz da im „ne želi ništa dobro“.)

Što zbog svega rečenog i iz toga proisteklog ta „pravednica“ nije dobila višedecenijsku robiju, treba zahvaliti samo njenom lukavstvu: dobrovoljno je otišla u Hag da bi pred Tribunalom priznala manju krivicu i tako izbegla kaznu za mnogo krupnije zločine koji su joj stavljeni na dušu. (Ekipa Danasa, tu činjenicu, naravno, ne pominje.)

Ne mogu da na kraju ovih priloga za „opštu istoriju beščašća“ ne navedem i reči koje je B. P. uputila svojim sunarodnicima. Mogu biti korisne mladima za njihov put ka sreći, pod uslovom da pronađu neprijatelja.

„Srba ima 12 miliona, neka ih šest miliona pogine. Opet će ona druga polovica uživati u plodovima rada i borbe.“

A šta o „poseti stare dame“ zemlji čije je državljanstvo stekla „pre nego što je optužena za ratne zločine“, što će reći „u vreme Savezne Republike Jugoslavije“ (tom bezbednom utočištu za sve sa poternica Suda za ratne zločine), misli naša vlada i šta će misliti i činiti kad popusti pažnja onih koji bi njenu „blagonaklonost“ mogli „zloupotrebiti“, kako bi rekao ministar Ljajić, još ne znamo. Treba je možda na vreme opomenuti da ne mora baš uvek da „Iz svakog beščašća polete i naše verzije“ (već citirani M. Stanisavljević), koje bi i same obavezno bile beščasne.

(Danas, pod naslovom
„Saveti i uputstva ekipi Danasa“,
1. novembar 2009)

ISTORIJA KAO PRIVATNO VLASNIŠTVO

(Povodom reakcija na tekst Slavenke Drakulić „Zašto se nisam vratila u Beograd“ u *Politikinom Kulturnom dodatku*, 28. februara 2009)

Kako jedan gotovo ispovedni tekst, pisan sa setom, u kojem se mešaju tuga i radost prisećanja, u kojem ima kajanja zbog ogrešenja o drugog, u kojem autorka nikada ne vidi sebe u poziciji nekog ko izriče „poslednje istine“, niti svoju „interpretaciju istine“ shvata i saopštava „kao jedino moguću, istinitu i pravu“, već kao imperativ postavlja samo potragu za istinom, suočavanje sa istinom, verujući u njeno otrežnjujuće dejstvo, kao što je u to verovala kada je, uz lične tegobne posledice, iznosila ono što je *nepobitna istina* o „njenoj sredini“, kako takav tekst može da izazove toliku provalu gneva, toliku količinu cinizma, toliku bujicu sladunjave patetike, stavljениh, jednako gnev, cinizam i patetika, u „odbranu naše stvari“?

Razloge tome vidim u našoj percepciji Drugog, kome nije dozvoljeno (pored mnogo čega drugog što mu nije dozvoljeno) da nas vidi onakvima kakvi jesmo, već samo onakvima kakvima bismo želeli da smo. A mi smo, sudeći po ogledalcu u kojem se ogledamo: „dostojanstven i kreativan narod, ponosan na svoju istoriju“ (a u našu istoriju, hteli mi to ili ne, ulaze i njene dve poslednje decenije, ergo, mi treba da budemo i na njih ponosni), nama je darovana (od koga ako ne od Boga) „velika osjetljivost za umetnost. Osetljivost za lepotu, slobodu i istinu“, mi imamo vrlo istančan „osećaj za dert i uživanje“ (a o tome svedoči Bora Stanković, pa to, po prirodi stvari, važi jednom za svagda), mi patimo i stradamo zbog svoje samosvojnosti (što bi značilo da smo antro-

pološka pojava bez presedana, izuzetak koji ne potvrđuje nijedno pravilo), zbog toga što želimo da budemo „svoji“, „slobodni“ i „da odlučujemo o svojoj sudbini“, a okruženi smo „beslovesnom masom“, robovima u kojima nema „božanske iskre“, te im sloboda i nije potrebna. I usuditi se ne samo reći ljudima takvog soja (recimo na nekom splavu ili na privatnoj žurki), no i napisati na stranicama bećkih novina, da „Srbi žive u poricanju svoje nedavne prošlosti“ i da „u srpskom društvu, izgleda, ne postoji želja da se sazna istina“ (i to kurzivom čiju snagu isticanja ne može da umanji ni ona diskretna sumnja koju u sebi sadrži reč *izgleda*), to je odveć blasfemično sa svoje „neistinitosti“, valjda, da na to „ne vredi trošiti reči“. Uprkos svemu, utrošeno je mnogo reči da bi se Drugom zapušila usta, i to što prljavijim krpama, da bi se dalo do znanja da mi određujemo ko može pisati „politički obojene tekstove“ i kakva se boja pri tom koristi, da mi propisujemo žanrove i meru „ideologije i politike“ u njima.

A meni ne *izgleda*, no znam i tvrdim, po cenu da me „mladi lavovi“ smatraju „svetopopraviteljkom“, jer ih istorija s pravom uči da one (oni) mogu biti vrlo opasna bića, da mi „živimo u poricanju svoje prošlosti“ (onda kad je znamo, jer bez toga nema poricanja) i da u nama „ne postoji želja da se sazna istina“ (onda kad smo dovoljno mladi), jer istina je obavezujuća, ona remeti san, ona ruši iluzije. Poricanjem istine brišu se tragovi, odbijanjem da se ona sazna čuva se lagodno osećanje „nevinsti“, pravo na pogrešne zaključke, na pogrešne odgovore na postavljena pitanja. Recimo na ovo: „Zašto su nas bombardovali u srcu Evrope?“ I ovo pitanje nije metafizičko (mada se javlja u larmoajantnom kontekstu koji mu daje takav prizvuk), da bi se u odgovoru na njega moglo prepustiti „meditacijama“. Ono je zapravo vrlo, vrlo ovozemaljsko, i na njega se može odgovoriti precizno, nedvosmisleno, samo ako se ne poriče ono što je prethodilo toj godini (1999), sve ono što se tokom deset godina dešavalо „u srcu Evrope“ u prvom redu zahvaljujući *Nama*.

A evo šta se dešavalо. Mi smo, „braća i sestre“, prvi zasipali cvećem tenkove kada su krenuli da ograđuju i čiste prostor

samo za nas (jer biti srećan značilo je tada, i ne samo tada, živeti u raju jednorodnih), mi smo prvi posle Drugog svetskog rata podigli koncentracione logore (Omarska, Keraterm... „Smrt voli lepa imena“, reći će Miodrag Stanisljević), naša je soldateska držala pod opsadom tri i po godine Sarajevo, u „srcu Evrope“ dakle, da bi se na njenim poligonima učili gađanju iz snajpera što golobrada deca, što opskurni „prijatelji srpskog naroda“, pisci sličnog dara i istih uverenja koje je imao vođa tog istog, srpskog naroda (imena se ne pominju jer ih autorka ovih redova smatra odioznim), naši su sveštenici blagosiljali ubice pred njihove pohode na Drugog, mi smo ubili „u srcu Evrope“, za samo tri dana 8000 ljudi i potom premeštali iz jame u jamu njihova tela ne bismo li zavarali tragove (za tu je rabotu bilo potrebno jako, jako mnogo Srba, ma kako ovi bili poslovično vredni), mi smo, skloni „dertu i uživanju“, kakve nas je Bog dao, silovali na stotine žena onih Drugih, mi smo sa „svete srpske zemlje Kosova“ prognali 800 000 Drugih, poubijali čitave porodice, a njihove leševe prenosili u hladnjačama, koje smo potom bacali u reke i jezera. Da bismo ove danas nazivali „biserima našeg turizma“. I mi bismo da sve to poreknemo i da našu decu poštēdimo istine, da bi ona, živeći u svetu ogrežlom u lažima, završava u okrilju „Obraza“, „Narodnog stroja“, „Dveri“..., da bi nosila na svojim majicama likove ratnih zločinaca, da im, uprkos „njihovoj osetljivosti za lepo“, ne bi smetala njihova zadrigla lica, njihova onespokojavajuća ružnoća i da bi iz njihovog osećanja „nezaslužene“ prikráćenosti buknula osvetnička ozlojeđenost koja ne bira predmet na kojem bi se iskalila, promašujući obavezno pravog krivca.

To što je Slavenka Drakulić toliko uzburkala ovdašnju javnost (koja se uglavnom i ponaša kao „Aleksa Žunjić, špijun ovdašnji“), samo je dokaz da je zavera čutanja široko rasprostranjena, da su mnogi i mnogi, što pismeni, što oni koji misle da su pismeni, spremni da zaoštire svoja pera, i, kao osnovci nekada, zaspri (ovoga puta bez kazne) „krmačama“ nezgodna mesta naše istorije.

Možda će jednog dana neko mlad na toj pogledu ugodnoj fasadi iza koje se skriva istina o poslednjih dvadeset godina naše istorije, napisati: „Džabe ste krečili“. Možda će to biti kći Danice Vučenić. Stoga pozdrav njoj i njenoj majci.

(*Politika*, Kulturni dodatak, 14. mart 2009)

O KIČU, MEGALOMANIJI I POLITIČKOM LICEMERJU

„Tu sam [u Višegradu], neuk i slab i praznih ruku, bio srećan opojnom srećom do nesvesti, srećan od svega onog čega tu nema, ne može biti i nikad neće biti.“

Ivo Andrić (iz ostavštine)

U *Danasu* od 28. juna 2012. objavljene su četiri stranice dodatka u čast događaja koji je, a po zamisli nekog od urednika novina, ovako enigmatično naslovljen: *od Danas Andrić ponovo u Višegradu*. Tog dana je inače, treba li podsećati, bio Vidovdan, a Andrićev „povratak“ u vidu biste, u pravi čas i na pravo mesto, trebalo je u prvom redu da nam predoviči veličinu jednog „Projekta“ njemu posvećenog i nazvanog Andrićgradom. Za tu su priliku odabrane da „za Danas pišu i govore“ tri intelektualne gromade, od kojih je jedna smislila (Kusturica), druga opevala (Dragojević), a treća politički „fundirala“ i finansijski i logistički pomogla „projekat“ (Dodik). U njihovom smrtonosnom zagrljaju našao se Ivo Andrić. I o tome će ovde biti reči. (Ostavljam po strani, i prepuštam njegovoj savesti, prisustvo Muhamrema Bazdulja u celoj ovoj opakoj priči.)

Najpre ću pokušati da ukažem na to da će, kao rezultat tog „projekta“, jednog dana (2014) nastati jedna, sa stanovišta zdravog razuma i dobrog ukusa, čudovišna tvorevina motivisana političkim pobudama najgore vrste. A te su pobude vidljive i u onome što kažu gorepomenute osobe. Potom ću nastojati da tu tvorevinu opišem onakvom kakvom je vidim u prostoru jedne varošice koja ima svoju istoriju, svoju znamenitost, svoje prirodno okruženje kojima treba zahvaliti što je nastao roman *Na Drini ćuprija*.

„Projekat“ je, tvrdim, dakle, plod notorne političke ujdurme, čiji je cilj da, zloupotrebovelikog pisca, udari lažnu potzlatu preko jednog mračnog poglavlja srpske istorije.

Milorad Dodik, u tekstu pisanom iz „ličnog ugla“, ima jednu jedinu rečenicu, tačnije frazetinu, koja ima (posredno) prizvuk vrednosnog suda, a ona glasi: „Umetnost Ive Andrića prepoznata je na svetskom nivou.“ Sve ostalo je prizemna, i pre Dodika bezbroj puta korišćena (od njemu sličnih) politička interpretacija Andrićevog dela, a pre svega njegovog „monumentalnog“ (M. D.) *Pisma iz 1920*, koje bi trebalo, valjda, da bude objašnjenje „metafizike“ rata na teritoriji BiH tokom devedesetih i alibi za srpski „uzvratni udarac“ koji je za sobom ostavio pustoš.

Razgovor Emira Kusturice, „autora Andrićgrada“, sa izvesnom Katarinom Živanović, započinje podatkom, koji je i Dodik smatrao presudno važnim, te ga i on pominje, da je 1991, „pre početka rata“, Murat Šabanović, „usled nacionalističkog naboja“ (veli E. K.), „polupao“ Andrićevu bistu. (O tome šta su sve Srbi, za sledećih pet godina, „polupali“ diljem Bosne, ovde, naravno, nema ni reči.) Iz svega bi trebalo da shvatimo, ili bar naslutimo, da je sve počelo zahvaljujući ničim izazvanom „nacionalističkom naboju“ jednog muslimana. Zatim slede istorijski klišei o vazda zavađenim narodima koje će, smatra neimar, Andrićgrad konačno ujediniti i u njih uneti mir. O tome kako bi to pomirenje trebalo da izgleda prema arhitektonskom rešenju ovog „neohumanističko“-renesansnog, vizantijsko-otomanskog gradskog čudovišta, videćemo kasnije.

Pre toga se treba zapitati kako je to pomirenje uopšte mogućno, ukoliko se kreće od tvrdnje da u tim zabitima, inače kao od boga stvorenim za raskošno graditeljstvo, nije bilo renesanse samo zato što su ih pregazile otomanske horde. I kako oprostiti potomcima tih osvajača što su nas njihovi preci lišili renesanse, a bila nam je, geografski gledano, nadohvat ruke, kako se s njima „pomiriti“! I ova glupava, infantilna priča o tome „šta bi bilo da je bilo“, koja bi istorijsko sećanje svakog naroda mogla da pretvori u krvavu sadašnjost, za tili čas rasteruje Kusturiči-

ne pomiriteljske magle i razotkriva njegove stvarne motive. A oni se, iz samo njemu znanih razloga, mogu svesti na „odbranu“ srpskih interesa, srpskih vrednosti, srpskog duha i tako redom. „Danas je – kaže E. K. – dominantna ideja da se srpski narod uvede u neki ilegalni pokret, da se izbrišu zasluge pojedinaca, minorizuju njihovi uspesi na koje bi svaka druga zemlja bila ponosna.“ Ova trapavo sročena rečenica, pri tom potpuno neistinita, kao što je, uostalom, trapavo, krcato lažima i postidjujućim greškama iz neznanja sve što Kusturica izgovori, treba da nam pokaže koliko je težak taj njegov posao. I „samo pakosni (među koje spadam i ja, M. M.) mogu da pomisle drugačije“, mogu da posumnjaju. Kao što su, recimo, posumnjali i Trebinjci, te mu nisu dozvolili da „sa austrougarske kule u Trebinju“ uzme „kamen koji mu je zafalio“.

Dragan Dragojlović, magistar ekonomskih nauka, ministar vera u vreme srpskih osvajačkih pohoda (1991–1997) na teritoriju koja uključuje i Višegrad, pesnik o čijem daru i pameti mogu da sudim bez većeg hermeneutičkog napora već i na osnovu njegovog teksta pod naslovom „Mehmed paša, Andrić i Kusturica“, trenutno je upravnik Andrićeve zadužbine. Čovek, dakle, koji se pita za sve što se tiče Andrićevog „lika i dela“, a da su pri tom njegove kvalifikacije za tu odgovornu dužnost više no sporne. No, one su u ovoj zemlji inače nevažne. Dovoljno je misliti i to ponoviti nekoliko puta da je Andrić „veliki srpski pisac“, dovoljno je reći da „novo delo [Andrićgrad] nastaje na ideji velikog srpskog stvaraoca ovog vremena, filmskog maga Emira Kusturice“, dovoljno je videti „neku čudnu simboliku u onome što će se desiti u Višegradu na Vidovdan 28. juna ove godine“, pa da vam vrata budu svuda otvorena. Kao što vam je dovoljno da ovde slovite za pesnika ako ste kadri da napišete i potpišete rečenice ovog tipa: „Andrić je svojom knjigom želeo da iskaže sve ono o čemu je kamena ćuprija ćutala. I ako je mogla da pamti nije umela da govori.“

Što se samog „koncepta grada“ tiče, on je, po rečima „film-skog maga“, „multietnički“ i spaja sve što se u megalomanskoj

glavi jednog neobrazovanog skorojevića može spojiti: „Na ulazu sa leve strane je karavan-saraj i kuće iz srpskog perioda koje ovde nisu sačuvane. Sa desne je vizantijski deo. Glavna ulica je rekonstrukcija nečega što se na ovim prostorima nikada nije desilo – vreme renesanse nakon srednjeg veka.“ A kad na Guglu potražite plan toga „grada“ za koji je, „da bi se dočarala autentičnost“, trebalo porušiti, pored ostalog, i „austrougarsku kulu“, koja je „zapravo napuštena karaaula“, dakle kad potražite taj plan, kad pogledate to što je već izgradeno (za sad još bez „Vizantijskog dvora“), pred vašim se očima ukazuju zdanja veoma slična vili „Jelena“ izvesnog Bogoljuba Karića. Na jezičku zemlje, jedva dovoljnom za jedno jedino zdanje, recimo, Andrićev institut, tiskaju se i međusobno guše, na desetine kuća, presecaju vidik, pritiskaju reku, kao kakav brod, što se nepovratno nasukao na njenu obalu, jer ne može ni da plovi, ni da potone. A u neposrednoj blizini, kao primer spoja „lepog i korisnog“, kao dokaz neimarskog dara i nepatvorenog nadahnuća, kao optužujući kontrast, стоји на Drini čuprija, od 2007. uvrštena u Uneskovu listu svetske baštine. I pitate se kako se, na početku XXI, mogao dogoditi ovaj upad varvara, kako im se nije stalo na put, kako im se dozvolilo da oni nešto podižu u slavu pisca koji bi se, sa pozicije svog visoko estetizovanog asketizma koji mu je nalagao da se liši svega suvišnog, svega što bode oči, svega što je rasipno i tašto, gnušao njihovog neimarskog (ne)dela i bio postiđen načinom na koji ga slave.

A *Danas* je bez ikakve distance koja bi bar diskretno dala do znanja da to nisu estetski i moralni ideali samoga lista, predstavio ovaj „projekat od 25 miliona evra“, ističući u antrfileu ovu svotu, valjda kao dovoljan dokaz da je reč o „velikom projektu“!

(*Danas*, utorak, 17. jul 2012)

OTVORENO PISMO GLAVNOM I ODGOVORNOM UREDNIKU E-NOVINA

Poštovani Petre Lukoviću,

Naše dvadesetogodišnje poznanstvo, koje je, bar u mom slučaju, bilo u znaku poštovanja prema vama, daje mi nadu da ćete poverovati u iskrenost i nepolitikantsku prirodu mog pisma. Njegov je povod ono što bih nazvala, u nedostatku boljih, tačnije, manje rabljenih reči, uredivačkom politikom e-novina na čijem ste vi čelu. Naravno, ta se politika ne može svesti samo na odnos e-novina (tačnije, vaš odnos) prema sadašnjoj vlasti i čoveku koji je njen glavni stub, dakle prema potpredsedniku Vlade Aleksandru Vučiću, ja ću ipak svoje pisanje usredsrediti samo na taj njen aspekt. On mi se u ovom času čini najvažnijim, a njegove posledice najdalekosežnijim i najpogubnjim.

Vi ste, poštovani Petre Lukoviću, preuzeli na sebe izgradnju carskog puta za političara o kome bi vam, ako ne razum (kao i svaki razum odveć podložan kompromisima), a ono intuicija mogla govoriti stvari koje bi trebalo da vas navedu na oprez. Vi, međutim, ne samo da nemate opreza, već ste izgubili svaku meru u podršci koju mu pružate i to na jedan vrlo pervertiran način: vi mu ne upućujete lično pohvale (nešto vam ipak govori da to nije mudro), vi se samo trudite, uporno i dostoјno jedino bezrezervnog pristalice, da uklonite svaku kritičku reč, čak i kad je upućena od ljudi koje, bar za sad, poštujete. (Imam na umu tekstove Vesne Pešić „Rekonstrukcija kao mobing“ i „Od

kolektivnog ludila do ludila vlade“, kolumnu Svetislava Basare „Nova era“ i intervju Borisa Dežulovića, za koje se nije našlo mesta u vašim novinama.) A dokazom tog poštovanja, za koje ste sigurni da ga sa vama dele i vaši čitaoci, smatram činjenicu da ih zbog tih tekstova niste izložili napadima niti ste ih izvrgli ruglu. To, međutim, činite s osvetničkom strašću svojim dojčerašnjim prijateljima i istomišljenicima, s kojima ste zajedno prešli vrlo težak i dug put, rekla bih čak zahvaljujući njihovo predanoj podršci. Mislim na Peščanik i njegove saradnike, mislim na Sonju Biserko pa time i na Helsinški odbor za ljudska prava u celini. Razlog tome vidim upravo u njihovoj kritici vašeg političkog štićenika (ili možda zaštitnika), kritici koju ne dopuštate sa strašću adepta i nepogrešivo je detektujete na svakom mestu gde bi se mogla naći.

Vi ste, poštovani Petre Lukoviću, dopustili sebi da budete i cenzor i sudija i to u zemlji gde je tako malo prostora ostavljeno ne samo pravu već i volji da se slobodno misli, u zemlji u kojoj je parlamentarna opozicija ili nepovratno kompromitovana, poput DS-a i LDP-a, ili opasno retrogradna (DSS) i tako nemоćna da bude korektiv Vladi i novoproklamovanom Vodi, već pomenutom Aleksandru Vučiću. Time, istovremeno, dopuštam sebi da vam i to kažem, „kvarite svoju biografiju“ i to u godinama kad to mudar čovek ne čini.

U nadi da ćeće ovo moje pismo dati na uvid svojim čitaocima, pa bilo to i u „ozabavljenom“¹ vidu, prijateljski vas pozdravljam,

Mirjana Miočinović

(e-novine, 6. avgust 2013; *Peščanik*, 8. avgust 2013)

¹ Kako se i moglo prepostaviti, pismo je i objavljeno u „ozabavljenom“ vidu.

03

PITANJE KRIVICE

Svako od nas ko je imao u rukama Jaspersovu knjigu *Pitanje krivice* ne može da razmišlja izvan okvira njegovih postavki. Može samo da konkretni predmet svojih razmišljanja sagledava u toj matrici, da prati tačku po tačku njegovo izlaganje i da to dopunjue primerima iz naše „rđave prošlosti“. Samo onaj koji je, na nesreću ili sreću, nije čitao može sebi dopustiti da „filozofira kao pesnik“ i možda i dođe do nekog zaključka, koji bi potom, ako ga put nanese na Jaspersa, prepoznao u njegovim zaključcima, naravno, ne bez osećanja taštine. Ja spadam u one prve i preostaje mi samo da ono što smatram *našom krivicom* vidim u zaslepljujućoj svetlosti Jaspersovih tumačenja. Ostavimo li po strani *krivičnu odgovornost* koja prepostavlja zločine kao „objektivno dokaziva dela“ za koja su odgovorni pojedinci, i samo oni mogu biti kažnjeni, isključivo odlukom suda, postoje tri tipa krivice koja mogu biti predmet naše rasprave: to su politička, moralna i metafizička krivica. Prva je odgovornost „za režim koji se toleriše“ i jedino ona kod Jaspersa prelazi u kategoriju višega reda – u *krivicu* koja se smatra kolektivnom. I jedino to imam na umu u ovom kratkom osvrtu na ono što je u samom programu skupa nazvano „rđavom prošošću“.

Mi, Srbi, smo odgovorni „za dela režima koji smo tolerisali“, no mi smo, još pre toga, odgovorni za vlast koju smo izabrali. Pitanje koje se sada postavlja, glasi: da li smo mogli znati koju će vrstu režima stvoriti vlast koju smo izabrali. Moj odgovor je:

da, znali smo, ali smo sve znake njene autoritarnosti i agresivnosti koji su bili očigledni prihvatali s odobravanjem, prevodeći ih u znake volje i smelosti. Međutim, ta greška u proceni ne bi bila toliko fatalna, hoću reći ne bi imala toliko fatalne posledice, niti bi za sobom povlačila moralnu krivicu, koju, manje uzdržano od Jaspersa, povezujem s političkom odgovornošću, koja je u osnovi kolektivne krivice, da princip te politike nije bio *očigledno zao*, i da ga nismo prihvatali dragovoljno. Čovek zaveden iluzijom o pravdi i jednakosti za sve, nije jednak čoveku koji pravdu traži samo za sebe, a svoja prava stavlja iznad prava drugih. Čovek čija je saglasnost iznuđena terorom, nije isto što i čovek koji bez ikakve prisile daje saglasnost da se čini zlo. I pošto smo mi danas izloženi teroru vlasti koju smo pre više od deset godina izabrali, prvi je dokaz da ta vlast više ne uživa našu podršku, ali ona ne uživa našu podršku, jer se konačno okrenula protiv nas, a ne nekog drugog, tog drugog čije nas nesreće do sada nisu zanimala.

No, da li je to pojava bez presedana i da li se iz toga može izvući zaključak o nekim uopštenim crtama naše naravi koje su omogućile uspostavljanje ovakve vlasti i njeno trajanje? Moj odgovor u ovom slučaju nije toliko odlučan. Naime, iskustvo i nešto znanja uče me da se svaki autoritarian režim uspostavlja na mitu o sreći, a ovaj je nemogućno razdvojiti od mita o neprijatelju koji je do sada tu sreću onemogućavao, o neprijatelju kome treba nešto oduzeti, da bi se dalo nekom (nama) ko to više zaslužuje po nekom od prava. Miloševićev uspon posledica je rabljenja tih dvaju mitova, ili lica i naličja jednog istog mita. Pitati se zašto taj mit ima uspeha znači isto što i postaviti pitanje zašto su ljudi lakoverni, zašto su pohlepni, zašto su surovi? Ja nemam nameru da tražim opravdanje za saglasnost naroda na antropološkom nivou, tim pre što znam da je antropološki tip promenljiv, dakle raznovrsan. Ja samo pokušavam da samoj sebi objasnim neke pojave koje u meni izazivaju odbojnost, na koje reagujem ne samo racionalno, već i instinktom, što je samo dokaz više da je i na najdubljem antropološkom nivou

ljudska raznolikost ogromna. I znam da se tom mitu o sreći, o snazi, o moći, teško uspešno suprotstaviti.

Šta je značilo 1990. suprotstaviti se euforiji naroda koji je mislio da je na pragu raja, koji je, kao i svaki raj, prostor za oda-brane? Ni tvrdnja da raja nema, ni tvrdnja da u njemu, ukoli-ko postoji, ima mesta za sve, ne bi doprle do svesti, prva jer je obeshrabrujuća, druga jer je odveć velikodušna u poređenju s elementarnom ljudskom uskogrudošću. Preostajalo je samo da se skrene pažnja na sredstva, na načine kojima se želi postići taj cilj. A to se moglo samo istinom o posledicama, i to od prvog dana kad su se one pojavile. Ali, na nesreću, od časa kad se prihvati jedan nakaradan cilj, kad se za njega dobija saglasnost, zatvaraju se vrata pred istinom, velika mašinerija laži stavlja se u pogon. A zašto? Očigledno zato što čovek ipak nije toliko ču-doviše da bi mogao prizore zla koje se, navodno, čini za njego-vo dobro, posmatrati mirno, bez negodovanja i bez grizodušja. (Pa ipak je teško zamisliti da je jedan narod sačinjen od osam miliona psihopata.)

A ko je imao uvid u istinu? Najpre i najpotpunije oni koji su žeeli da je zatru, dakle ljudi na vlasti, jer je to zatiranje bilo uslov njihovog političkog uspeha, ali i oni iz opozicije kojima nisu bili mrski ni ciljevi ni sredstva, kao i gomila marodera, mo-žda i ravnodušna prema ciljevima i spremna da prihvati sred-stva, jer joj donose korist. I kakva je tu bila moć onih koji su znali istinu zato što su žeeli da je znaju, koji su u obaveštenosti o činjenicama imali samo potvrdu da su imali pravo kad su od samog početka tvrdili da ciljevi počivaju na „principu zla“ i da tu nema ni najmanje primese dobra? Ništavni. Ne samo zato što ih je bilo malo, a i nije ih bilo tako malo, već zato što njihov glas nije mogao da se čuje ne samo zbog zaglušujuće halabuke ovih prethodnih, već i stoga što obznanjivanje istine nije bilo dopušteno. Kako u odnosu na istinu stoje oni koji danas snose kolektivnu krivicu budući da „Zločinačka država pada na ple-ća čitavog naroda“ (Jaspers)? Oni nisu znali za istinu, ili, što je još gore, ona je do njih došla u iskrivljenom obliku. No, to ne

umanjuje njihovu osnovnu odgovornost – a to je uspostavljanje „zločinačke države“ koja nije postala takva nekim čudom, već zato što je počivala na zločinačkim premisama. I kakvu kaznu vidim za tu vrstu krivice? Vidim je u privođenju istini, u nečem što bih nazvala „šokom istine“, koji bi, poput elektrošoka, smirio tu šizopsihologiju u čijem je znaku proticao kolektivni život ove nacije u poslednjih deset godina.

No, postoji još jedan problem koji je uzrok našeg masovnog pristanka na „zločinačku državu“. To je naše „potmulo podaništvo“, naše bezrezervno poštovanje vlasti, naše „bezuсловно političko pokoravanje vođi“, naša vapijuća potreba za vođom. U tom pogledu mi smo jedan arhaičan narod koji nije svestan svoje neslobode. Ta naša „unutrašnja nezrelost“ biće jedna od najvećih prepreka našem priznavanju sopstvene krivice. Naš infantilni strah od kazne dugo će nas još držati daleko od istine i dugo ćemo još tražiti zaštitu od nekog moćnog „oca nacije“, od Crkve, od „mudrih glava“, koji bi svi skupa trebalo da prikriju naše „nedolične radnje“ ili nađu opravdanje za njih.

(Pročitano na međunarodnom skupu
Istine, odgovornosti i pomirenja, održanom
u organizaciji Radija B92, u Ulcinju,
od 17. do 19. marta 2000)

SVEDOČENJE I RAZUMEVANJE

Pojava knjige *Srpska strana rata* 1996, a kao rezultat višegodišnjeg sistematskog proučavanja uzroka, prirode i posledica jednog tipa vladavine (kažem prosto vladavine, jer ne vidim da se u ovom slučaju uopšte može govoriti o političkom sistemu) ostala je u sredini koja je žrtva te vladavine gotovo neprimećena, doživevši u međuvremenu tri izdanja na stranim jezicima: francuskom, nemačkom i engleskom. Razloge tome treba videti u činjenici da je namera onih koji su je pisali bila da shvate svet u kojem žive i da ostave svedočanstvo o njemu: dve podjednako opasne stvari za sve one koji bi da vladaju po logici tajnih društava i koji bi da zametnu tragove i uniše dokaze o vladanju kao produženom zločinu. Podjednako opasne i za mnogobrojne saputnike takve vlasti, za sve one „compagnons de route“, bez čije pomoći ne samo ovde i sada, već u čitavom ovom veku, ne bi bila mogućna konceptualizacija nasilja, pa tako ni njegovo sprovođenje. Nevolja je, međutim, u tome, što su ti problemi sa istinom što ih ima vladajući sloj, što ih ima ta kategorija ljudi koju sam, previše eufemistički, s obzirom na stepen njihovog saučesništva, nazvala saputnicima, doveli do onog što Kliford Gerc (u knjizi *Tumačenje kultura*) naziva „orgijom autistične fantazije“. Da li je autističnost pomenutih krugova stvarna ili fingirana manje je važno od činjenice da se ona prenosi kao zaraza, da se ona svesno širi, smanjujući iz dana u dana prostor otrežnjujućem saznanju. Knjiga poput *Srpske strane rata* teško

može biti lek za tu autističnost, no ona će nesumnjivo biti jedno od retkih svedočanstava da ovaj svet nije bio sasvim lišen ni znanja, ni moralnih vrednosti ni estetske osetljivosti, triju stvari na kojima počiva kultura.

Vezivanje kulture za znanje, odnosno za istinu, za moral i lepotu, može se činiti krajnje staromodnim, tradicionalističkim, najblaže rečeno. To je, međutim, oduvek bio onaj zajednički imenitelj kultura, koje su se potom mogle deliti po epohama, razlikovati po narodima iz kojih potiču, po staležima koji ih ne-guju. Kulturalna tipologija danas je druge vrste: svaki se kodifikovani jezik ponašanja koji je prihvaćen od dovoljno širokog kru-ga ljudi, koji ima svoju teorijsku potporu, svoj metajezik, može proglašiti kulturom: pop-kultura, subkultura, kultura masa, kultura razonode, samo su neki od naziva za bezbrojne varijetete jednog doskora jedinstvenog pojma. Kultura je, naime, postala promenljiva vrednost, slična modi, s kojom počinje da deli neka od njenih primarnih svojstava: njenu nepostojanost, njenu ravnodušnost prema dimenziji trajanja svojih proizvoda.

Mi smo za ovih poslednjih deset godina bili svedoci smenjivanja tipova kultura, u kojima su se menjale ideološke matrice prema potrebama i volji vlasti (gde ideologiju treba shvatiti kao skupinu slogana kojima vlast predočava javnosti tobožnji cilj svoje politike). Imali smo najpre kulturu zasnovanu na mistici takozvanih „viših ciljeva“, „opštih interesa“ koji zahtevaju žrtve. Mada je bila usklađena s „horizontom očekivanja“ najvećeg dela populacije, ona je morala da stalno održava emocionalnu tenziju, da podgreva egzaltaciju, da održava stanje transa. U njenoj manihejskoj vizuri nije bilo milosti za one koji su negativan pol u novouspostavljenim opozicijama. Kada se jednog dana bude načinio potpun bilans tih godina (1991–1995), uka-zaće se samo golo lice varvarstva. I gotovo je prirodna potreba da se sve to zaboravi, kao što bi čovek najviše voleo da ne zna šta je sve činio u trenucima takozvane smanjene uračunljivosti. Tu i vidim razloge zbog kojih će se knjige poput *Srpske strane rata*, koje se upravo bave tim razdobljem, još dugo nerado čitati.

U godinama koje zatim dolaze, vlast, umesto da snosi posledice svoje varvarske politike, preobraća u svoju korist nelagodnost buđenja iz nečeg što bih nazvala „nedoličnim snovima“ (jer svi su ti politički projekti i sve iz njih proistekle radnje bili naprosto pervertirani) i nastoji da ispravi prethodni involutivni kulturni proces tipičnim „restauratorskim“ šminkanjima. Slogan „S kulturom je lepše“, televizijski spotovi i ulični plakati kojima je bio ilustrovan, trebalo je da dotadašnjeg konsumenta žestokih napitaka ratničke kulture pretvore u nevino jagnje božje koje ne poznaje ništa drugo, ne teži ničem drugom do li lepoti. Ceo se poduhvat, naravno, sveo na simuliranje obnove, i ovaj kratki izlet u kulturni elitizam nije za sobom ostavio nikakvog traga, osim možda neku tonu još nereciklirane propagandne makulature.

Kulturni model s kojim smo danas suočeni kombinuje kolektivistički mit obnove zemlje s mitom o mogućnosti individuалne sreće. Spajaju se zapravo dva fantazma: jer jednako je ne-realno pod ovim uslovima obnoviti zemlju, koliko je nerealno prekonoć se preobraziti od pukog siromaha čije se poreklo ne zna u legitimnog naslednika basnoslovnog bogatstva, ma kako nas u tu mogućnost uporno uveravale latinoameričke televizijske serije.

Prelazak sa aktivnog na pasivan model kulture bio je postepen i poklapao se s opadanjem saglasnosti sa vladajućom politikom. Kako je nedovoljno izvesno da se danas mogu s istom lakoćom kao pre desetak, pa i pet godina, uspostaviti i nametnuti željeni obrasci verovanja, polako se stavlja u pogon aparat represije, koji bi pri tom da ne prizna da postoji. Stoga razvija najneverovatnije strategeme kojima bi trebalo da se jedna surova ali krajnje jednostavna tehniku razračunavanja s protivnikom pretvorи u visoko sofisticiranu tehniku koja preslikava klišee špijunskih filmova. I ovde vlast preuzima stereotipe iz sfere kulture, uverena, i verovatno s pravom, da je za ovih deset godina navikla stanovnike ove zemlje da ne zapažaju stvarnost, već da je „prepoznaјu“ u slikama koje su zapravo čiste fikcije.

Verovatno deluje zbumujuće saznanje da mi deset godina živimo o znaku kulturnih obrazaca koji su korišćeni da bi se indukovala željena uverenja (koja su neretko spadala u moralno najgnusnija) ili onemogućio uvid u istinu. Da bi se, dakle, razorila kultura u svojoj dvostrukoj funkciji stvaranja i očuvanja vrednosti koje se ne ogrešuju ni o moral ni o istinu.

U borbi sa ovom pervertiranom formom kulture utrošena je ogromna stvaralačka energija, jednako naučna i umetnička, ne malog broja ljudi. Čitava njihova *vita contemplativa* svedena je na razmišljanje o jednom užasavajuće trivijalnom predmetu – o vladavini nekoliko stotina ljudi (za neka od imena čujemo sada prvi put zahvaljujući spisku onih kojima je zabranjen ulazak u tridesetak evropskih zemalja) koji su naš život pretvorili u pakao. Neka prvorazredna metafizička pitanja o smislu života, o poreklu zla, o prirodi dobra, nisu doduše prestala da nas zaokupljaju, ali su ona bez ikakve mistične aure, jer se u svakom razmišljanju o njima nameću one figure čijem „liku i delu“ ne bi smelo inače biti nikakvog drugog mesta osim u karikaturi. (I verujem da će jednoga dana jedini trag o njima i biti Coraxove karikature.)

Ovim hoću da kažem da smo u ovih deset godina izgubili pravo da budemo slobodni od politike. Ne samo zato što su njene posledice prisutne na svakom koraku, a njen diskurs, kojim treba prikriti te posledice, toliko nametljiv, već u prvom redu stoga što se ne može biti moralnim bićem, a zatvarati oči pred očiglednostima. Jedina uteha koja preostaje jeste uverenje da će primeri pobune protiv ove vlasti biti jedini „objekat kulture“ koji će preživeti ovo vreme, koji će sigurno obezbediti sebi mesto u fundusu istorijskog pamćenja. A *Republika*, i sva njena posebna izdanja, biće među najdragocenijim predmetima tog trezora.

I sada, na kraju, i gotovo kao Post scriptum, nekoliko reči o jednom primeru težnje za trajanjem koje bi se ostvarilo tako što će se za sobom ostaviti neki spomenik kulture. Pošto su kulturu pretvorili u izvor privida, pošto su uništili sve njene tradicionalne institucije, predstavnici finansijski najmoćnije vladajuće

partije – Jugoslovenske udružene levice, omogućili su verovatno svom najvažnijem komesaru, Ljubiši Ristiću, da u stilu Građanina Kejna, ali tudim novcem, izgradi nekakav Međunarodni art centar (KPGT) koji bi, po rečima njega samog „trebalo da znači ono što je Kolarčev narodni univerzitet u XX veku značio za Beograd i našu kulturu“. Za ovaj bi se cinizam moglo, doduše, naći opravdanje u istoriji kulture: mnogi su grešnici za sobom ostavljali zadužbine koje, rečeno Krležinim rečima, počivaju na „grabežnim umorstvima“. Vreme će, dakle, relativizovati tu činjenicu i u slučaju ovog „spomenika“. Nedopustivo je, međutim, da mi, kao savremenici te gradnje na ruševinama onoga što smo svi skupa decenijama stvarali, zatvaramo oči pred njom i ne postavljamo pitanje ko je sve i kako bio bio ojađen da bi jedan megaloman dobio ono što je celog veka priželjkivao – neograničen pristup novcu i moć koja iz toga proističe.

(Reč na promociji engleskog izdanja knjige
Srpska strana rata, 7. decembar 1999.
Republika br. 228-229, 1–31. januar 2000)

POZIV NA OPREZ U ODNOSU NA PROFESIJU PISCA

Protekla decenija uči nas nečem što ni ovom prilikom ne bismo smeli smetnuti s uma: pisac je sklon da uzima na sebe zadatke kojih se običan čovek kloni, a preuzima ih svestan da neće imati posledica koje običan čovek ima za svoja dela i izgovorene reči. Jer pisac je zaštićen svojom profesijom, što će reći rasprostranjениm uverenjem da vidi više i bolje od drugih, da ima dar predviđanja, pa tako i pravo da vodi po nekakvim putevima koje drugi nisu kadri ni da nazru. Ta magijska aura koju je svet uveliko skinuo sa glava svojih pisaca i intelektualaca uopšte, poučen primerima njihovih velikih izdaja tokom ovoga veka, i dalje krasi glave pisaca sa ovih prostora, bili oni srpski, bošnjački ili hrvatski, i dalje su oni neka vrsta vrača-iscelitelja, učitelja koji nam kazuju šta nam valja činiti, koji nam tumače značenje pojava i onoga što se iza njih skriva. To da bi pisac mogao videti bolje od drugih, da bi mogao razumeti bolje od drugih smisao stvari, da bi mogao registrovati „svojom senzibilnošću pojave koje su tek u povoju, koje se tek slute“ (D. Kiš), to nije sporno. Ta sposobnost, ostavimo li dar saopštavanja po strani, nije među piscima ni rasprostranjena ni ređa, no što je rasprostranjena, ili neverovatno retka, među ostalim božjim stvorenjima obdarenim razumom i osetljivošću. Stoga, pripisati čitavoj jednoj profesiji te gotovo božanske sposobnosti jeste opasno ogrešenje o istinu. Kažem opasno, jer su sredstva širenja predrasuda u našim vremenima moćnija no ikad: pružite

nekom ko slovi za pisca priliku da svoje tobožnje „istine“, da svoje takozvano „viđenje stvari“ saopšti preko televizije više puta, obavezno više puta, vi ćete ne samo od njega napraviti ličnost, no ćete njegove „istine“, njegovo „viđenje stvari“ najbrže pretvoriti u „javno mnenje“. I nema tog „drugog glasa“ iz bilo koje druge profesije (izuzmemli možda sveštenike u religiozno fanatizovanim sredinama) koji se tome može s jednakom ubedljivošću suprotstaviti.

Kažem ovo iz surovog iskustva stečenog tokom ove poslednje decenije: pisci su u sredini iz koje dolazim stvarali ideo-loške matrice po volji i za potrebe vlasti (gde ideologiju treba shvatiti kao skupinu slogana kojima vlast predočava javnosti tobožnje ili stvarne ciljeve svoje politike) i njima se verovalo više no ostalima, u prvom redu zbog te magle predrasuda koja još postoji oko pojma pisca i njegove takozvane misije. Zato uvek s izvesnim podozrenjem gledam na skupove koji iz sfere kritičkog govora o profesiji, na koji nas upućuje skorašnje iskustvo, žele da pređu u sferu futurističkih predviđanja ili, što je još opasnije, koji teže tome da iznova odrede zadatke književnosti, pa činili nam se oni i najplemenitijim. Jer, kako će oni isti koji su najviše doprineli razaranju i rastakanju ljudskoga duha, koji su svojim pisanjem zapravo označavali čitave ljudske skupine kao mete, ili su pak među prvima spakovali svoje kofere i otišli u neka pitomija područja sa oreolom mučenika ili disidenta, štiteći sebe kao neku vrlo dragocenu vrstu, ili su, ne zaboravimo ni ovu treću vrstu, pisali nekakve svoje sastave „u miru sa sobom“ i bez osrvtanja na svet oko sebe, kako će oni, ne samo pojedinačno, već u ukupnosti svoje profesije, imati bilo kakvo pravo da zaceljuju rane ili bilo šta grade? Jer desila se za ovih deset godina na našim prostorima jedna neobična inverzija: dok je nekada bilo mogućno da se pisac-pojedinac, kao neka vrsta izuzetka u odnosu na moralne i druge kodekse profesije (a nema te profesije koja takve kodekse ne poseduje), ogreši o njih, ne dovodeći time u pitanje, baš zato što je izuzetak, osnovnu prirodu svog esnafa, danas profesija pisca baca senku

na svakog pojedinca koji joj pripada (pojava do sada zamisliva samo u svetu kriminala i prostitucije).

Kako onda, bez već pomenutih mistifikacija, povratiti poverenje u pisanu reč, kako razviti mehanizme odbrane od njene zloupotrebe, kako razviti sluh za stvarne vrednosti, prigušene zaglušnom bukom pisaca-seoskih proroka i pisaca-pelivana. Odmah treba reći da će posao biti gotovo neostvariv sve dok bude postojala glad za seoskim prorocima i pelivanima, ta glad što su je i stvorili pisci ovog žilavog soja. Jer svest je kontaminirana, neka su oštećenja gotovo ireverzibilna. Kad ovo kažem imam iznova u prvom redu na umu sredinu iz koje dolazim i u kojoj buđenje, a do njega je došlo, još ne znači i želju da se priznaju nedolični snovi. Verovatno ćemo još dugo biti svedoci njihovog potiskivanja, još dugo će se tražiti zaštita u paternalističkoj vlasti koja treba da nas, kao nezrelu decu, štiti od saznanja. Rečju, „jadi srpske duše“, o kojima se jedino Miodrag Stanisavljević usudio da u ovim godinama piše s ironijom i gađenjem, i dalje traju. A utešitelja, osobito među piscima, uvek će biti. Verujem, međutim, da nije mnogo lakše živeti, da nije lakše pisati, hoću reći dobro pisati ni sa osećanjem koje u sebi nosi žrtva. I čini mi se da bi to mogao biti problem s kojim se suočavaju pisci u BiH. Jer ima nečeg „zazornog u patnji“ rekao bi Kiš. Hoću reći da „čitalac (treba da) oseti i jezu opisanih događaja, ali i estetsku jezu koju izaziva književnost“ (iznova citiram Kiša), jer je ova poslednja jedini pouzdan dokaz prisustva dara. I kad jednoga dana svi mi budemo kadri da u onome što je plod patnje ili u onome što je plod pobune razaznamo nepobitno prisustvo dara, tek ćemo onda moći da uspostavimo valjanu vrednosnu skalu i tek ćemo onda imati šta jedni drugima da ponudimo. I tek ćemo onda moći da govorimo o stvarnoj rekonstrukciji naših svetova i naših pokidanih veza.

(Pročitano na regionalnom kongresu PEN-a Bosne i Hercegovine, održanom u Sarajevu, 26-29. oktobra 2000;
Danas, subota-nedelja, 11-12. novembar 2000)

KULTURA U ZAROBLJENIM I SLOBODNIM DRUŠTVIMA

Pojam „zarobljenog društva“, stvoren po analogiji s pojmom „zarobljeni um“ Česlava Miloša, shvatam samo kao retorički manje rabljenu zamenu za pojam „zatvorenih“ ili „totalitarnih“ društava. A ta društva, u ovom času, gotovo da ne postoje, ne bar u onom značenju i sa onom praksom koji su nam poznati. S njihovim krajem došlo je i do kraja takozvane državne kulture, sa čvrstim institucijama, tim oficijelnim „stubovima društva“, rasadnicima vladajuće ideologije, koju su potom policija i vojska bile dužne da čuvaju snagom prisile. Otud i njihov povlašćen položaj koji im je obezbeđivao i ekonomsku sigurnost. Kako je u tim društvima logika definitivnog i nepromenljivog neka vrsta idealta, a svaka promena opasno ogrešenje o uspostavljene kanone, kultura je u njima po definiciji konzervativna, pre sklona restauracijama, no stvaranju novog. Jer ideolozi tih kultura, s nekom vrstom paraestetičkog sluha, hoću reći više nesvesno no svesno, uočili su opasnost koju može predstavljati nova forma, budući da forma ima „sposobnost da znači“, kako bi rekli ruski formalisti, pa tako i da svojom novinom otkriva i neke nove slojeve realnosti. Stoga je u „zarobljenom“, „zatvorenom“, „totalitarnom“ društvu, kultura bila carski bogata i sklerotična, preslikavajući tako, u slučaju Sovjetskog Saveza, recimo, one imperijalne oblike koje je avangarda dvadesetih, činilo se, jednom zauvek zbrisala sa scene. Pakao tridesetih započeo je, na planu kulture, uništavanjem avangarde, zapravo

onog avangardnog dinamizma i raznolikosti, i restauracijom statičnih imperijalnih formi, imperijalnog stila koji vrvi figura-ma moći. Isti su razlozi kraha nemačke avangarde dvadesetih i iste su imperijalne težnje upisane u forme nacističke kulture.

Društva u tranziciji, među koje i mi od skora spadamo, mogu se smatrati slobodnim društvima, no ona su pre svega, uprkos vidljivim znacima oporavka, siromašna društva u kojima se siromaštvo, međutim, ne shvata više, pa zato i ne prihvata, kao neminovnost. Krucijalno pitanje svake vlasti u zemljama tranzicije jeste pitanje kako otkloniti nasleđeno endemno siromaštvo, jer ono sada može dovesti do socijalnih nemira pa tako i do njene smene, dveju pojava praktično nezamislivih u „zarobljenim društvima“. Nikakvo ideoološko tumačenje razloga za siromaštvo koje se, navodno, kompenzira preko duha kojeg su lišena, kako se tvrdilo, prosperitetna društva, nikome se više ne čini prihvatljivim. Stoga država ne samo da nije kadra da se brine o institucijama kulture, budući da ima prečih briga, već nema ni potrebe da se o njima stara: jer čemu finansirati išta što se dotiče duha kad taj duh ne treba više, sa krahom ideologija, oblikovati po željenom modelu, niti od njega treba strepeti. U sferi ideja sve je dopušteno, jer je sve irelevantno osim gole činjenice da treba preživeti.

Kako više nema, ili gotovo nema, subverzivnih ideja ni subverzivnih stilova, nestaje i pojam andergraund umetnosti u koju se proteklih decenija slivala sva stvaralačka energija i na nju usredsređivala i preko nje iscrpljivala sva energija pobune. Umetnost, da nju izdvojimo iz opšteg pojma kulture, nije više pribrežište ni za koga, pogotovo ne za onaj takozvani običan svet, koji je u njoj nalazio nadoknadu za sve životne prikraćenosti. Sa sticanjem „prava na sreću“, na uživanje u životu (plaisir de vivre) umetnost je izgubila širok krug privrženika. Kad ovo kažem imam na umu one oblike oficijelne umetnosti koji su bili zasnovani na takozvanoj „kompenzirajućoj fantaziji“.

Rečju, društva u tranziciji možda jesu slobodna društva, ona su slobodna već i stoga što država nema ni moć ni obavezu

da preko kulture oblikuje svest, ali je sama kultura time izgubila i cilj i svog jasno prepoznatljivog adresata prema kome bi se mogla modelovati. Jer kako bi se danas mogao definisati „horizont očekivanja“ ljudi iz takozvanog slobodnog sveta, u koji, eto, spadaju i zemlje u tranziciji? Šta oni u stvari žele, šta oni očekuju od umetnosti, na primer? I da li uopšte išta žele i išta očekuju? Postoji, bojim se, samo još uopšteno uverenje da su kultura i umetnost nekakve svete stvari, korisne gotovo koliko voda i vazduh, mada ne i toliko neophodne. Koje su opasnosti tog odsustva adresata i cilja? Vidim ih u veštačkom kreiranju kulturne potražnje, čije bi procedure bile identične kreiranju potražnje u sferi bilo koje potrošne robe. Zato je prostor kulture do te mere preplavljen takozvanim menadžerima koje isključivo vidim kao ljude pripremljene da oblikuju želje, da ih indukuju i da naplate proizvedenu robu. Na isti način, sa istom veštinom i sa istim motivima s kojima pakuju i prezentiraju bilo koju drugu robu. S logikom koja se definiše na sledeći način: „Dobro je ono što se prodaje, a najbolje je ono što se najbolje prodaje.“ Citiram sarajevskog mladog pisca Nenada Veličkovića koji ovim rečima opisuje položaj umetnosti u društvima Zapada. Tako se dotičem već odavno poznatog i neprikrivanog problema s kojim se suočava kultura u svetu koji se već decenijama smatra slobodnim. No, taj svet jeste bogat i on može sačuvati i finansirati i tradicionalne institucije kulture koje, istini za volju, nisu ni manje konzervativne, ni manje državotvorne. One su samo jedan u nizu dokaza prestiža države ili nacije, njeni formalni simboli. One nisu deo aparata prisile, ne služe oblikovanju svesti po željenom modelu (tržište je daleko efikasnije profilira), ali su bez ikakvog dejstva na „naravi i običaje“, kako bi rekli stari. Sve su te institucije neka vrsta veleleptnih muzeja, ali velelepnih, ponavljam, čiji je cilj u prvom redu konzerviranje i memoriranje. Cilj sam po sebi dostojan poštovanja i teško dostižan u zemljama pritisnutim siromaštvom. No u oba ta sveta, onom već davno slobodnom i ovom tek oslobođenom, postoji problem da se prepozna dar, jer oba sveta, iz različitih

razloga doduše, imaju probleme sa sluhom za vrednosti. Loš ukus postaje nekom vrstom planetarne pojave. Pitanje za sociologe kulture možda bi moglo da glasi: kako je to masovna kultura uspela da uništi jedan zapravo masovni instinkt za lepo i istinito, za koji nam i najsakromniji uvid u antropologiju pruža pouzdane dokaze? Šta je to opasno u tom instinktu i koju to opasnost dar krije u sebi, da se oni jednako potiskuju i u slobodnim i u „zarobljenim“ društvima? Verovatno je tome uzrok suštinski subverzivna priroda dara i suštinska nepotkupljivost onog ko je obdaren instinktom za lepo i istinito. Zato dalju sudbinu kulture, stvarnih kulturnih vrednosti, hoću reći, povezujem sa skupinama onih koji sami poseduju dar i onih koji su kadri da ga prepoznaju, sa uzajamnošću njihovih delovanja, s njihovim povezivanjem, s njihovom saradnjom. Iz tog bi mogla nastati planetarna mreža novog tipa andergraund kulture, novog utoliko što neće biti izložen, bar se nadam, klasičnim oblicima represije, ali će razlozi za njegovo marginalizovanje, koji su već pomenuti, i dalje postojati. Posao važan bar koliko i zaštita prirode: jer u oba slučaja u pitanju je borba protiv zagađenja. S jedne je strane banalnost, s druge plastična boca. Iz ovog Kišovog poređenja i njegovog uverenja da su one jednak neuništive, mogao bi se izvući ceo kulturni program: stvoriti oaze duha, stvoriti mostove među njima preko kojih će se preći bez gacanja po blatu trivijalnosti koje ih okružuje. Ako to i budu samo poslednja pribrežišta ljudskog duha, koja neće imati šireg zračenja, ona se moraju stvoriti i sačuvati. Jer „kad budu svi roktali svojim svinjskim srcima, poslednji još koji će gledati ljudskim očima i osećati ljudskim srcem biće oni kojima ne bejaše strano iskustvo umetnosti“ (D. K.).

(CZKD, 15. novembar 2000;
Danas, subota-nedelja, 9-10. decembar 2000)

O PRIJATELJSTVU I DOBROTI

Ova me je poslednja decenija naučila, pored ostalog, i ovim dvema stvarima: da nema neraskidivih prijateljstava i da čovek nikad nije prestar za nova prijateljstva, i to vrlo prisna. Za ovo poslednje ipak je neophodno da su nam životi proticali istovremeno i da smo samim tim imali neka zajednička sećanja. Tu sreću pozognog prijateljstva pružio mi je dragi Izet Sarajlić. Upoznala sam ga u jesen 1996, u Tuzli, i zatim se susrela s njim nekoliko puta u Sarajevu. Oktobra 2000. poklonio mi je svoju knjigu *V.P.*, posvetivši je na sledeći način: „Dragoj Mirjani, gotovo kao sestri i gotovo kao od brata, Izet“. Ovo bratsko osećanje, međutim, nije nikakva posebna čast ukazana samo meni. Bilo je nečeg bratskog u prirodi Izetovog bića i to je davalо osnovnu boju njegovim uverenjima, njegovom pogledu na svet, njegovoj poeziji, njegovom odnosu prema ljudima uopšte. Bilo je dragoceno upoznati ga upravo u godinama u kojima sam ga ja upoznala. I pri tom mislim i na svoje sopstvene godine i na ovu poslednju deceniju. On me je naveo na razmišljanje o tome šta je zapravo ljudska dobrota i kako se ona ispoljava, koje su to njene osnovne crte, one koje se prepoznaju u svim prilikama. I shvatila sam: prave dobrote ne može biti ako za sebe tražиш prava koja uskraćuješ drugom; prave dobrote ne može biti ako nalaziš razloge da svoj život smatraš vrednjim od tuđeg; prave dobrote ne može biti ako ne priznaješ da su ljudi različiti ali da nijedna razlika ne daje pravo da se onaj drugi smatra manje vrednim; prave dobrote nema ako onome ko je zgrešio nećeš priznati pravo na kajanje; prave dobrote nema ako ne možeš da odoliš iskušenju oholosti i onda kada si žrtva.

Naučio me je Izet i tome da pravim razliku između onih koji su na ovim načelima dobrote napravili jednu smrtonosnu ideologiju, i od nje lagodno živeli, i onih koji tu dobrotu nose u sebi nekim čudom rođenja i kojima treba oprostiti sve iluzije pa i tu da se, kako bi rekao Adam Zagajevski, „ispod kore realnog soci-

jalizma skriva drugačiji, topao, dobar i prijateljski socijalizam, poreklom iz sovjetskih romana za omladinu“.

S tom dobrotom može se proživeti srećan život, jer ljudima obdarenim njome nije potrebno mnogo za sreću. I Izet je pre desetak godina mogao reći za sebe da je srećan čovek: pripadao je bratstvu pesnika koje je smatrao plemenitim, verovao je, na starinski način, da poezija „ublažava naravi“ pa tako menja svet, verovao je u ljudsku solidarnost, u napredak, mislio je da je u čovekovoj istoriji najgore prošlo. Jer prava je dobrota bez skepse, bez odstupnice. Čovek obdaren njome jeste biće bez zaštite. Takav je bio Izet. I šta da radi takav čovek kad shvati da su pesnici zapravo gori od drugih ljudi, da su sebičniji, da su veće kukavice, da su vlastoljubiviji od običnih smrtnika, da poezija ne služi uvek dobru, da veliku ljudsku zajednicu razdiru netrpeljivosti, da velika ideja o „jednakosti, slobodi i bratstvu“ doživljava planetaran krah. Tom čoveku može samo prepuci srce. Jer za takvog čoveka nema utehe. I ako danas zapitam sebe otkud tolika Izetova nežnost prema meni koja dolazim iz grada i potičem iz naroda koji su mu naneli toliko patnji, koji su mu, što je najgore, slomili srce, onda to mogu najlakše da protumačim njegovom upornom željom da veruje kako je sve ovo što se zbilo bio nekakav slučajan eksces, mora iz koje ćemo se svi probuditi s radošću i kajanjem i da ćemo mu reći: „Oprosti, Izete“, a on će nam reći: „Sve vam je oprošteno“. Ili će reći nešto manje patetično, nešto šeretski duhovito, slično odgovoru koji je dao jednom poznaniku kada ga je ovaj, videvši ga sa zavojem na glavi, zapitao šta se dogodilo: „To je zato da bi svi Srbi živeli u jednoj državi“. Možda je ova anegdota apokrifna, a ukoliko je apokrifna, morao ju je izmisliti neko ko je dobro poznavao Izeta i ko ga je voleo.

(Komemoracija: Izet Kiko Sarajlić /1930–2002,
CZKD, 11. maj 2002)

DOMETI I GRANICE ZALAGANJA ZA SLOBODU GOVORA

Želim najpre da sebi samoj razjasnim sve nijanse značenja samog naslova teme kojom se bavi ovaj skup: *Dometi i granice zalaganja za slobodu govora* (*šta se smije, a šta ne smije javno reći*). Reč *dometi* bi trebalo da sugerira nesumnjivu korisnost zalaganja za slobodu govora, dok bi reč *granice* trebalo da nas upozori na mogućnosti da se tom slobodom možemo ogrešiti o nekog ili o nešto što se smatra važnijim od nje same. Ovo upozorenje je naročito podvučeno rečenicom koja je dodatak osnovnom naslovu, a stavljeni je u zagradu. Naslov istovremeno premešta težište sa načelne rasprave o slobodi govora na *zalaganje* za tu slobodu, što pokazuje da sredine iz kojih dolazimo tu slobodu ograničavaju. I na nama je, ako sam dobro shvatila, da detektujemo probleme koje bi društvo da zamagli, ako ne i da tabuizira, a da govor o njima pretvori ako ne u težak prekršaj onda u neku vrstu nedoličnog ponašanja.

U kakvim mi to društвima zapravo živimo? Imaju li ona nekakvih međusobnih srodnosti i da li se mogu podvesti pod uobičajenu odrednicu *društava u tranziciji*? Odgovoriću odmah: naša su društva pre svega po nevoljama međusobno slična, ali se te nevolje ne mogu svesti na nevolje društava u tranziciji, kao što se u njima ne mogu videti ni pozitivne strane tranzicijskih procesa (pre svega ona energična težnja za promenama).

Društva u kojima živimo (mislim jednako na Srbiju, BiH i Hrvatsku) su kulpabilizirana društva, društva u kojima žive lju-

di nečiste savesti, društva u kojima žive ljudi koji su počinili zločine, društva u kojima žive ljudi koji su se obogatili na „grabežnim umorstvima“ (kao nekad davno Glembajevi) ili drugim oblicima proizvodnje nesreće za druge i, ono što je najvažnije, društva u kojima žive žrtve tih zločina i pljačke. Mi, dakle, nismo normalna, a još manje moralna društva. I zato su problemi sa slobodom govora specifični, jer ona nije ograničena zakonima, nju ne ograničavaju ideologije niti prirodno osećanje doličnosti, nju ograničava samo strah ili bar nelagodnost od otkrivanja istine.

Ovo smatram naročito karakterističnim za Srbiju i isključivo ču nju imati na umu u daljim razmišljanjima.

Nedavno sam, u razgovoru *Politikinog* novinara sa Petrom Esterhazijem, naišla na jednu piščevu rečenicu koja glasi: „Užasno je teško lagati ako čovek ne poznaje istinu“. Rečenica je samo prividno paradoksalna, a zapravo se njome hoće reći da lakoća laganja dolazi iz poznavanja istine u svim njenim nijansama iz čega proizilazi strategija njenog preinacavanja, njenog negiranja i prečutkivanja. Ja živim u takvom svetu u kojem je lakoća laganja nadmašila raniju ideološku jer ova poslednja zahteva bar iluziju utemeljenosti koja se s naporom održavala, ali se morala održavati. Ovde se, sa pozicije moći, negiraju činjenice bez zazora, a na njihovo mesto dolaze ili poluistine u kojima zrno istinitosti služi samo tome da se što lakše proturi neistini, ili pak konstrukcije u kojima nema ni tog zrna istine, ali su one dovoljno privlačne, dovoljno u skladu sa idealnom slikom o sebi, da ne podležu sumnji. Tako dolazi do saglasnosti između institucija moći i podređenih, između države i podanika, jer se u državi vlada uz pomoć povlađujuće, idealizovane slike o onima kojima se vlada. Država ima zaštitnički odnos prema narodu, tom jagnjetu božjem koje bi drugi da ocrni, da povredi, da ošteti. Zato se, recimo, ne sme pomenuti kolektivna krivica (koja je, uostalom, prevashodno moralna krivica i ne predviđa nikakvu zakonsku kaznu) uprkos visokom procentu saglasnosti tog naroda sa jednom zločinačkom politikom, zato se i u takozvanu

odbranu nacionalnih interesa uključuje i sprečavanje uvida u istinu. Istina postaje nekom vrstom „vojne tajne“ zbog čega država, umesto da olakša, sistematski otežava pa i onemogućava pojedincima (u značenju svakog čoveka pojedinačno) „pristup stanju lucidnosti i refleksivnosti“ (Kastorijades). I ona to radi ne tako što sprečava slobodu govora, već tako što oko slobodno iskazanog mišljenja koje njoj ne odgovara stvara tako zaglušnu buku, nešto poput šumova na telefonskim vezama kojima se namerno sprečava komuniciranje. Iz tog se razloga pokreću gotovo svakodnevno po neke nove dnevne ili nedeljne novine, zato se otvaraju nove TV i radio stanice, zato se snižava cena pojedinih novina i svodi na zanemarljivih 10 dinara, da bi se tom cennom doslovno namamio čitalac, kao što se sirotinja namamljuje niskim cenama bofl robe. Tabloidi postaju jedini izvori informacija kojima se veruje iako će te iste informacije možda već sutradan biti demantovane. Naviknut da ne traga za истинom, čitalac tih listova i gledalac i slušalac tih televizijskih i radio stanica, doznaće i zaboravlja gotovo istovremeno, jer sve što je rečeno samo je taj šum koji sprečava da se protumači stvarno značenje signala koje nam šalje društvo.

Ovim hoću da kažem da je prošlo herojsko vreme borbe sa cenzurom, jer ove i nema. Ona je ukinuta ne zato što živimo u slobodnom i odgovornom društvu, već upravo zato što živimo u jednom neodgovornom društvu koje uništava ne samo moralnu već i racionalnu supstancu bića: ono nas sprečava da budemo moralna bića da bismo bili manje osetljivi na tudi nemoral, ono uništava moć rasuđivanja kako ne bismo bili kadri da razdvojimo istinu od laži. To i takvo društvo nema čak potrebe ni za represivnim merama, jer se u njemu vlada zahvaljujući konzensusu dezinformisanog, zbumjenog i otupelog sveta. Tako se vladalo u Miloševićevu vreme, tako se vlada i u ovom času. Do represije će doći, kao što je došlo u Miloševićevu vreme, kad saopštost počne da opada, a onda će uslediti i ubistva novinara i pojačan pritisak na sve one koji drugaćije misle. I u Srbiji takvo vreme može vrlo brzo da dođe.

Ako bismo, živeći u takvom društvu i takvim državama, počeli da razmišljamo o tome šta se sme reći a šta ne, ako bismo imali najpre na umu posledice slobodnog govora, upali bismo u zamku koja nam je unapred nameštena. Ona je moralne i intelektualne naravi: njoj je cilj da otupi naše reflekse, da umanji naše intelektualne moći, da nas privikne na kompromise i da nas korumpira. (To je možda cilj i onog prividno benignog pojma „političke korektnosti“, no mi smo još vrlo daleko od toga, naš svet je još uvek svet na ivici opštег nasilja i u njemu se ne zna ni za koju vrstu korektnosti, pa tako ni za političku.) Ako kao misleća bića, dakle ona koja su još kadra da razdvoje istinu od laži, imamo neku obavezu, onda je to obaveza da ne učestvujemo u prikrivanju istine, u njenom preinačavanju, u njenom prilagođavanju potrebama dana i nekim ličnim potrebama i interesima, već da prikupimo hrabrost da u društvu uzmemо učešćа kao slobodna bićа ili, ako za to nemamo snage i hrabrosti, onda da se iz njega povučemo i da prestanemo da gajimo iluziju o svom značaju.

(Pročitano na skupu u organizaciji PEN Centra BiH,
3. aprila 2007. Objavio pomenuti Centar pod nazivom
Transkripti 2006-2007, Sarajevo, 2008)

SABIRNO MESTO „KULTURE PAMĆENJA“

Ne znam šta se može učiniti da bi se zaštitila ljudska prava u sredini u kojoj postoji tako upadljiva disproporcija između ugroženosti tih prava i želje da se ona zaštite. Ta prava u Srbiji ugrožava pre svega sama država, svaka institucija na kojoj počiva njena moć jeste instrument nasilja nad društvom, a ne zaštitnik njegovih interesa. Takav oblik vladanja indukuje istovetan oblik ponašanja na nivou društva u celini. Svaki pojedinac počinje da liči na državu u kojoj živi: nasilan je prema drugom ili potpuno nezainteresovan za drugog. Nemajući sam nikakvih prava on postaje ravnodušan prema tuđim pravima. Šta više, svako ko se stavi u poziciju zaštitnika prava koja se njega lično ne tiču postaje njegov neprijatelj. Otud stalna netrpeljivost prema svim organizacijama koje štite drugost, u bilo kojem da je ona znaku: nacionalnom, verskom, seksualnom ili onom koje se tiče radnih sposobnosti ili pak razlika u mišljenju. Razlika, naravno, u odnosu na preovlađujuće mišljenje koje nameće sama država. Stoga ona uopšte ne mora da se trudi da zvanično sprečava takve organizacije u radu, to čini celo društvo modeštanovo po njenoj želji i njenim potrebama.

I kako je uopšte Helsinski odbor za ljudska prava mogao da ima neposrednog uspeha u svom radu u jednom tako atomizovanom, ravnodušnom društvu? Istorija njegovog delovanja svedoči o naporu da se savlada otpor što ga pruža to pervertirano zajedništvo države i društva. I čini mi se da je to slučaj bez presedana.

Nasilno minimiziranje uloge zaštitnika, nije, međutim, uspelo da Helsinškom odboru za ljudska prava u Srbiji oduzme ulogu pouzdanog svedoka, da ga spreči da postane sabirno mesto „kulture pamćenja“. Ovo premeštanje težišta sa sećanja, kao nepouzdanog, emocionalno obojenog pojma, na *pamćenje* koje se temelji na racionalnosti, u osnovi je celokupne izdavačke delatnosti Helsinškog odbora za ljudska prava u ovoj sredini. „Odsustvo pamćenja, reći će Kapuščinski, pruža laži široko polje delovanja.“ Sva izdanja Helsinškog odbora, od Helsinške povelje, Helsinških svezaka, do Svedočanstava i Ogleda, identificuju laž i tako stvaraju prostor za istinu. Laž savremenih tumačenja neposredne prošlosti (Svedočanstva), laž političkih obećanja na kojima se temelji savremena „filozofija vladanja“ (Helsinška povelja), laž zvanične istoriografije na kojoj se devedesetih zasnivala ideologija Velike Srbije, a danas celokupan revisionistički pokret koji jeinicirala sama država (Ogledi). Sva ta izdanja jesu *dokazni materijal* ne samo pred „sudom istorije“, jer na to društvo ne može da čeka, već pred svakim savremenim sudom od Haškog tribunala do naših sudova, pretrpanih zahtevima za rehabilitaciju notornih zločinaca i kolaboranata. Svi su ti članci, sve su te knjige, pisane rukom časnih ljudi i pouzdanih znalaca, bili meni samočvrst oslonac u razmišljanjima o vremenu u kojem živim i o svetu koji me okružuje i uz njih sam se osećala ne samo sigurnijom u svojim sudovima, već i zaštićenjom.

(Napisano za posebnu brošuru
povodom 20-godišnjice Helsinškog
odbora za ljudska prava, 2014)

04

NEMA BEZAZLENIH REČI

Nema bezazlenih reči, sve njihove rečničke definicije samo su pokušaji da se „osnovnim značenjem“ ograniči njihova razornost, da se predviđi kontekst u kojem se mogu naći, da nam se olakša put kroz šumu simbola, kroz svet (i život) kao jezik. Svet izgrađen na tim „osnovnim značenjima“ jedino je inteligibilan, jedino je normalan i, očigledno, nedostižno idealan. Bolesno društvo je ono u kojem dolazi do raspada tih osnovnih značenja, do preinačenja smisla i supstitucija kojima se u ljušturu jedne reči uliva smisao njenog antipoda.

Mi imamo nesreću da već deceniju živimo u takvom društvu i retki su oni koji u tom razorenom semantičkom polju, vođeni inteligencijom i čestitošću, vide prava značenja i znaju da imenuju pojave njihovim pravim imenom. Borka Pavićević spada među te retke čijem oku i umu ne izmiče činjenica da je svet u kojem živimo prošao kroz čudovišnu metamorfozu, jednu od onih kafkijanskih metamorfoza kojima se uništava ne samo moralna no i antropološka supstanca bića. A sve je počelo rečima, jer: „Ratovi počinju rečima, na semantičkom planu“ (Kestler). Tome se ona odupire na dva načina: tako što sa strasnom upornošću već godinama registruje sve znake rasula jednog društva preuzevši na sebe opasnu ulogu svedoka (uličnih) prizora, ali i tako što s jednakom upornošću želi da sačuva od zatiranja još ono malo preostale normalnosti i energije pobune. O tome svedoče njene dve knjige *Moda* (Beogradski krug, 1994)

i *Na ex – Postdejtonška moda 1997/8*, s jedne, i Centar za kulturnu dekontaminaciju, s druge strane.

Odabravši za naslov svojih knjiga reč *moda*, upravo onu koja ima svoju primarnu rečničku bezazlenost (dakle ni nož, ni *rat*, ni *smrt*, ni *bolest*, ni *raspad*), ona je tim početnim signalom ukazala na učestalost, tipičnost, rasprostranjenost pojava o kojima govori, na saglasnost i dragovoljno pristajanje dovoljno širokog kruga ljudi da tu modu slede. No, knjiga pokazuje da se u ljušturu reči uvukla jedna opasna sadržina kojoj više ne odgovara onaj gotovo nostalgičan usklik: „O vremena, o običaji“. Jer *moda* jeste reč širokog asocijativnog polja, ali su konteksti u kojima se javlja, priče čija su paradigmatska osnova, obično iz sfere umeća življenja, radosti življenja takoreći. Međutim, kada gladijatorske igre, kada „gotske igre“ postanu delom mode, kad se njena primarna nepostojanost ukida, a njene posledice postanu irreverzibilne, onda sa društвima koja žive u znaku takve mode nešto ozbiljno nije u redu.

Na ex – Postdejtonška moda 1997/8 govori o tim okamenjenim oblicima, nastalim iz prethodne (ratne) mode, o „patologiji svakodnevnog života“, koja se, uprkos činjenici da bode oči, ne zapaža zbog guste magle „visoke politike“, njenih „državnih razloga“ i „nacionalnih interesa“. Svet koji nam ova knjiga predločava u znaku je surovosti i vulgarnosti: njegovi običaji, njegove naravi, njegove persone, njegov izvitopereni rečnik, njegova selenografija, njegov muzički fon, njegove boje, njegova ikonografija – sve to tvori jednu antropološki nepoznatu pojavu koja uliva strah, onaj iskonski strah koji nastaje iz susreta s nepoznatim. *Na ex – Postdejtonška moda 1997/8* je stoga jedna uznemirujuća knjiga, knjiga koju treba čitati kao poslednju opomenu. A kao utehu, ako utehe ima, ona još samo nudi krhotine lepote, krhotine sećanja na lepotu, „rezime slika onoga što je bilo“, slika koje će nam možda pomoći (kao u bajci, treba li reći) da pronađemo put.

(Predgovor knjizi Borke Pavićević *Na ex – Postdejtonška moda 1997/8*, Beograd, Damad, 1999)

VUČJE VREME

U knjizi *Novi ritmovi*, štampanoj 1982. u samizdatu, u četrdeset primeraka (ručni umnoživač, sito), Miodraga Stanislavljević je, s vidovitošću pesnika i jurodivih, naznačio obrise sudbine „Jugoslavjana čije će uzroke i prirodu malo ko prozreći i čitavu deceniju kasnije: „*U pepeljastozelenoj kući vrhovnici družbe/ (koji poznaju sve korisnosti naroda)/ smišljaju njihove sutrašnje naume i navade;/ smišljaju kako da probude lukavu lakomost danas,/ kako sutra da straće njihove stečevine,/ kako da domišljatost opstanka obeleže opsenarskim znakom*“ („Jugoslavjani“). I bez osećanja taštine, pre melanholično, naslutice mesto koje u toj sudbini njemu pripada: „*Ja sam za pokoru tu – da gledam ispunjenje svih pomama./ Njinih, a nijedne moje.*“ Deset će godina taj sjajni pesnik svoj dar „traći“ (kako bi rekli fariseji) na to da registruje učinke te pomame, da ih predoči onima koji ne mogu ili ne žele da ih vide, da ukaže na blagotvornost saznanja ma kako ono bilo surovo, da pozove na otrežnjenje. Radio je to sa upornošću starih didaktičkih pisaca (jer je upornost jedini način da se odoli iskušenju očajanja), kod kojih je mudrost neodvojiva od korozivnog humora, kod kojih pouka izvire iz najdubljih slojeva istine, kod kojih je sposobnost zapažanja združena sa darom predočavanja, što je samo drugo ime za umetnost. Plodovi tog truda (i umetničkog čuda) jesu njegove tri do sada objavljene knjige: *Golicanje oklopnika* (Građanska čitaonica, Zrenjanin, 1994), zbirka pe-

sama *Jadi srpske duše* (Beogradski krug, Beograd, 1995) i *Elan mortal* (Damad, Novi Pazar, 1996). Sva su ta izdanja bila samo manje prikriven oblik samizdata koji danas ne budi znatiželju takozvane javnosti, a na koji se kritičarski parter ne osvrće, zaokupljen „kućom Bahove muzike“, „kućom mrtvih mirisa“, „hlebom i jezikom“ i ostalim umotvorinama „nacionalno ute-meljenih pisaca“.

Četvrta u tom nizu celina nosi naziv *Nacionalni buvljak* i obuhvata razdoblje od 1996. do današnjih dana. To je u najkla-sičnjem smislu zbirka ogleda čiju prirodu nije izmenila ni či-njenica da su bili najpre namenjeni novinama (*Republika*). Nji-hov niz predočava hronologiju događaja koji su pak sumorna podloga jedne socio-političke i psiko-socijalne rasprave koja je, po lucidnosti i neumoljivosti zaključaka, bez premca u onome što bi se moglo nazvati „kritičkim dirskursom“ na ovim pro-storima. Osnovni zaključak (iznesen tek kao slutnja u već ci-tiranim stihovima) mogao bi da glasi: mi živimo u svetu ste-pe-novane tiranije koja je polovinom 90-ih dostigla svoj vrhunac; tip vladavine proizveo je određenu vrstu podanika i opstajao je odgovarajući samo na „potražnju“ tih takvom vladavinom formiranih bića; nacionalizam je osnovna „filozofska“ matrica jedne vulgarno jednostavne i sasvim transparentne političke prakse koja, međutim, ima zaluđujuće, pomamljujuće dejstvo (verovatno kao posledicu ponavljanja i gradacije istih radnji i istih reči) i ima svoje borbene čete u svim slojevima društva. Stanislavlević razlaže tu paklenu političku mašinu s veštinom znalca i s hrabrošću amatera (koji kao da ne zna ili, tačnije, ne zanima ga da zna da ona i njega može razneti). I to čini sa usredsređenošću i znatiželjom s kojima je nekad promatrao prirodu, „čoveka po sebi“ ili se bavio „poslednjim pitanjima“. Patetično rečeno, on je jedan ništavni, bezumni, krvoločni svet udostojio svoga pera. I uradio je to ne odričući se, takozvane jasnoće radi, nijedne umetničke apartnosti, nijednog kompli-kovanog umetničkog postupka, nijedne stilske figure, nijednog idoma ili jezičkog sloja, ničeg od onog što je odlikovalo njegov

pesnički stil. Sve je to ne samo sačuvano, već je urodilo posebnom vrstom eseističke proze u kojoj se kombinuju „satirički sjaj“ (Kanetijeva definicija Grosovih karikatura) nemilosrdne poruge, rablezijanska razgaljenost (ipak) pred primerima ljudske gluposti i „metafizička jeza“ što nastaje iz susreta sa čistim zlom. A ovo poslednje (to čisto zlo, hoću reći) on ne sagledava samo u njegovim krupnim potezima, u njegovim „grubim radovima“, već i u njegovim podmuklim nijansama, u njegovim mimikriranim oblicima, u jedva primetnim znacima njegovog nadolaženja, u jeziku, gestovima, govornoj intonaciji, držanju svih onih „zlikovaca s božanskim ovlastima“ u čijim je rukama naša sudbina. A u sve se to upliće, kao na platnima starih majstora, poneki autoportret samog pisca, njegovog zgroženog i ugroženog bića. Ugroženog već i stoga što njegova reč ostaje na margini jednog nezdravog književnog bujanja. I tu je mala uteha da će jednoga dana (možda) sve doći na svoje pravo mesto.

Ovom knjigom mozaik je (gotovo) sklopljen. Pod zajedničkim naslovom *Katarza i katarakta* našle su se tri pomenute celine kolumni koje govore o jednom „vučjem vremenu“ sa čijim nasleđem ulazimo u novi milenijum. I pitanje je koliko će još dugo Miodrag Stanisavljević morati da prati tragove tog nasleđa, da odgoneta njegove metamorfoze, da poziva na oprez i da budi našu uspavanu savest.

(Predgovor knjizi Miodraga Stanisavljevića *Katarza i katarakta*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava, 2001)

SLOBODNI STRELAC

Pripadati vrsti slobodnih strelaca, poput Ljiljane Đurđić, u ovoj zemlji nije nimalo lako, jer svaki glas izvan hora ovde se žestoko kažnjava, ovde se uvek pronađu dušebrižnici, uvek se nađu zaštitnici za one kojima zaštita nije potrebna, jer iza sebe imaju svoj takozvani „ugled“, svoje pristaše, svoje advokate, svoje forme i udruženja. To da bi Ljiljana Đurđić imala pravo da, u svom stilu, koji je već odlikuje kao pisca, i kojim je u vremenima mnogo surovijim pisala o mnogo ozbiljnijim pojavama, izloži lični sud o bilo kojoj pojavi, književničkoj ili političkoj, ovde je nezamislivo. Jer zaštitnici odmah stupaju na scenu, organizovano, unisono, sa u do tančina istim argumentima, što je samo dokaz da sve potiče iz iste kuhinje i da je sve napravljeno od istog brašna. I ovde čovek gotovo refleksno mora gajiti sumnju u odnosu na svaku ličnost koja uživa „široku podršku javnosti“, mora biti oprezan prema svakom koga ova sredina proglaši nedodirljivim, i to u širokom rasponu od predsednika države do pisca, od pisca do bilo kojeg proizvoda široke potrošnje koji se bučno reklamira, a to i jeste stvarna tema ovih eseja, ovog neobičnog kolumn-romana. Ja ne samo iz uverenja, no, ponavljam, refleksno stojim na strani slobodnih strelaca, na strani Ljiljane Đurđić, jer su oni, stojeći na čistini, bez zaklona dakle, i ne gradeći odstupnice, oduvek bili laka meta četa što brane one koje je lako i isplativo braniti.

(Beleška uz knjigu Ljiljane Đurđić,
Uđri kravicu, Samizdat B92, 2001)

O BELOJ KAFI I KRVI

Uprkos apsolutnoj atipičnosti u odnosu na žanr, *Bela kafa* Aleksandra Popovića je istorijski komad. U njemu se sažimaju dogadaji iz dveju decenija srpske istorije (1941 – kraj pedesetih), namerno izvučene iz šireg, jugoslovenskog konteksta, kako bi se izbeglo bilo kakvo opravdanje za ono što tu istoriju čini takvom kakva je bila: bili smo takvi, činili smo to što smo činili, ta istorija jeste naše delo. Da bi dokaze učinio nespornim, Popović ne smešta radnju komada u svet onih koji „stvaraju istoriju“, svet vođa, ideologa, stratega, već među one koji se obično smatraju samo njenom žrtvom, oslobođenom svake odgovornosti, među takozvane obične ljude koje, u moralnom smislu, obavezuje upravo njihova brojnost. Ta brojnost koja ih i čini „narodom“.

Svođenje tog sveta (naroda) na jednu beogradsku porodicu nije dramaturško metonimijsko pojednostavljenje kojim Popović sebi olakšava posao. Intimistički, uvek isti prostor porodičnog okupljanja u kojem se prelama sve što se događa spolja, omogućio mu je da izoštri sliku do neumoljive preciznosti, da odnosima među članovima da obrise koji isključuju svaku dvo-smislenost. Ta šestočlana porodica (čiji članovi imaju pitoreskna imena koja ih povezuju sa usmenom književnom tradicijom i tako još više određuju kao specimene naroda) neobičnog je socijalnog sastava: otac porodice, industrijalac Momčilo Jabučilo, njegovo dvoje dece, oboje studenti, sin Deli Jova i kći Crka

Ružica, Majka Janja, udovica Jabučilovog radnika, sindikalnog aktiviste, stradalog pod sumnjivim okolnostima, i njegovo dvoje dece, Srđa Zlopogleda, student i Zora Šišarka, kojoj je život dovoljan da stekne znanja. Iz pravidne jednakosti članova porodice tinja nezadovoljstvo onoga koji zna (Srđa Zlopogleda) da je ta jednakost izvan kodifikovanih društvenih odnosa, da je slučajna i iznuđena i stoga ponižavajuća. Čeka se samo prilika za raskid i osvetu („Bliži se dan, striko, kada će svetski proletarijat ispaliti poslednje plotune u glave imperijalista.“).

Povest (jednako u značenju priče i u značenju istorije) započinje idiličnom scenom jutarnjeg ispijanja bele kafe, tim ritualizovanim trenutkom (malo)građanskog uživanja u kojem oni što su zadovoljni sobom i ne pomisljavaju na razloge tuđeg nezadovoljstva. Taj idilični tablo biva ubrzo zbrisan bombardovanjem Beograda i nemačkom okupacijom. Prividna socijalna i nacionalna kompaktnost odjednom se ruši: različita uverenja određuju različite puteve. Zlopogleda odlazi u partizane, otac porodice potpisuje Nedićev proglaš o radu, redu i miru da bi izvukao sina iz zatvora, Deli Jova, mimo svoje volje, postaje Ljotićev oficir. Događaju otvaraju vrata kolaboracionizmu: slave se „velike provale u organizacije beogradskih komunista“, krv prska po podu i zidovima Glavnjače, čitava bogatstva odlaze na podmićivanje nedievske policije... Iz te strašne mašinerije Popović isključuje Nemce, isključuje okupatore; ceo zločinački sistem pada na pleća kolaboracionista, bez razlike kakvi bili njihovi motivi: ideološka bliskost ili strategija golog preživljavanja. Jer povest je o nama, Srbima, i tu takozvane olakšavajuće okolnosti ne mogu da poprave bitno opštu sliku.

Prve godine komunističke vladavine u znaku su sredivanja računa s „klasnim neprijateljem“ i „saradnicima okupatora“; revolucionarna pravda nije manje neumoljiva od okupacijske nepravde. Sigurnost ne vlada ni u krugovima pobednika: „izdajnici u sopstvenim redovima“ plaćaju visoku cenu za drugačije shvaćenu pravovernost. Nagle promene uverenja, ili trajnost uverenja uz nagle promene situacija, urušavaju pojedinačne

ljudske identitete i dovode čoveka do nepoznavanja samoga sebe („Znam šta sve imam, ali – ne znam ko sam. Uopšte više ne znam ko sam.“).

Kako u ratnim, tako i u poratnim godinama, svet ideološki oblikuju muškarci, žene omogućuju da se u njemu preživi. U vremenu straha i opštег nepoverenja one spajaju pokidane društvene i porodične veze raznim načinima: svojom ropskom odanošću nekog ko je samo navikao da služi (Majka Janja), svojom hladnom proračunatošću bigotne „učene žene“ (Crkva Ružica), svojom erotskom toplinom, širinom svog srca i svojim reproduktivnim vitalizmom, jedino kadrim da stvara naslednike (Zora Šišarka). Porodica koja ostaje na okupu zahvaljujući njima, ukazuje se kao jedino ostrvo koje omogućuje da se preživi „usred katastrofe velikog“.

Komad, međutim, nije napisan da bi se ovaj mučni put kroz istoriju završio trijumfom porodičnog zajedništva i dokazima ljudske sposobnosti preživljavanja pod svim uslovima i po svaku cenu. On je napisan da bi se pokazalo da ni to svespasavaće zajedništvo, ni to pravo na samoodržanje ne ukidaju moralnu odgovornost. *Bela kafa* ne govori o ljudskim bezazlenim gresima i slabostima, o onome na čemu, a po Aristotelu, počiva svet komedije: „neka greška i rugoba koja ne donosi bola i nije pogubna“. To je jedan surov i sumoran komad, u njemu nema razgaljujuće veselosti, nema lirske ironije, niti nekadašnjeg piščevog uživanja u scenskoj igri, u njenom ponavljanju, u nevinim metamorfozama likova, u njihovoj jezičkoj nesputanosti. Događaji ovde imaju neumoljiv i irreverzibilan sled, sa gotovo orgijastičkim klimaksom i deprimirajućim antiklimaksom; preobražaji su prinudni, katkad i nasilni, govor je najčešće u gativim frazama, koje imaju socijalnu ili ideološku boju, za sve što izgovori čovek može imati posledica.

Šta je Aleksandra Popovića nagnalo da osamdesetih godina, koje neposredno prethode ratovima na prostoru Jugoslavije, napiše četiri komada sa istom temom: kako se živilo i šta se činilo u Srbiji za vreme Drugog svetskog rata i prvoj posleratnoj

deceniji? *Bela kafa*, *Pazarni dan*, *Kus petlić* i *Mrešćenje šarana* delovi su te tetralogije čija tematska bliskost i isto vreme na stanka moraju na nešto ukazivati. Oni su delovi jedne zajedničke poruke. Verujemo da piscu nije bila potrebna istorijska distanca već razlog da o tim događajima govori i vidimo ga u slutnji da se oni mogu uskoro ponoviti.

(Objavljeno u Programu za predstavu *Play Popović*,
Atelje 212, sezona 2011/2012.)

DODATAK

.....

MARGINA SLOBODE

Gospodo Miočinović, rubrika Dijalog u Sarajevskim sveskama, u kojoj će ovaj naš intervju biti objavljen, već se isprofilirala u neku vrstu samo formalno dijaloške ispovijesti, a više zapravo u monolog u kojem osoba koja odgovara priča svoju životnu priču. Kad bolje razmislim, nije taj koncept daleko od koncepta Kišove nedovršene knjige Život, literatura. Zato bi osoba koja pita trebala, mislim, slijediti primjer Gabija Glajhmana. Računam da će budući čitaoci uhvatiti ovu aluziju. Zanimljivo je, međutim, da su učesnici mnogih prethodnih Dijaloga bili osobe generacijski bliske i osobe koje su se cijeli život međusobno družile. U tom smislu se, recimo, Andrea Zlatar u dijaligu sa Slavenkom Drakulić mogla prisjetiti Zagreba s kraja sedamdesetih i početka osamdesetih, a isto mutatis mutandis vrijedi i za Mihajla Pantića i Davida Albaharija u istom periodu, a u Beogradu. Naš Dijalog, jasno je, ne može biti takav te sam ja faktički prisiljen – poslužiću se Koestlerovom dihotomijom na koju sam prvi put naišao kod Kiša – u svojim pitanjima umjesto ličnog koristiti civilizacijsko iskustvo. Hoću reći, pokušaću svako pitanje temeljiti na nekom citatu. A kad Vas želim pitati o godinama učenja, o studiranju u Beogradu polovinom i krajem pedesetih godina (već) prošlog stoljeća, najprije se prisjećam Kišovog predgovora Prevertovim pjesmama i jedne rečenice iz romana Tvrтka Kulenovića Istorija bolesti, rečenice koja govori o Vama: „Za vrijeme prvih mjeseci studija zaljubio sam se u jednu prelijepu, pomalo

ekscentričnu, i u diskusijama koje su vođene poslije filmova u Kinoteci izuzetno pametnu žensku koja je poslije postala njegova [Danila Kiša] žena“. Zanima me, dakle, kakve su Vam u sjećanju te beogradske godine s kraja pedesetih i s početka šezdesetih?

Ja bih, nažalost, vrlo teško i našla sagovornika iz svoje generacije, jer nas je malo preostalo, a među ovima još je manje onih koje bi zanimalo čega se ja sećam i šta mislim o tim vremenima. Uostalom, razgovor o „prošlim vremenima“ s ljudima iz iste generacije uvek pomalo liči „na sentimentalnu šetnju grobljem“ (Krleža) i zato je meni drago što s Vama vodim ovaj „dijalog“. Zavidim Vam samo na vašoj poziciji, jer bih se i sama radije koristila *civilizacijskim* nego *ličnim* iskustvom. Reći ću Vam najpre šta je mene, iz tog *ličnog* iskustva, pripremilo da kroz te pedesete prođem s nepomućenim osećanjem radosti, uprkos svim prikraćenostima. Sveštu razloge za to na jednu jednostavnu činjenicu: niko od mojih ni daljih ni bližih rođaka nije u tom ratu ubijen niti je iko od njih, što je mnogo važnije, bar za mene, nekoga ubio. Dakle, nisam doživela nevolje pobeđenih niti privilegije pobednika. Provela sam detinjstvo „onako kako mom skromnom staležu priliči“. A sukob između „partizana i četnika“ (da na to svedem opoziciju pobednik/pobeđeni) bio je izvan mog interesovanja zahvaljujući dvama iskustvima koja ću pomenuti. Prvo se tiče četnika. Bilo je kasno proleće 1944, početak savezničkog bombardovanja Beograda, i cela se moja porodica sklanja u jedno od prigradskih sela (Veliki Mokri Lug). Selo je puno četnika jer se pripremaju za povlačenje s Nemcima. (A oni su danas, u tom istom gradu, zakonom izjednačeni s partizanima!) Kuća u kojoj živimo odvojena je ogradiom od crkvene porte. Jednog dana kroz tu istu ogradi (tarabu) posmatram numeru jednog pelivana koji u jednom trenutku leže leđima na gomilu isitnjeg stakla i traži od prisutnih da mu neko skoči na grudi. Izdvaja se jedan mlad, snažan četnik (a svi su i inače pucali od zdravlja) i počinje nemilosrdno da skače po grudima onog nesrećnika. Ovaj sve otrpi. Kada je ustao, niz leđa, inkrustrirana stakлом, slivala se krv. Priča o četnicima

za mene je bila završena. Dolazi oslobođenje. Ja sam u trećem razredu osnovne škole, zahvaćena pionirskim zanosom. Jedan od zadataka bio je da prikupljamo odbačene konzerve i da ih donosimo u školu kako bi se one „preradile“. Mi, đaci, idemo od kuće do kuće, vučemo džakove, skupljamo konzerve od vrata do vrata, tragamo za njima po dvorištima i bog sam zna kako ostajemo živi uprkos silnim posekotinama od lima. Sve to dovlačimo u školu, ostavljamo u školskom dvorištu u kojem to mesecima trune... Ovaj prizor našeg uzaludnog rada stavio je tačku na moj pionirski zanos. Od tada, ja sam samo poslušno dete i štreber na koga bi danas upirali prstom. Iz te dragovoljne izolacije izlazim početkom pedesetih fascinirana nekim neobičnim ljudima, tek koju godinu starijim od mene, za koje čujem da su „egzistencijalisti“. Bili su to uglavnom slikari koje viđam na koncertima (jedina „zabava“ na koju mi otac dozvoljava da uveče iziđem). Tu upoznajem najpre Uroša Toškovića, zatim Leonida Šejku. Jedino Tošković nema otpor prema mojoj mešavini znatiželje i straha koja je drugima očigledno ličila na „malograđansko“ prenemaganje. On je prvi „slobodan čovek“ koji postaje moj dobar prijatelj.

Godine 1954. upisujem se na novoosnovanu grupu za Opštu književnost sa teorijom književnosti (tada na Filozofskom fakultetu), dakle spadam u prvu generaciju njenih studenata, među kojima je i Danilo. (Ja obično samo s prijateljima o njemu govorim ne dodajući uz ime i njegovo prezime Kiš.) Ma kako to zvučalo patetično, moram reći da je susret s njim za mene bio sudbonosan. Ja prosto nemam druge reči za jednu privrženost u čijem znaku protiče moj život više od pedeset godina. (Nastojao da se u našem daljem razgovoru ne koristim ovakvim formulacijama.) Mislim da sam mu u tim mladim godinama zadala mnogo muke, da je moju suzdržanost pogrešno tumačio, da je njemu, mladiću oprljenom „vatrom pakla“, preosetljivom, moje ponašanje ličilo na nadmenost „devojaka iz dobrih kuća“, o kojima već tada, kao slobodan čovek, govori s ironijom. (U *Mansardu* je ugrađeno nešto od tog „gorkog taloga iskustva“

sa mnom.) Viđamo se na časovima, u Narodnoj biblioteci, povremeno na koncertima, na koje uglavnom dolazi zbog mene (među piscima je malo melomana, slikari su mnogo privrženiji muzici), u kinoteci o čijem bi uticaju na nas bilo pretenciozno da govorim posle Danila i Tvrta (uzgred: lepo je pronaći trago-ve o sebi u sećanjima drugih ljudi). U tim godinama ja vrlo malo znam o mučnim stranama Danilovog detinjstva i mladosti. Već tada on oseća da ima „nečeg zazornog u patnji“, nečeg gotovo nedoličnog u „zloupotrebi sećanja“. O svemu tome saznajem mnogo kasnije, u zajedničkom životu, koji započinje 1962, pa i to tek kad sve bude savladano pisanjem. Verujem da ste u knjizi *Skladište*, u kojem je sabrana njegova prozna ostavština, pronašli jedan kratak spisak tema koje nisu ušle ni u *Baštu*, *pepeo* ni u *Rane jade*. Nabrajam ih: *Seljak me davi*; *Bičevanje*; *Mali gade*; *Hleb*; *Kolači* itd. Eto, nikad mi o tome nije govorio, a iza tih se naznaka kriju događaji koji su strašniji od svega što je opisao u svojim knjigama. Kako sam tokom studija dve godine boravila u Francuskoj, radeći u porodicama (vodi se rat u Alžiru, mnogo je oficirskih žena, antipatičnih, nadmenih, sa puno dece – jer valjda i to ulazi u dug vojnika prema otadžbini – i tako ima mnogo posla za studente sa svih strana), ja nisam svedok Dani洛ovih književnih početaka, naročito važnog razdoblja njegove saradnje u *Vidicima*. Izvan sam, dakle, i književnog života tih godina. No, ako pogledate tekstove iz knjige *Varia* lako ćete zaključiti da je to već vreme otvorenosti prema svetu. Mi tad već imamo prevode Prusta, Džojsa, Broha, Žida, Foknera. Mi nismo odsećeni od sveta ideja, mi nismo izvan istorije ideja i stilova. I to sam uvek smatrala našom nepobitnom i suštinskom prednoscu u odnosu na zemlje Istočnog bloka, što je naročito postalo očigledno šezdesetih godina (valjda se zna da mislim na prošli vek). Ne možete imati takav umetnički procvat na goloj ledini opresivne ideologije. Pogledajte samo Sovjetski Savez. Sa dolaskom Staljina na vlast, sa likvidacijom velikih pisaca iz dvadesetih ili njihovim učutkivanjem, to je uistinu „pusta zemlja“, i to ne samo zbog zaraznog straha već i zato što nema strujanja

ideja. U vreme Perestrojke pokazalo se da nema ničeg u tajnim pretincima umetnika, da nema bunkerisanih rukopisa – gde ideologija zapuši sve prolaze novinama asfiksija je neizbežna.

U svom oslanjanju na dokumente, a kad je riječ o sedamdesetim godinama prošlog stoljeća spomenut će dva pisma upućena Borislavu Pekiću, a objavljena u knjizi Korespondencija kao život. Prvo od ta dva pisma potpisao je Danilo Kiš, a napisano je u Francuskoj, u Gentillyu šesnaestog jula 1970. godine. U njemu između ostalog stoji: „Mira takođe vredno radi na svojoj tezi. Skoro nikog ne viđamo ili sasvim retko. Ljubu Popovića, Dadu...“ Nepunu godinu dana kasnije (sedmog juna 1971. godine) pismo Pekiću iz Beograda potpisujete Vi, a u njemu stoji: „rad više-manje traljav, mada su mi planovi ogromni“. Želim Vas, dakle, pitiati o životu s Kišom u Francuskoj i Beogradu krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, o vremenu kad Vi pišete svoju doktorsku tezu, a Kiš piše Peščanik. Nešto se, naravno, naslućuje iz ovih pisama: mnogo rada, potmulo nezadovoljstvo, druženje sa slikarima... Čega se još sjećate iz ovog perioda?

To nije naš prvi zajednički boravak u Francuskoj. Od 1962. do 1964. živimo u Strazburu gde je Danilo lektor za srpskohrvatski. (Taj boravak u Francuskoj ne bi bio moguć bez svesrđne podrške našeg dragog profesora Vojislava Đurića, osnivača naše katedre, jer u to vreme dobiti državnu službu u inostranstvu kao nepartijac, kako se tada govorilo, bio je slučaj bez presedana.) To su za nas neobično važne dve godine, u prvom redu, naravno, za Danila. Za te dve godine napisao je *Baštu, pepeo*, preveo Kornejevog *Sida*, Kenoove *Stilske vežbe*, dopunio svoje prevode Adija, zajedno smo preveli Lotreamonova sabrana dela koja su, pored *Maldororovih pevanja*, obuhvatala još i poeziju i pisma. Obišli smo Španiju, Frankovu, ne zaboravite, sa našim prijateljem, lektورом за poljski, Vladimirom Križinskим (koji se, naravno, nikad više nije vratio u Poljsku i sad je veoma cenjen profesor komparatistike u Montrealu). Ovaj put kroz Španiju omogućio nam je uvid u drugu vrstu autoritarnog režima, sumornog, klerikalizovanog do opskurantizma. Danilo

se tog puta retko sećao. Mislim da ga je to podsećalo na klerikalnu, fašizovanu Mađarsku njegovog detinjstva. U *Skladištu*, među beleškama iz 1978, naći ćete jednu koja glasi: „Španija 1964: Da li sam ikad bio u Španiji: *Peščanik*“. U *Peščaniku* („Beleške jednog ludaka“, II, 20) opisana je paella valenciana kao „daleki mitski pejzaž“. No, očigledno, nije sve predato zaboravu, jer citirana beleška svedoči o pokušaju, pa i potrebi, da se tog putovanja seti.

Naš povratak u Beograd, u leto 1964, označio je početak intenzivnog druženja sa Leonidom Šejkom, Marijom Čudinom, Radomirom Džonijem Reljićem i čitavom svitom njihovih prijatelja, među kojima, čini mi se na sreću, osim Danila i Marije, nije bilo pisaca kao stalnih članova. Ja nikad nisam videla na okupu lucidnijeg, ojađenijeg i veselijeg sveta. Oni su svi skupa bili jedna stilska figura – oksimoron. Bio je to istovremeno jedan visoko politizovan svet u kojem sam ja imala samo ulogu jednog od saputnika koji je prihvaćen kao ravnopravan savozvornik. Već smo u to vreme znali sve što se i u svetu moglo znati o sovjetskim logorima, tu su Šejka i Danilo, vukući svoje gitare od jednog do drugog mesta naših sastanaka, pevali Okudžavu, logoraške pesme, raspravljalo se o umetnosti, stalno smo jedni od drugih nešto saznavali, nešto naučili. Dopuštam sebi da kažem da su to bila poslednja druženja starinskog kova koja znaju za sreću zajedništva, međusobnog poštovanja, interesovanja za ono šta drugi radi. No ono što smatram posebno važnim, a što je, očigledno, posledica našeg uvida u destruktivnu snagu komunizma, u njegovo sistematsko zatiranje slobode ne samo u Sovjetskom Savezu već na celokupnom prostoru njegovog uticaja, mi smo znali da cenimo, neuporedivo više od ostalih, tu marginu slobode koja nam je bila ostavljena. Sistem na čijem smo rubu živeli tih šezdesetih godina, nećete mi verovati, bio je za nas uglavnom predmet šala. Nismo živeli u strahu od njega, a naši su razgovori bili slobodni jer smo imali poverenje jedni u druge. Uzgred rečeno, na moje je ime – a na moju izričitu želju, kako bi primalac bio što neutralniji – godinama,

bez zastoja, stizao ruski emigrantski časopis *Posev*. Preporuku da ga besplatno dobijam dao je moj stari drug sa studija, Mihajlo Mihajlov, u jednoj kratkoj pauzi između dve robije. Naravno, kada je Miša, samo što se domogao slobode, sa Šejkom i nekim prijateljima iz Zadra i Zagreba, pokušao da osnuje nezavisni časopis s političkim pretenzijama, iznova je dospeo u zatvor u kojem je i Šejka, iz istog razloga, proveo nekih mesec dana. Pričam ovo da ne biste pomislili kako smo mi gajili iluzije o svetu i sistemu u kojem živimo. Ponavljam, mi smo, zbog uvida u njegovu pravovernu verziju, znali da cenimo ono što je nas u prvom redu zanimalo, a to je ta margina slobode saznavanja i izražavanja. Zato niko iz tog kruga ljudi nije upao u klopu še-zdesetosmaškog levičarskog zanosa. Taj ih je pokret, na čijem su čelu uglavnom bila „deca komunizma“ (među njima i Ljubiša Ristić i Milorad Vučelić, buduće žestoke pristaše Mirjane Marković i Slobodana Miloševića), čak i plasio.

(Ne mogu da ne dodam, gledajući iz današnje perspektive na te godine, da je ondašnji režim imao mnogo više sluha za prave vrednosti od ovog današnjeg. Primera radi: Reljić je bio najmlađi dobitnik u istoriji prestižne *Politikine* nagrade za slikarstvo /1965/ i Prve nagrade na III trijenalu jugoslovenske umetnosti u Beogradu /1967/. Šejkine je slike otkupio Muzej savremene umetnosti još za njegovog kratkog života /umro je 15. decembra 1970/, Danilo je dobio NIN-ovu nagradu za *Peščanik* 1973. Pojava tim čudnija kad se zna, a znalo se i tada, da je Reljićev otac bio kraljevski oficir blizak Dražinom pokretu i da su ga ubili partizani te mu se i grob ne zna, a Šejka sin ruskog emigranta koji nije imao nikakvog razloga da bude blizak komunizma. Danilo dobija nagradu u času kad su miljenici srpskih vlasti predstavnici takozvane stvarnosne proze, tog prvog ploda na stablu narodnjačke književnosti i celokupne buduće turbofolk kulture, završno sa Saborom trubača u Guči koju „ko ne voli ne voli ni Srbiju“, kako bi rekao njen premijer Vojislav Koštunica.)

Danilo je u to isto vreme imao i književno bratstvo po srodnosti sa Pekićem, Mirkom Kovačem, Filipom Davidom i Mirom

Glavurtićem. To su bile književne seanse (ako se ne varam, uglavnom kod Pekića) u koje niko drugi nije imao pristupa. Malo znam o tome, osim da su jedni drugima čitali svoje tekstove. Ne verujem, međutim, da su pri tom bili smrtno ozbiljni.

Oprostite za ovaj predugačak uvod u odgovor na Vaše pitanje, ali nisam mogla da preskočim nekih šest godina života koje su mi možda najdragocenije.

Dakle, 1970. Danilo i ja provodimo u Parizu šest meseci, od toga četiri u ateljeu Petra Omčikusa, u Gentillyu, predgrađu Pariza, udaljenom od Montparnasa i naše omiljene kafane „La Rotonde“ samo nekoliko stanica metroom. Dobila sam šestomesecnu stipendiju od Francuza, zahvaljujući tadašnjem kulturnom atašeu, gospodinu Michelu Sciama koji nam je bio prijatelj. Pripremam tezu o Antininu Artaudu koga sam otkrila za vreme našeg boravka u Strazburu (završiće je tek sedamdeset četvrte). Nikada svoj rad nisam stavljalas ispred Danilovog, ne zato što sam velikodušna već zato što sam, na sreću, dovoljno pametna da procenim šta je važnije. Moje divljenje za dar, ne samo Danilov, već mnogih od onih koje sam pomenula (mislim na Šejku, Čudinu i Reljića, u prvom redu) bilo je gotovo oblik religioznosti, jedine za koju znam. I ako se usuđujem da nešto kod sebe pohvalim, to su sposobnost da ga prepoznam i sluh za umetničku vrednost, sluh koji je Danilo poštovao koliko mu se čudio (on je iskreno mislio da taj sluh poseduju samo umetnici, oni pravi).

To „potmulo nezadovoljstvo“, koje s pravom osećate u mom pismu Pekiću iz 1971, povezano je s mojoj nesigurnošću koje se sigurno nikad ne bih oslobođila (mada nikad sasvim) da nije bilo Danila.

Što se tiče druženja sa slikarima koje Danilo pominje, to je već dalek odjek nekih nekadašnjih bliskosti. Dado je Danilov drug sa Cetinja, tri godine stariji od njega, koga ja lično tek tada upoznajem. (U *Vidicima*, decembra 1955, pojavio se njegov portret Danila, čudesan, potresan i nažalost izgubljen. Fotokopirala sam ga i on je objavljen u prvom izdanju *Gorkog taloga*

iskustva.) Dado, međutim, živi u Herouvalu, selu dosta udaljenom od Pariza, gde ga i posećujemo, a potom retko viđamo. S Ljubom smo bliski, on i njegova supruga, arhitekta Nataša Jančić, uvek su bili spremni da nam pomognu, ali Ljuba nije sagogovnik, on je egoman, opsednut brigom za svoje telo, prodajom svojih slika i naučnom fantastikom. A čemu to vodi najbolje pokazuje njegovo ponašanje devedesetih: on veliča Miloševića, „pravednu srpsku stvar“ dok njegove slike krase najveće beogradske hotele...

A propos Pekićeve korespondencije, znakoviti su mi neki onovremeni privatni odjeci i reagovanja na famozni Kišov esej o nacionalizmu iz kojih kao da se već mogu predvidjeti tragični događaji iz devedesetih, a i ponašanje nekih pisaca i intelektualaca u ta zla vremena. Još u maju mjesecu 1974. godine, recimo, Dragoslav Mihailović iz Bordeauxa piše Pekiću kako je sreo Kiša, kako o spomenutom eseju o nacionalizmu „ne misli ništa lepo“ te kako smatra da je politički dio eseja „naprosto degutantan“. Isto tako, Mihailović misli da zna šta Kiš misli o njemu („On odlično zna da ja nisam nikakav nacionalista“), te – kad smo već kod degutantnosti – zbilja degutantno završava: „Pričati sa Kišom poslednje dve-tri godine za mene je isto takvo zadovoljstvo kao što je čučati u govнима do guše i ja sam se posle tog razgovora upravo tako i osećao“. Kad se u sjećanjima vratite u to vrijeme, da li je stvarno – kako bi kazao Bob Dylan – linija već bila povučena? (Možda ovdje vrijedi citirati i Vaše riječi iz intervjuja koji je 1996. godine vodio pokojni Frano Cetinić, ono mjesto gdje govorite o „ranom dokazu da su komunisti i nacionalisti uvek imali neku, tajnu vezu, da su uvek bili upućeni jedni na druge“.)

Mnoge se stvari menjaju u našem društvu od samog početka sedamdesetih. Imate najpre Maspok u Hrvatskoj i njegovo gušenje, pa krah liberala u Srbiji (možda i zato da bi se uspostavila ravnoteža u kažnjavanju ta dva već tada potmulo antagonistična suparnika). U Srbiji imate prve zname, ako ne gušenja, ono svakako sve većeg marginalizovanja svih modernih pokreta, pre svega u književnosti. Tada i nastaje pojam takozvane stvarnosne

proze, neprikosnovenog miljenika oficijelne kritike. A ona nije „stvarnosna“ zato što je istinita već je „istinita“ zato što je opisana „stvarnost“ (bilo savremena bilo istorijska) „čisto“ srpska. No, to stanje najbolje dijagnostikuje sam Danilo u tekstovima koji prethode intervjuu iz 1973. gde je i glasovit (i ubrzo ozloglašen) odeljak o nacionalizmu, kasnije citiran u *Času anatomije*. To su dva kraća teksta („Mi pевамо у пустинji“ iz 1971. i „Za pluralizam“ iz 1972), oba uključena u knjigu *Homo poeticus* i bolje je da ih neko danas pročita no da ih ja parafraziram.

Što se pak Dragoslava Mihailovića tiče, nikad u tom dragom čoveku iz prvih godina našeg poznanstva krajem šezdesetih ni sam mogla da naslutim jednog mahnitog nacionalistu iz ovih poslednjih godina. Znam za njegov i Danilov sukob u Bordou, sukob kojem nisam prisustvovala, iako sam tada bila u tom gradu, ali mi je Danilo, po povratku kući, govorio o njemu s onim užasom u očima koji sam potom iznova videla tek kad je, samo dve godine kasnije (1976), počela afera oko *Grobnice za Borisa Davidovića*. A što se pomenutog pisma tiče, koje gospođa Pekić, priređivač prepiske, nije našla razloga da cenzuriše (što, uostalom, i nema pravo da čini) iako je cenzurisala sva „nedolična mesta“ u pismima svog muža, ono me je porazilo. Moja je reakcija bila sledeća: iz Danilove ostavštine fotokopirala sam tekst kojim on sa žarom preporučuje Gallimardu da objavi Mihailovićev *Petrijin venac*, na njenom sam kraju dopisala samo, kao u kakvoj naučnoj fusnoti, „Uporediti: Borislav Pekić, Korepondencija kao život, str. 355“, stavila u koverat na čijoj sam poleđini napisala svoje ime, prezime i adresu i poslala mu na SANU. Njegove mi reakcije na to nisu poznate, ali simptomi njegovog užarenog nacionalističkog ludila ne samo da ne slave, već sada dobijaju gotovo groteskne razmere.

Bila bi preduga priča o vezi između komunista i nacionalista i za njeno obrazlaganje ima mnogo kompetentnijih ljudi od mene, recimo gospođa Latinka Perović. Ona se za ovu priliku može svesti i na nekoliko Danilovih rečenica iz dvadeset prve „Varijacije na srednjoevropske teme“ (1986): „Srpska kultura,

vezana kroz istoriju u prvom redu za Rusiju i pravoslavlje, još čuva u sebi tu mističnu vezu. Srpski nacionalizam se hrani mitologijom slovenskom i ruskom, čak i onda kad odbacuje boljševizam: pravoslavlje i ruska književna tradicija, panskavizam i Dostojevski (...) imaju danas istu privlačnost kao Blokova pesma o Skitima, Jesenjin ili Majakovski. (...) Tu se ukrštaju, dakle, dva mita: panskavizam (pravoslavlje) i revolucionarni mit. Kominterna i Dostojevski“. (Uzgred: ovu je temu izbacio iz izdanja „Varijacija“ u časopisu *Književnost*, 1990, njen glavni urednik Vuk Krnjević, misleći da poseduje jedini primerak tog teksta i da je on prvi koji ga objavljuje. Tekst je inače prvi put štampan u časopisu *Gradac* još 1987.) Ova se priča može završiti dvema činjenicama. Borislav Mihajlović Mihiz, usmeni propagator ove pravidne megalijanse, završio je svoj život, bar tako sam čula, duboko ojađen posledicama svog kafanskog laprđanja, kojim je pre svega uveseljavao srpske komuniste. Danas Tomislav Nikolić, trenutni lider radikalaca, vidi Srbiju kao jednu od ruskih gubernija, a politika para Tadić-Košunica nastoji da tu viziju i ostvari.

Osamdesetih godina Kiš piše Enciklopediju mrtvih, a naslovna priča ove knjige posvećena je Vama. (U svojoj izvrsnoj monografiji Viktoria Radics kaže: „Nije tajna da je M. kojoj je ova novela posvećena, i koja je usnila san o biblioteci, zapravo Mirjana Miočinović“.) To je također i vrijeme Kišovog džojskog progona. Danas je moderno mistificirati Kišovo „predosjećanje građanskog rata“ (Gyorgy Konrad čak tvrdi da je Kiš doslovce rekao da će u ratnom raspadu Jugoslavije Bosna najkravavije proći). Kako u Vašem sjećanju izgleda ta decenija koja je prethodila krvavim deve desetim?

Za mene lično to je jedno sumorno razdoblje. Danilo i ja se rastajemo 1981. Koju godinu kasnije umire moja draga priateljica Marija Čudina (1986), te iste godine lekari u Americi konstatuju Danilu rak na plućima. Slede tri strašne godine neizvesnosti i naše bliskosti „s onu stranu dobra i zla“ i njegova smrt 15. oktobra 1989. U prvoj polovini te decenije ja gotovo da ne registrujem pojave u društvu, u nekoj, do tada meni nepoznatoj usred-

sređenosti na sebe samu. U meni se budi stari štreber, ja gotovo nikud ne izlazim i mnogo radim (pišem eseje koji će kasnije ući u knjigu *Pozorište i glijotina*, prevodim neke knjige iz teorije pozorišta i književnosti, Gerarda Genettea i Anne Ubersfeld, recimo). To su i godine mog lepog prijateljstva sa Mirkom Kovačem i njegovom suprugom, slikarkom Slobodanom Matić. Godine druženja sa Predragom Čudićem, Ibrahimom Hadžićem, Milišićem i Jelenom Trpković (u to vreme oni često borave u Beogradu). Ima i drugih, ali oni već ne zavređuju da ih se setim.

Iz tih ranih osamdesetih godina pamtim još samo nerede na Kosovu i žestoku represiju srpskih vlasti nad kosovskim Albancima, pamtim svoje studente Albance koji zbog tih događaja napuštaju studije i odlaze iz Beograda i sećam se da sam na jednom času uputila u svoje ime izvinjenje zbog postupaka srpskih vlasti prema njegovim sunarodnicima mom tadašnjem studentu Ulisu Fehmiji, sinu Bekima Fehmije i Branke Petrić. Na taj me je događaj, pre koju godinu, u Sarajevu, podsetio Mirsad Tuka, moj student iz Ulisove generacije i klase, i bilo mi je drago što se i on toga seća.

Od časa kad Milošević dolazi na vlast poput kakvog pučističkog generala, stvari se drastično menjaju, tako drastično da nema te lične nevolje koja bi vas sprečila da te promene zapazite. Dosta sam govorila o tim godinama, na način na koji sam znala i umela, u nekim svojim tekstovima i intervjuima s početka devedesetih uključenim u knjigu *Nemoć očiglednog* (Beogradski krug 1997) i volela bih da ovom prilikom poštedim sebe, ne sećanja na te godine (one su, uostalom, upisane u vidu posledica u sadašnjost i sećanje na njih ne može se izbeći, ono je čak i poželjno), već ponavljanja.

S Danilom sam u tim godinama malo razgovarala o politici, sve je u njoj tad bilo tako nepodnošljivo vulgarno, tako zastrašujuće masovno vulgarno da se o tome nije moglo razgovarati s nekim ko je smrtno bolestan. Njegovo se vreme nije smelo na to traći. A to da je on sve video i razumeo bilo je jasno. Da li je baš rekao ono što Konrad tvrdi da je rekao i mogućno je i

verovatno, ali neproverivo. Ali postoji i pisana potvrda tih njegovih slutnji. Na pitanje italijanskog novinara, kako bi sažeto opisao jugoslovensku stvarnost 1988, Danilo je odgovorio: „Rizik komadanja i građanskog rata potencijalno postoji, ali želim da budem optimista, iako su težnje u korist jugoslovenskog jedinstva u manjini. Postoje tragovi prošlosti, dugo vremena skriveni, koji sada sa žestinom izbijaju. Moramo da preživimo i ne zaboravimo svoju evropsku maticu. Jedna knjiga o Jugoslaviji? Opisao bih Gargantue i Pantagruelle, koje razdire ogroman apetit, i skup učenjaka, komunističkih i nekomunističkih, koji govore, čak i među sobom, jedan nerazumljiv jezik i ne uspevaju da komuniciraju sa stanovništвом“ (*Gorki talog iskustva*, Prosveta, 2007, str. 305). Istovremeno ističe, u drugom intervju iz iste godine, da „više nije moguћno individualizovati suštinske razlike između Jugoslavije i drugih zemalja Istoka“, dakle svestan je Miloševićeve autoritarnosti i senke koju on baca na celu zemlju.

Enciklopedija mrtvih koju pominjete na početku pitanja izvan je konteksta ovih događaja, njena se fabula završava kada ova stvarnost započinje. Posvećena je meni, a govori o životu mog oca koji je umro na samom kraju 1979. Primila sam je kao *ex voto* i u svoje i u očeve ime. To je sve što mogu da kažem o priči koju mnogi smatraju jednom od najlepših u istoriji svetske književnosti.

Početkom oktobra 1991. godine Vi činite jedan istinski častan potez, potez koji je, koliko znam, bio ne samo prvi nego i jedini primjer takvog antiratnog angažmana. Mislim, naravno, na Vaše pismo dekanu beogradskog Fakulteta dramskih umetnosti, pismo koje ћu ovdje citirati u cijelosti jer mislim da je i te kako važno, ne samo u Vašoj biografiji nego i u – ma kako to zvučalo – intelektualnoj istoriji južnoslovenskih naroda:

„Dekanu Fakulteta dramskih umetnosti

Suočena sa užasnim razaranjem zemlje koju i dalje smatram svojom domovinom, sa divljačkim rušenjem najvred-

nijih spomenika kulture u čijim su okvirima nastale i one vrednosti o kojima predajem na ovoj školi, s neizmernim ljudskim stradanjem, a svesna činjenice da u tome i kao žrtva i kao rušitelj ima krupnog udela i narod kome sama pripadam, vođena dubokim osećanjem ogorčenosti i stida, ja Vas obaveštavam da u ovakvim okolnostima ne mogu i ne želim da držim nastavu na Fakultetu koji nije našao načina da se svemu tome usprotivi. Sa današnjim danom, dakle, ja prestajem da držim nastavu iz predmeta Istorija jugoslovenskog pozorišta i drame u narednih mesec dana. Molim da mi se obustave sva novčana primanja za mesec oktobar, a ukoliko za to vreme u ovoj zemlji ne bude uspostavljen mir, ja će napustiti ovu školu.

Beograd, 7. oktobar 1991.“

Poštovaoci poezije Milana Milišića sjetit će se da ovo pišete neposredno nakon njegove tragične smrti, a Vi sami ste negdje Milišićevu smrt naveli kao neposredan povod za ovakav Vaš čin. Volio bih da mi kažete nešto o Vašem životu u Beogradu u prvoj polovici devedesetih, o posljedicama ovog Vašeg pisma, o tome kako ste doživjeli rat koji se pokazao čak i užasnjim nego se s jeseni 1991. godine činio? U svom eseju o Kišu Susan Sontag piše kako su Sarajlje za vrijeme opsade žalile što Kiš nije živ, žalile su što nema njega da digne glas protiv divljaštva, njega koji je bio – kako je rečeno još prije formalnog raspada Jugoslavije – posljednji jugoslovenski pisac.

Hvala Vam što ste u celosti naveli ovo pismo jer ja sad ne moram da prepričavam događaje i govorim o povodima svog odlaska s Fakulteta dramskih umetnosti. (Kada sam početkom dve hiljadite imala probleme da dobijem hrvatsku vizu, zbog čega nisam otputovala na jedan skup o Artaudu na koji su me pozvali, u šali sam rekla da umesto nadoknade za gubitak deset godina radnog staža zbog rata u Hrvatskoj ja, eto, ne mogu u nju čak ni da uđem. No, bilo pa prošlo.)

Nisam imala nikakvih posledica, nikakvih ozbiljnih posledica, zbog svog protesta, iako je o njemu bilo reči u štampi, pored ostalog i u *Vremenu*. Saglasnost većine s Miloševićevim režimom, i pre svega s njegovom ratnom politikom, učinila je nepotrebnom bilo kakvu reakciju vlasti. To bi bilo isto kao kad bi prekinuli neku velelepnu vojnu paradu zbog jednog transparenta na kojem piše „Nećemo rat!“ Dobila sam pismo od tadašnjeg dekana mog fakulteta, a kao odgovor na moje (nema ga među živima i stoga ne želim da mu pominjem ime). Imam to pismo negde među papirima, ali je bilo teško pronaći ga i ponešto citirati ovim povodom. Sećam se samo jedne rečenice sa kraja pisma, koja otprilike glasi da bi on porušio i zadarsku katedralu, ako bi tako spasao bar jednog srpskog vojnika... Da, sećam se i jedne „utešne“ rečenice koju mi je uputio jedan inače meni vrlo drag kolega koga i danas veoma cenim, a ona glasi: „Mirjana, i ja bih učinio isto da mislim kao vi“. Većina ostalih mi je „skinula pozdrav“, kako bi rekli Dalmatinci. A ni studenti se nisu pretrgli u želji da me podrže.

Reakcije su bile nešto oštije posle mog intervjuja na televiziji Studio B (1994), samo mesec dana pre nego što je Milošević smenio celu redakciju i poslednje slobodno javno glasilo od uticaja konačno stavio pod svoj „visoki nadzor“. Tu sam govorila najviše o ratu u Bosni i kako mi je žao što nisam mogla da dođem do snimka i taj razgovor unesem u knjigu *Nemoć očiglednog*. Tu, pored ostalog, govorim i o neofašistima sa svog fakulteta, Nebojši Pajkiću i Isidori Bjelici. Usledio je odmah Pajkićev telefonski poziv u kojem su se smenjivala laskanja s pretnjama. Od tada taj karnevalski par ne propušta priliku da me pomene u svojim „nastupima“, naročito I. B. (Pajkić je, uzgred rečeno, pre toga bio stidljiv, preplašen, ali odličan student.)

Ubrzo sam imala čast da me Filip David pozove da budem član upravnog odbora (ne znam tačno kako se to zvalo) tek osnovanog Beogradskog kruga. Bili su tu, pored Davida, još i Ivan Čolović, moj stari drug s fakulteta, Miladin Životić, glavni pokretač svega našeg kasnijeg rada, organizator svih naših se-

sija koje su, nadam se, ostavile nekakvog traga o (ne)uzaludnosti naših napora, i Obrad Savić, da samo njih pomenem. Na tim sam sesijama upoznala mnogo dragih ljudi, sklopila prijateljstva koja su mi mnogo značila i danas mi znače (pre svega ona sa Lulom Mikijelj, Jasnom Bogojević i Halilom Tikvešom). Za mene lično najpresudnija, najblagotvornija je bila obnova, tačnije učvršćivanje prijateljstva sa Miodragom Mišom Stanislavljevićem. Ta neponovljiva osoba koje već dve godine nema među nama, taj čudesni pesnik, zapravo tih i povučen čovek, izneo je sam na svojim plećima najveći deo tog užasno velikog napora da se istini pogleda u oči i da se o njoj govori nesuzdržano, bez tračka autocenzure i bez i najmanje odstupnice. Sarajevo ni dana današnjeg ne zna kakvog je zaštitnika imalo u tom čoveku. Pre dve-tri godine predložila sam Ivanu Lovrenoviću da objavi u izdanju sarajevskih *Dana* izbor iz Mišine poezije i njegovih tekstova iz kolumnе „umor u glavi“, koje je od 1994. do pred kraj života (2005) objavljivao u beogradskoj *Republici*. Poslala sam mu na uvid i nekoliko Mišinih knjiga. Odgovorio mi je da se *Dani* više ne bave izdavaštvom... Nisam taj podatak proveravala, ali znam da je koje sreće i pravde jedna bi ulica u Sarajevu morala nositi njegovo ime.

Mnogo mi je značilo i osnivanje Centra za kulturnu dekontaminaciju na čijem je čelu od početka do danas Borka Pavićević. Za razliku od Miše Stanislavljevića nju u Sarajevu svi znaju i ne moram je opisivati niti hvaliti.

Moj lični rad bio je koncentrisan na sređivanje Danilove ostavštine, na pripremanje njegovih sabranih dela (BIGZ, 1995) čije je ponovno objavlјivanje, ovog puta u Prosveti, upravo završeno. To je jedini posao kojim sam mogla da sačuvam ličnu ravnotežu i koji sam smatrala uistinu nužnim. Sve ostalo bi bilo, ako bi ga bilo, plod taštine.

Ovaj Dijalog radimo za Sarajevske sveske, časopis kojemu je jedan od ciljeva spajanje „pokidanih veza“ u kulturi (ili kultura-ma) južnoslovenskih naroda. Prošle godine, ja sam bio promotor jednog izdanja ovog časopisa, a na promociji sam pročitao odlo-

mak iz Vašeg izlaganja koje ste imali u Grenobleu 1996. godine, a na temu „Razaranje južnoslovenskog kulturnog identiteta“. Rekli ste tada, između ostalog, i ovo: „Došlo je do potpunog prekida komunikacija među narodima, do potpune izolacije svakog od njih. (...) Svi su ti narodi sad opsednuti željom da se potvrde u takozvanom velikom svetu a da za to imaju još manje izgleda no što su ga imali dok su predstavljali heterogeno zajedništvo pod okriljem ex-Jugoslavije. (...) svaka se od tih malih, izolovanih kultura pretvorila u jeftine bazare nacionalno ‚čiste‘ robe, bez ikakve moralne i estetske relevancije za bilo koga izvan tih uskih miljea“. Da li i jedanaest godina kasnije mislite isto ili ste malo revidirali ovu neveselu ocjenu?

Ne mislim isto, što ne znači da time dovodim u pitanje svoj raniji sud. A kakva je situacija danas? Pre svega, na svim smo stranama suočeni s onim što nazivam „viškom nadahnuća“. Knjige se pišu brzinom pisanja novinskih članaka, filmovi se snimaju brzinom snimanja seoskih svadbi i manje-više istog su kvaliteta, prave se pozorišne predstave, po stilu starinske, a bivaju prihvatanje kao čudo novine i tako redom. I šta u takvim uslovima znači živa „kulturna razmena“ čiji smo svedoci i od koje je ona koristi? Da li je ona posledica duhovne srodnosti, da li iza nje стоји bliskost senzibiliteta, ne znam i ne proveravam. Dovoljno sam stara da sebi mogu dopustiti luksuz (ne baš apsolutne) nezainteresovanosti. Vi ćete pre moći da procenite prirodu i kvalitet tih razmena i da li su one nešto više od puke trgovačke razmene, a po principu: mi vama *Lepa sela lepo gore*, vi nama *Ničiju zemlju* iako je u oba slučaja, dozvolite mi da to kažem, u pitanju osrednja roba, neuverljiva i doslovno blasfemična u odnosu na užas događaja o kojima govori.

Ja lično jedino želim da vidim autentična dokumenta o opsadi Sarajeva, recimo, o rušenju Starog mosta u Mostaru, dokumenta o Srebrenici (o jednom sam maroderskom izveštaju o padu Srebrenice pisala u *Našoj Borbi* već 18. jula 1995. i taj mi je dokumentarac, iako propagandan i slavodobitan, otkrio više i već u tom času, od svih kasnijih svedočenja, usmenih i

pisanih). Najporazniji, u svakom slučaju, bio je za mene film o streštanju šestorice Bošnjaka, koje su izvršili članovi takozvane paravojne, a zapravo regularne jedinice „Škorpioni“. Posle tih prizora okrutnosti i bestidnosti shvatila sam koja je granica posle koje nepovratno nestaje svaka ljudskost. I šta u odnosu na to znači ona filmska lakrdija, o kojoj znam samo iz priča, često laskavih, o sudske dvojice homoseksualaca, valjda jednog Srbinu i jednog Bošnjaka, i njihovim mukama!

I u ratnom razdoblju, moram reći, bilo je malo onih koji su sačuvali čast svojih umetničkih profesija. Mislim u prvom redu na pisce. Posebnu nelagodnost izazivaju u meni oni „velikani“, a mnogi su, znate i sami, baš iz Sarajeva, koji su napuštali brod u plamenu da bi sklonili svoja osjetljiva bića na sigurnija mesta. A potom tamo pisali neke svoje knjižurine, preko potrebne čovečanstvu, poput one o baštama, recimo.

I završiću s ovim. Već sam dobro oprljila prste vadeći kestenje iz vatre na temu stanja u kulturi, mogli biste i vi mlađi da preuzmete posao. Pod uslovom da nije sasvim uništena „kritička funkcija“ ljudskog prosuđivanja, a kritika postala samo „komercijalna promocija“, kako tvrdi Castoriadis. Knjiga iz koje citiram objavljena je deset godina posle njegove smrti (umro je 1997) i naslov joj je *Prozor na haos (Fenêtre sur le chaos)*. Zvuči mi kao parafraza one rečenice Georges-a Bataillea koju je Danilo uzeo za moto *Enciklopedije mrtvih*. Ona bi u prevodu glasila: „Moja ljubav gleda na smrt kao prozor na dvorište“.

Ovom bih rečenicom mogla da stavim tačku na naš razgovor i na kraju Vam zahvalim na podsticajnim pitanjima kojima se iz mene, već previše „s onu stranu“ svega, ponešto moglo izvući.

(Sarajevske sveske, 17, 2007.
Razgovor vodio Muharem Bazdulj.)

ZAHVALNOST

Zahvalnost što će ova knjiga ugledati svetlost dana dugujem Centru za kulturnu dekontaminaciju, koji je poželeo da je objavi, i ImagoLit-u iz Švedske, čija je podrška omogućila da se ta želja i ostvari.

**Mirjana Miočinović
NEMOĆ OČIGLEDNOG**

Copyright © Mirjana Miočinović

Izdavač

Centar za kulturnu dekontaminaciju
Birčaninova 21, Beograd, Srbija
Tel/fax: (+381 11) 361-0270, 361-0954
info@czkd.org, www.czkd.org

Za izdavača

Borka Pavićević

Urednici edicije „Transkripti“
Ana Miljanić i Vladimir Tupanjac

Korektura

Branka Kupi

Dizajn

Metaklinika

Štampa

Altanova

Tiraž

1000

Izdanje „Mirjana Miočinović, Nemoć očiglednog“ omogućio je /
Publishing of edition “Mirjana Miočinović, Nemoć očiglednog”
was realized with the support of

ImagoLit

Stockholm, Sweden

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

323(497.11)"1991/2014"
316.7(497.11)"1991/2014"

МИОЧИНОВИЋ, Мирјана, 1935-
Немоћ оčiglednog : prvi i drugi deo / Mirjana Miočinović. - Beograd :
Centar za kulturnu dekontaminaciju, 2014 [Beograd : Altanova]. - 230 str.;
13 cm. - {Edicija Transkripti}

Tiraž 1.000. - Str. 212-229: Margina slobode / Muharem Bazdulj.

ISBN 978-86-88001-05-2

a) Србија - Политичке прилике - 1991-2014 b) Србија - Културне прилике -
1991-2014
COBISS.SR-ID 211735052

Mirjana Miočinović (Beograd, 1935), teatrolog i prevodilac. Do oktobra 1991. profesor na Fakultetu dramskih umetnosti u Beogradu. Objavila knjige: *Eseji o drami* (1975), *Rađanje moderne književnosti – Drama* (prir., 1975), *Surovo pozorište*, Poreklo, eksperimenti i Aroova sinteza (1976, 1993), *Moderна teorija drame* (prir., 1981), *Pozorište i giljotina* (1990, 2008), *Nemoć očiglednog* (1997). Priredila *Sabrana dela* Danila Kiša. Prevodi sa francuskog (Lautréamond, A. Artaud, G. Genette, A. Ubersfeld, F. Dupont i dr.). Dobitница Sterijine nagrade za teatrologiju (1991), Sterijine nagrade za naročite zasluge (2005) i "Lovorovog venca" (2011), nagrade za životno delo u oblasti teatrologije koju dodeljuje Pozorišni muzej Vojvodine.

ISBN 978-86-88001-05-2

9 788688 001052

